

**T.C
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

KÛFE’NİN SOSYAL VE DİNİ YAPISI

(7.-10. YÜZYIL)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sevgi BADUR

**Enstitü Anabilim Dalı: Tarih
Enstitü Bilim Dalı: Ortaçağ Tarihi**

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mevlüt KOYUNCU

Şubat-2017

T.C
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

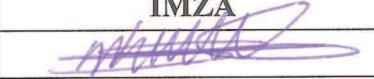
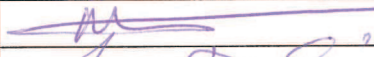
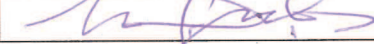
KÛFE'NİN SOSYAL VE DİNİ YAPISI
(7.-10. YÜZYIL)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Sevgi BADUR

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih
Enstitü Bilim Dalı: Ortaçağ Tarihi

“Bu tez 09/02/17 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAAT	İMZA
Prof. Dr. Mevlüt Koyuncu	Basarılcı	
Prof. Dr. Adem Apak	Basarılcı	
Doç. Dr. Haşim Şahin	Basarılcı	

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Sevgi BADUR

09/02/2017

ÖNSÖZ

Kûfe'nin Sosyal ve Dini Yapısı (7.-10. Yüzyıl) adlı tezimiz, Kûfe'de meydana gelen ve İslâm devletini derinden etkileyen siyasi gelişmeleri, bu gelişmeler sonucunda meydana gelen dini yapıyı, İslâm medeniyetini şekillendiren ve etkileyen zengin kültürel ve sosyal yapısı ile Kûfe'de yapılan ilmi çalışmaları içermektedir.

Tez giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte kısaca tezin amacı, kapsamı, yöntemi ve sınırlılıkları anlatıldıktan sonra birinci bölümde Kûfe'nin siyasi tarihi, ikinci bölümde Kûfe'nin sosyal yapısı ve üçüncü bölümde Kûfe'nin dinî yapısı ayrı alt başlıklar halinde incelenmiş ve son olarak Kûfe hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Birinci bölümde, Kûfe'de meydana gelen önemli siyasi gelişmeler, isyanlar ve devlet adamlarının yürüttüğü politikalar açıklanmıştır. İkinci bölümde Kûfe'deki sosyal, etnik, dini unsurlar ve bunların sosyal-kültürel hayata olan katkıları incelenmiştir. Üçüncü bölümde Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mesud ve diğer önemli sahabelerin yaptıkları ilmi faaliyetler sonucunda burada meydana gelen Kûfe ekolü anlatılmıştır. Kûfe ekolünün Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kıraat gibi ilimlere olan katkılarından bahsedilerek, bu ilim dallarındaki âlimler, yaptıkları çalışmalar, eserleri ve İslâm medeniyetine yaptıkları katkılardan bahsedilmiştir. Ayrıca bu bölümde Şiâ, Haricilik, Hanefilik, Zâhiriye, Sevrî ve çok fazla yaygınlık kazanmayan bazı mezheplerin ortaya çıkış süreçleri, temel görüşleri ve mezhebî tartışmalar genel itibarıyla açıklanmaya çalışılmıştır.

Tezimizin şekillenmesinde büyük emeği olan, her zaman kendisine müracaat etme fırsatı veren değerli danışmanım Prof. Dr. Mevlüt Koyuncu'ya, her daim desteğini esirgemeyen, kıymetli fikirlerini paylaşan Doç. Dr. Haşim Şahin'e, önerileri ile katkıda bulunan Yrd. Doç. Dr. Mahmut Kırkpınar'a ayrıca sağladıkları çalışma ortamı ve kaynaklara ulaşma konusunda yardımları nedeniyle İSAM Kütüphanesi ve çalışanlarına da teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak ve en önemlisi, bugüne kadar her daim yanımda olan aileme, gösterdikleri sabır ve anlayıştan dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Sevgi BADUR

09/02/2017

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iv
ÖZET.....	v
SUMMARY.....	vi
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM I: KÛFE’NİN COĞRAFYASI	4
1.1. Kûfe’nin Adı.....	4
1.2. Kûfe’nin Kuruluşu.....	5
1.3. Kûfe’nin Genel Siyasî Tarihi.....	10
1. 3.1. Hûlefâi Râşidin Döneminde Kûfe.....	10
1.3.2. Emevîler Döneminde Kûfe.....	18
1. 3.3. Abbasîler Döneminde Kûfe.....	28
BÖLÜM II: KÛFE’NİN SOSYAL YAPISI.....	31
2.1. Kûfe’nin Etnik Unsurlar.....	31
2.1.1. Araplar.....	31
2.1.2. Farslar.....	33
2.1.3. Deylemler.....	35
2.1.4. Çinliler.....	37
2.1.5. Bizanslılar.....	38
2.1.6. Necranlılar.....	38
2.1.7. Hîreliler/Lahmiler.....	39

2.2. Kûfe’de Dinî Unsurlar.....	41
2.2.1. Müslümanlar.....	41
2.2.2. Hristiyanlar.....	48
2.2.3. Yahudiler.....	49
2.2.4. Zındıklar.....	50
2.3. Kûfe'nin Dil Yapısı.....	52
2.4. Kûfe'de Sosyal Hayat.....	54
2.5. Kûfe'de Sosyal Kurumlar.....	64
BÖLÜM III: KÛFE’NİN DİNÎ YAPISI.....	67
3.1. İslâmiyet’in Kûfe’de Yayılışı.....	67
3.2. Kûfe’de İlmî Faaliyetler.....	67
3.3. Kûfe'de Tasavvuf Hareketleri.....	74
3.4. Kûfe'de Mezhebî Yapılar.....	78
3.4.1. Şiâ.....	79
3.4.1.1. Zeydiyye.....	82
3.4.1.2. İmâmiyye.....	85
3.4.1.3. İsmâiliyye.....	87
3.4.1.4. Gâliye/Gulât.....	88
3.4.2. Hâricîer.....	91
3.4.3. Hanefî Mezhebi.....	94
3.4.4. Zâhiriye Mezhebi.....	97
3.4.5. Sevrî Mezhebi.....	99

3.4.6. Abdurrahman b. Ebi Leylâ Mezhebi.....	101
3.4.7. Yahya b. Âdem Mezhebi.....	102
3.4.8. Süfyan b. Uyeyne Mezhebi.....	103
3.4.9. Hafs b. Gayyâs Mezhebi.....	104
3.4.10. Şerik en-Nehaî Mezhebi.....	104
SONUÇ.....	106
KAYNAKÇA.....	109
EKLER	115
ÖZGEÇMİŞ.....	116

KISALTMALAR

AÜ	: Ankara Üniversitesi
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
cm	: Santimetre
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
ed.	: Editör
H.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAR	: İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı
M.	: Milâdi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÜ	: Marmara Üniversitesi
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
SAÜ	: Sakarya Üniversitesi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: Kûfe'nin Sosyal ve Dinî Yapısı (7.-10. Yüzyıl)

Tezin Yazarı: Sevgi BADUR

Danışman: Prof. Dr. Mevlüt KOYUNCU

Kabul Tarihi: 09.02.2017

Sayfa Sayısı: vi (ön kısım) + 115 (tez) + 1

Anabilimdalı: Tarih

Bilimdalı: Ortaçağ Tarihi

Hz. Muhammed'in vefatından sonra Hulefâ-yı Râşidin devrinde fetihlerle birlikte İslâmiyet hızla Arap Yarımadası'nın dışına yayılmıştır. Hz. Ömer döneminde Sâsâni İmparatorluğu ile M. 636 yılında yapılan Kadisiye Savaşı'nda başkentleri Medâin'in ele geçirilmesinin ardından M. 642 yılında yapılan Nihâvend Savaşı'nda bir kez daha ağır bir yenilgiye uğratılmışlardır. Böylece Müslümanlar Sâsâni İmparatorluğu'nun bölgedeki hâkimiyetine son vererek büyük bir zafer elde etmişlerdir.

Hz. Ömer döneminde yapılan bu fetihlerle beraber Kûfe, Basra ve Fustat gibi ordugâh şehirleri kurulmuştur. Müslüman Araplar, başlangıçta askeri üs olarak kurdukları bu ordugâh şehirleri, daha sonra büyük merkezi şehirler haline dönüştürmüşlerdir. Özellikle Sa'd b. Ebi Vakkâs tarafında kurulan Kûfe, sahip olduğu stratejik konumu ve verimli arazileri sayesinde bölgenin ekonomik ve kültürel bakımından gelişmesini sağlamıştır. Bu özellikleri sayesinde Hz. Ali ve ilk Abbasî halifeleri tarafından Bağdat şehri kurulana kadar başkent olarak tercih edilmiştir. Kurulduğu andan itibaren önemli siyasî, kültürel ve sosyal olaylara sahne olan Kûfe'nin en önemli özelliği ise İslâm dünyasında oluşan düşünce ekollerinin, mezheplerin, tasavvufun, İslâmi ilim ve kültürlerin merkezi olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Kûfe, Sa'd b. Ebi Vakkâs, Hz. Ömer, Hz. Ali

Title of the Thesis: Kufa's Social And Religious Structure (7th-10th Centuries)

Author: Sevgi BADUR

Supervisor: Professor Mevlüt KOYUNCU

Date: 09.02.2017

Nu. of pages: vi (pre text) + 115 (main body) + 1

Department: History

Subfield: Middle Ages History

After prophet Mohammed's passing away, with conquests in the Rashidun Caliphate period, Islam spread out of the Arabian Peninsula rapidly. Following Madain, the capital city of the Sasanid Empire, was captured at the Battle of Qadisiyya in 636 AD. under the period of Umar, the Sasanid Empire was defeated heavily one more time at the Battle of Nihawand in 642 AD. Therefore, Muslims gained a great victory putting an end the domination of the Sasanid Empire in the region.

Along with the conquest which had been in Umar's period, encampment cities such as Kufa, Basra and Fustat was established. Muslim Arabs, later changed these encampment cities which initially established as military bases into great central cities. Especially Kufa, founded by Sa'd İbn Abi Waqqas, ensured the development of the region both economically and culturally by means of strategical location and fertile terrains which it possessed. Due to these aspects of it, Kufa was preferred as capital city by caliphate Ali and the first Abbasid caliphates, until Bagdad was founded. The most significant aspect of Kufa which witnessed important political, cultural and social incidents since it was established; was being a center of the schools of thought, sects, sufism, Islamic knowledge and cultures.

Keywords: Kufa, Sa'd İbn Abi Waqqas, Umar, Ali

GİRİŞ

Hız. Muhammed, devletin yönetimi konusunda kendisinden sonra yerine kimin geçeceği hakkında bir karar almamış ve bu görevi ashabına bırakmıştır. M. 632 yılında Hız. Muhammed'in vefat etmesi üzerine Müslümanlar, Beni Sâide denilen hürmalıkta yaptıkları müzakereler neticesinde Hız. Ebubekir'i halife olarak seçmişlerdir. Onun hilafetinden sonra M. 634 yılında Hız. Ömer halife olmuştur. İki halife, Hız. Peygamber'in bıraktığı İslâm devletinin yasalarını uygulamaya ve korumaya çalışmışlardır. Fakat Hız. Ebubekir, Hız. Peygamber'in döneminde ortaya çıkan yalancı peygamberlerle ve merkezi otoriteye bağlanmak istemeyen yani zekâtlarını Medine'ye göndermeyen bazı kabilelerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu meseleler Hız. Ebubekir'in çalışmalarıyla ortadan kaldırılmıştır.

Hız. Ömer döneminde kabilelerin boyun eğmesi gerçekleşen fetihler sayesinde kesinlik kazanmıştır. Bu dönemde yapılan en önemli fetihler hiç kuşkusuz Kudüs, İran, Irak, Suriye ve Mısır bölgesinde gerçekleşmiştir. Kudüs alındıktan sonra Irak fethedilerek, İran'a giden yol büyük ölçüde açılmıştır. M. 636 yılında Sa'd b. Ebi Vakkâs komutasındaki Müslüman ordusu Sâsânileri Kâdisiye Savaşı'nda ağır bir yenilgiye uğratarak başkentleri Medâin'i ele geçirmişlerdir. M. 642 yılında Nihâvend Meydan Savaşı'nda bir kez daha Sâsâniler ile karşı karşıya gelen Müslüman ordusu yine büyük bir zafer elde etmiştir. Bu savaş ile Sâsâni İmparatorluğu'nun bölgedeki hâkimiyetine son verilmiştir.

Hız. Ömer döneminde fetihlerin yanı sıra devlet yapılanması da önemli bir yer tutmuştur. Nitekim fetihlerin doğuda ilerlemesi sebebiyle uc noktadaki askerî birliklerin merkez ile irtibatlarını sağlamak amacıyla fethedilen bölgelerde Kûfe, Basra ve Fustat gibi ordugâh şehirler kurulmuştur. Bu şehirler kuruldukları andan itibaren etkileri günümüze kadar gelecek olan önemli siyasî olaylara sahne olmuşlardır. Medâin fethinden sonra Müslümanlar buraya geçici olarak yerleşmişlerdir. Ancak buradaki olumsuz iklim şartları nedeniyle halkın ve hayvanların zarar görmeye başlaması üzerine Sa'd b. Ebi Vakkâs, durumu bir mektup ile Hız. Ömer'e bildirmiştir. Bunun üzerine halife, Medine ile aralarında deniz engeli olmayan yeni bir şehir kurmasını istemiştir. Sa'd b. Ebi Vakkâs çeşitli araştırmalardan sonra Kûfe şehrini kurdu. Kûfe sahip olduğu stratejik konum ve verimli araziler sayesinde bölgenin ekonomik ve kültürel

bakımından gelişmesine etki etmiştir. Bu özellikleri ile Hz. Ali ve ilk Abbasî halifeleri tarafından Bağdat kurulana kadar başkent olarak tercih edilmiştir. Diğer taraftan Kûfe'nin başka bir özelliği de İslâm düşüncesinde oluşan Şîilik ve Hâricîlik gibi mezheplerin merkezileşmesine beşiklik yapmasıdır.

Amacı

Bu tezde Müslümanlar tarafından ilk kurulan şehirlerden birisi olan Kûfe'nin 7. ve 10. asır arasındaki siyasî, sosyal ve dinî yapısı hakkında ayrıntılı bilgi verilmesi amaçlanmıştır. Hz. Ömer'in emriyle Sa'd b. Ebi Vakkâs tarafından M. 638 yılında Irak'ta kurulan Kûfe'nin kendine özgü meydana getirdiği ekolü, İslâm medeniyetine olan katkıları, şehirdeki etnik grupların sosyo-kültürel yapıları, ilim adamları, eserleri, düşünce hayatına getirdikleri yenilikler ve mezhep yapısı ile siyasî tarihi incelenmeye çalışılmıştır.

Yöntemi

Bu çalışmada öncelikle muasır kaynaklar ile son dönem araştırma eserlerden elde edilen bilgiler aktararak değerlendirmelerde bulunulmuştur. Tez üç bölümde ele alınmıştır. İlk bölümde Kûfe'nin kuruluşu ve Hulefâ-yı Râşidin, Emevîler, Abbasîler dönemindeki siyasî, ekonomik ve toplumsal sorunları üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde etnik ve dinî unsurların Kûfe'deki yeri ve önemi, dil yapısı, sosyal hayat ve sosyal kurumların yapısı ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Son bölümde ise Kûfe'nin ilmî yönü ve dönemin fikri akımları ele alınmıştır. İslâmiyet'in yayılışı, ilmî çalışmalar, ilim dalları, âlimler, yaptıkları çalışmalar ve bu çalışmalar sonucunda meydana gelen Kûfe ekolü, İslâm medeniyetine olan katkıları, tasavvufun doğuşu ve öncüleri, mezhepler ve ortaya çıkış süreçleri tarihsel boyutlarıyla anlatılmıştır. Ayrıca fikri hayatın temelini oluşturan ve Kûfe'de yaygın mezhepler arasında olan Şîâ, Hâricîyye, Hanefîye, Zâhiriye, Sevrîye, Abdurrahman b. Ebu Leylâ, Yahya b. Âdem, Süfyân b. Uyeyne, Hafs b. Gayyâs ve Şerik en-Nehâî Mezhebi gibi mezheplerin temel görüşleri, kurucuları, İslâm medeniyetine ve kültürel yapıya olan etkileri incelenmiştir.

Bu çalışmada istifade edilen kaynaklar; Türkçe, İngilizce ve az sayıda Arapça muasır kaynaklar ile yine bu dillerde ortaya çıkarılan tetkik eserler ve süreli yayınlardır. Bu kaynaklardan elde edilen buluntular değerlendirilmiştir. Bu bağlamda özellikle çalıştığımız döneme dair muasır eserler arasında Türkçe ve İngilizce'ye tercüme edilmiş

olan devrin siyasî ve sosyal olaylarına dair pek çok bilgi edindiğimiz İslâm tarihçilerinden İbn Esîr'in *el-Kâmil Fi't Târîh*, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dîneveri'nin *el-Ahbâr et-Tivâl*, Halife b. Hâyyat'ın *Tarihu Halife b. Hayyât* ve Taberî'nin *Tarih'r-rusul ve'l-mulûk* gibi eserlerinin yanında alanında uzman olan yerli ve yabancı şahıslar tarafından ele alınan Türkçe ve İngilizce eserler taranmıştır.

Çalışmamızda Kûfe'nin kuruluşu ve fiziki yapısı hakkında bilgi veren bazı coğrafya kitaplarından da istifa edilmiştir. Bunlar arasında Arapça olup henüz tercüme edilmemiş Yakut el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Buldân* adlı eseri ile Türkçe'ye tercüme edilmiş olan Belâzuri'nin *Fütuhu'l Büldan*, Yakubî'nin *Kitabü'l-Büldan* ve Mukaddesi'nin *Ahsenü't-Takâsim* gibi devrin muasır kaynakları arasında zikredilen eserleri incelenmiştir. Kûfe'deki dinî yapılar hakkında ise Türkçe'ye tercüme edilen Bağdâdî'nin *el-Fark Beyne'l-Fırak* ve Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

Son olarak Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi ve İlahiyat Fakülteleri, Fen-Edebiyat Fakülteleri Dergileri gibi sürekli yayınlar ve sempozyum bildirilerinden de istifade edilmiştir.

Önemi

Kûfe, kurulduğu yıldan itibaren önemli siyasî, sosyal ve kültürel olayların merkezi olma özelliği göstermiştir. Bu yüzden şehir ile ilgili pek çok akademik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmamızda Kûfe'nin 7. ve 10. yüzyıllar arasındaki siyasî kargaşaların ve ayrışmaların yanı sıra ilmî, fikrî, kültür ve yüksek entelektüel birikim ele alınmıştır.

Sınırlılıkları

Bu çalışmamızda gerek muasır kaynaklarda gerekse araştırma eserlerinde tezimizin konusunu oluşturan siyasî olaylar, sosyal, kültürel ve dinî yapılanmalar hakkında oldukça geniş bilgiler verilmiştir. Ancak çok bilinmeyen fakat o dönemde ortaya çıkan bazı mezhepler hakkında sınırlı bilgiler verilmiştir.

BÖLÜM I: KÛFE'NİN COĞRAFYASI

1.1. Kûfe'nin Adı

Bâbil topraklarında bulunan ve Irak'ın ekilebilen bölgesinde büyük bir şehir olan Kûfe, bugünkü Necef kenti ile Kerbelâ arasında, Bâbil harabelerinin güneyinde Fırat'ın batı kenarında kurulmuştur. Hîre'nin 5 km kuzeyinde ve Bağdat'a da 170 km uzaklıktadır. Ebubekir Muhammed b. el-Kasım'ın rivayetine göre Kûfe, Arapların yuvarlak kumul tepesi için kullandıkları kûfân ve kevfân sözünden esinlenilerek yuvarlak olması sebebiyle bu adı almıştır. İsmnin arazi şeklinden dolayı yuvarlak kum tepesi, çakıl taşları ve karışmış kum tepesi veya insanların toplandıkları yer anlamlarını taşıyan Arapça kûfe kelimesinden geldiği de ifade edilmektedir. Ayrıca ismini bela ve şer anlamına gelen kûfandan aldığı da rivayet edilmektedir. Kûfe'nin boylamı 69,5 derece olup, enlemi 31,6 derecedir.¹ Şehrin adı konusunda değişik rivayetler olduğu gibi kuruluş tarihinde de ihtilaflar söz konusudur. Kûfe şehrinin, kaynakların genellikle belirttikleri üzere M. 638 yılında kurulduğu kabul edilmektedir.²

Kûfe, zengin tarım havzaları ve önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı stratejik bir öneme sahiptir. Bölgede yapılacak olan askerî harekâtlar için merkez olarak seçilmesinden sonra zamanla şehre dönüşen Kûfe, bölgenin ticari ve kültürel bakımından gelişmesini sağlamıştır. Özellikle Hz. Ömer döneminde yapılan fetihlerde büyük öneme sahip olan Kûfe el-Cezire, Tüster, Râmhürmüz, Nihâvend, Hemedan, Cürcân, Azerbaycan ve İsfahan gibi yerlerin fetihlerinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca bu dönemde askerî bir üs olarak kullanılmasının yanı sıra bölgede İslâmiyet'in yayılmasına da büyük katkı sağlamıştır. Kûfe ve Basra için “iki ırmak arası” anlamına gelen Irâkeyn ve Mısreyn tabirleri kullanılmıştır. Bu iki şehir Irak bölgesinin idari merkezleri olmuştur. Basra valisi Irak'ın güneyinin yanı sıra Ahvaz, Kirman, Fars, Mekrân, Sicistan ve Horasan'ı; Kûfe valisi de Irak'ın orta ve kuzeyi ile Hemedan, Rey, Kazvin, İsfahan ve Azerbaycan'ı idare etmiştir.³

¹ Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebi Abdullah b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut, 1979, s. 558-559.

² Ahmed b. Yahya b. Câbir Belâzuri, *Fütuhü'l Bıldân*, çev.: Mustafa Fayda, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 394; Abu Jafar Muḥammad İbn Jarir al-Ṭabari, *The History of al-Tabari (Ta'rikh al-rusul wa'l-muluk): The conquest of Iraq, Southwestern Persia, and Egypt*, translated and annotated by: Hautier H. A. Juynboll, editorial board: Ihsan Abbas and others, Albany: State University of New York, 1989, s. 65-66.

³ Casim Avcı, “Kûfe”, *DİA*, XXVI, İstanbul, 2002, s. 339.

1.2. Kûfe'nin Kuruluşu

Hız. Muhammed döneminde Mekke ve Medine şehirlerinde doğan İslâm dinî, Hulefâ-yı Râşidin döneminde Arap Yarımadası, Irak, Suriye ve Mısır topraklarına yayılmıştır. İslâmiyet'i kabul eden göçebe Araplar yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Bunun siyasî, askerî ve iktisadî sebeplerinin yanı sıra en önemli faktör din olmuştur. Genellikle İslâm dininin ibadet ve ilkelerinin birçoğu tek olarak değil cemaat halinde yapılmaktadır. Bu da insanların birlikte yaşamasını gerekli hale getirmiştir.⁴ Bu dinden kaynaklanan faktörlerin yanında Müslüman Araplar fethedilen bölgeyi elde tutabilmek, oraya hükmedebilmek, vergi ve ganimetleri toplayıp muhafaza edebilmek, daha da önemlisi yeni fetihler için askerî üsler tesis etmek amacıyla fethedilen topraklar üzerinde yeni şehirler kurma ihtiyacı duymuşlardır. Çünkü bu hususları fethedilmiş şehirlerde yapmak imkânsızdı. İslâm dinî, fethedilen şehirlerdeki insanları katletmeyi veya zorla başka yerlere sürgün etmeyi yasaklamıştır.⁵ Zaten fetihlerle birlikte bölgeye gelen veya göçebelikten yerleşik hayata geçmeye başlayan Araplar da yerli halk ile birlikte yaşamaya yanaşmamışlardır. Bu nedenle Müslüman Araplar, fethettikleri bölgelerde stratejik bakımdan önemli olan topraklarda ordugâh şehirler kurmuşlardır. İlk ordugâh şehirleri, yerleşimin yoğun olduğu Irak'ta kurulmuştur. Kûfe, Basra ve Fustat gibi yerleşim alanları Hız. Ömer zamanında kurulan şehirler arasında yer almaktadır. Bunlardan özellikle Kûfe, kuruluşundan itibaren İslâm dünyasında dinî, siyasî ve kültürel açıdan önemli bir yere sahip olacaktır.⁶

Hız. Ömer döneminde fetihlerin doğuda ilerlemesi sebebiyle uc noktadaki askerî birliklerin merkez ile irtibatları güçlkle yapılıyordu. Bu nedenle fethedilen bölgelerde yeni yerleşim alanları olan ordugâh şehirlerinin kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca kurulacak olan ordugâh şehirlerinden uc noktalara yardımcı askerî birliklerin kısa sürede ulaştırılması düşüncesi de yeni şehirlerin kurulmasında önemli bir etken olmuştur.⁷

⁴ Yılmaz Can, "Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM*, Konya, 2005, sayı 6, s. 216.

⁵ Enfal Suresi, 8/72: "Onlar kimseler ki iman edip hicret ettiler ve mallarıyla, canlarıyla Allah yolunda cihat ettiler ve o kimseler ki barındırdılar ve yardıma koşular, işte bunlar birbirlerinin velileridirler. İman edip hicret etmeyenler ise, hicretlerine kadar sizin için onlara velilik adına bir şey yoktur. Bununla beraber eğer dinde yardımınızı isterlerse, yardım etmek de üzerinize borçtur. Ancak sizinle aralarında anlaşma bulunan bir kavim aleyhine değil. Allah amellerinizi gözetiyor."

⁶ Can, s. 216.

⁷ Hakkı Dursun Yıldız, Mustafa Fayda, Ramazan Şeşen ve diğerleri, "Kûfe'nin Kuruluşu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, ed.: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992, s. 362.

Kûfe, Kâdisiye Savaşı'ndan sonra M. 638 yılında Hz. Ömer'in emriyle Sa'd b. Ebi Vakkâs tarafından kurulmuştur. Belâzuri'nin, *Fütuhû'l Büldân* adlı eserinde naklettiği rivayete göre Sa'd b. Ebi Vakkâs, Kâdisiye Savaşı'ndan sonra Medâin'e giderek er-Rûhiye ile Behüresir halkıyla anlaşarak Medâin'i fethetmiştir. Ardından askerleri de Esbanbür ve Kürbendaz'ı zapt etmiştir. Bu sırada Hz. Ömer'in askerlerini başka bir yere nakletmesini istemesi üzerine Sa'd, askerleri Sûku Hakeme'ye nakletmiştir. Ancak burada askerleri sivrisineklerin rahatsız etmesi nedeniyle askerlerin sağlığı bozulmuştur. Sa'd'ın bu durumu Hz. Ömer'e bildirmesi üzerine halife, ordugâh şehir olması için Medine ile arasında deniz engeli bulunmayan yeni bir yer tespit etmesini istemiştir. Sa'd, halkın yerlerini belirlemek için Ebu'l Heyyac el-Esedî Amr b. Mâlik b. Cünâde'yi görevlendirdiği sırada Abdulmesih b. Bukayle, Kûfe'nin yerini göstererek buranın çölden alçak, sivrisinek yatağından yüksek bir yer oluşunu söylemiştir. Bunun üzerine Sa'd, o zamanlar Surestan (Haddülezzâ) denilen yere Kûfe şehrini kurmuştur. Şehrin cami yapılacak yerine gelerek bir adama kible rüzgârı esen tarafa doğru ok atmasını emretmiştir. Böylece kiblenin tarafı belirlenmiştir. Ardından okçu kuzey ve güney yönlerine ok atarak bu yönleri de belirlemiştir. Bundan sonra Sa'd, şehrin camisini ve imaret dairesini yüksek bir yerde kurmuştur. Nizarlılarla Yemenliler için iki ok çektirmiştir. İlk önce kimin oku çıkarsa onlara doğu tarafı verilmesi kararlaştırılmıştır. İlk önce Yemenlilerin oku çıktığı için şehrin en iyi yeri olan doğu tarafı onların mahallesi, caminin batı tarafı ise Nizarlıların mahallesi olmuştur. İşaretlerin iç kısmı da cami ile imaret dairesinin avlusu olarak bırakılmıştır. Burada inşa edilen Kûfe Camisi hem ibadet hem de eğitim-öğretimin yapıldığı bir mekân olmuştur.⁸

Sa'd b. Ebi Vakkâs'ın yaptığı caminin yeri sınırların çevresi boyunca uzanan bir hendek ile belirlenmiştir. Mescidin kible duvarı boyunca uzanan ve direkleri taşıyan gölgelikler yapılmıştır. "Zulla" adı verilen bu gölgeliklerin yapımında ilk defa hurma ağacı yerine Hîre'deki kisraların saray kalıntılarından getirilen sütunlar kullanılmıştır. Mugîre b. Şu'be camiye genişletmiş, Ziyâd b. Ebîh de yine camiye genişletmiş ve etrafında sağlam surlar inşa etmiştir. Yapılan kazılarda kare şeklinde olan mescidin kible duvarınının 110 m, kuzey kısmı 109 m, doğu ve batı kenarlarının ise 116 m olduğu anlaşılmıştır. Kuzeyde Fil Kapısı, batıda veya güneyde Kinde Kapısı ve valilik konağını valinin

⁸ Belâzuri, s. 394-396.

namaz kılacağı yere bağlayan Südde Kapısı denilen dört tane kapısı bulunmaktadır.⁹ Camide ilk zamanlarda insanlar namaz kılarken, ellerini yerden kaldırdıktan sonra tozdan dolayı ellerini çırpıyorlardı. Bunun gören Ziyâd b. Ebîh, gelecek zamanlarda namazda ellerin çırpılmasının insanlar tarafından sünnet olarak algılanmasını önlemek amacıyla caminin zeminine çakıl taşları döktürmüştür. Bu çakıl taşlarını toplamak üzere Basra'ya işçiler göndermiştir. Bu işçiler taşları toplarken bir de hazine bulmuşlardır.¹⁰ Hz. Ömer'in emriyle caminin yanına bir de "Künâse" adı verilen bir pazar yeri kurulmuştur. Bu pazar, zamanla ticari faaliyetlerin yanı sıra ilmî tartışmaların da yapıldığı bir kültür merkezi olmuştur. Hâlid b. Abdullah el-Kasri'nin valiliği döneminde tüccarlara kiraya vermek suretiyle iki sıra dükkân yapılmıştır. Böylece kapalı çarşı görünümü kazanan pazar, daha sonra kurulan Bağdat ve Kayrevan gibi şehirlerdeki pazarlara örnek olmuştur.¹¹

Kûfe inşa edilmeden önce buranın evleri şeker kamışından barakalardı. Kûfeliler savaşa çıktıkları zaman bunları söker, döndüklerinde de yeniden inşa ederlerdi. Çünkü kadınlar da erkeklerin yanlarında savaşa gelirlerdi. Mugîre b. Şu'be zamanında ise kabileler yüksek olmayan odasız evler inşa etmiştir. Ziyâd b. Ebîh'in emirliği döneminde de pişirilmiş tuğladan kapılar yapmışlardır. Kûfe'de pişirilmiş tuğla kapıların çoğu Murad ve Hazreç'tendi. Hz. Ömer, Sad'a mektup yazarak merkezi mescidi savaşçıların sayısına göre planlamasını söylemiştir. Sad, burayı kırk bin kişilik yapmıştır. Ziyâd buraya geldiğinde, bu sayıyı yirmi bin daha arttırmıştır. Pişirilmiş tuğla ve Ahvaz'dan ustalar getirtmiştir. Kûfe'nin 16,3 mil mesafe uzunluğunda ve Rebia ve Muzar'dan elli bin Arap evi bulunmaktaydı. Diğer Araplardan yirmi dört bin, Yemenlilerden altı bin ev vardı. Yemenlilerin sayısı on iki bindi ve Nizar sekiz bindi.¹²

Müslümanlar Kûfe'ye yerleşince burada kamıştan evler yapmaya başlamışlardır. Aynı yıl Basra halkı da şehirlerine yerleşmişlerdir. Ancak bu dönemde Kûfe ve Basra'da yangın çıkmıştır. Kûfe'de çıkan çok şiddetli olmuştur. Bundan dolayı Sa'd, kerpiçten ev yapmak için Hz. Ömer'den izin istemiştir. Hz. Ömer, üç odadan fazla ev yapmamak ve binaların uzunluğu konusunda yarışa kalkışmamaları şartıyla izin vermiştir. Aynı şekilde Basralılara da bu talimatı vermiştir. Kûfe şehrinin düzenlemesi konusunda Ebû

⁹ İrfan Aycan, M. Mahfuz Söylemez ve diğerleri, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara: Avrasya Yayınları, 2003, s. 163-164.

¹⁰ Belâzuri, s. 396-397.

¹¹ Avcı, s. 339.

¹² Hamevî, s. 559-560.

Heyyâc b. Mâlik görevlendirilmiştir. Ana caddeler kırkar, ara caddeler yirmişer, sokaklar yedişer zirâ** olarak planlanmıştır. Şehirde ilk planı yapıp inşa edilenler mescitler olmuştur. Yukarda ifade edildiği gibi her ikisinin de tam ortasında uzak mesafeye ok atan birisi durmuş, her tarafa birer ok atmış ve bu okun düştüğü yerden sonra Kûfe Camisi'nin yapılması emredilmiştir. Ona yakın bir yerde de Kûfe Sarayı olarak bilinen Sa'd'ın evi yapılmıştır. Bu ev Kısraların Hîre'deki yapılarının kirecinden yapılmıştır.¹³ Sa'd bu sarayda insanların yüksek sesle konuşmasından rahatsız olmuş ve kapısını kilitleyerek onların sessiz olmasını istemiştir. Bu haberin yanı sıra halka da kötü davrandığını duyan Hz. Ömer, duruma çok öfkelenmiş ve Muhammed b. Mesleme'ye Kûfe'ye gidip sarayın kapısını yakmasını emretmiştir. Muhammed b. Mesleme, Medine'den Kûfe'ye gelince Sa'd'e haber vermeden hemen sarayın kapısını yakmıştır. Sa'd bunu duyar duymaz Muhammed'i huzuruna çağırdı. Fakat Muhammed gelmeyi kabul etmemiştir. Bu nedenle Sa'd, bizzat yanına gitmiş ve kendisine bir miktar mal vermek istemiştir. Muhammed ise malı kabul etmeyerek ona Hz. Ömer'in mektubu vermiştir. Mektupta Sa'd'ın köşkü diye isimlendirilen bir saray yaptığını haber aldığını, kapısına adamlar koyup ihtiyaç sahiplerini engellediğini, Hz. Peygamber'in yolunu bırakıp kisraların yolunu tuttuğunu ve bu nedenle Muhammed b. Mesleme'yi köşkü yakması için kendisinin gönderdiğini yazmıştır. Sa'd ise yemin ederek halkın söylediklerinin doğru olmadığını söylemiştir. Muhammed de hemen Medine'ye gelerek durumu Hz. Ömer'e anlatmıştır. Hz. Ömer, Sa'd'ın doğru söylediğine inandığını ve kendisine güvenin tam olduğunu söylemiştir.¹⁴

“Hz. Ömer'in Kûfe'deki cadde ve yolları 40, 30, 20, 7 zira ölçülerine göre planlanmasına ilişkin emrine gelince, Sa'd ile Ebu Heyyâc el-Esedi Amr b. Mâlik b. Cünâde'yi bu görevi yerine getirmek ve kabileleri yeni düzene göre iskânını temin etmek için görevlendirmiştir. Ebu Heyyâc Kûfe'yi ana caddelerle dört ana bölgeye ayırmış, Kuzey bölgesini beş cadde ile bölerek buraya Süleym-Sakîf, Hemdan, Becîle, Teym Lât-Tâğlib kabilelerini; güney bölgesini dört cadde ile bölerek buraya Benû Esed, Naha, Kinde, Ezd; doğu bölgesini üç cadde ile bölerek buraya Bicîle-Becle, Cedîle ve beraberindekiler, Cüheyne ve beraberindekileri yerleştirmiştir. Ebu Heyyâc diğer

¹³ Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't Târîh*, II, çev.: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Bahar Yayınları, 1989, s. 484-485.

¹⁴ al-Tabari, s. 73-75.

** Eskiden kullanılan 75 ile 90 cm arasında değişen bir uzunluk ölçüsüdür. Bkz. Mehmet Erkal, “Arşın”, *DİA*, III, İstanbul, 1991, s. 411-413.

insanları da bu kabileler arasına veya daha gerilere yerleştirmiştir. Caddelerin ayırmış olduğu bölgeleri de caddelere göre daha dar sokaklarla bölerek Kûfe'nin planını tamamlamış ve kabileleri bu plana göre iskân etmiştir. Kabilelerin bu düzene göre yerleştirilmeleri “a’şâr” terimi ile ifade edilmiştir. Ancak daha sonraları Kûfe’ye hicretlerin artması ile izdiham meydana gelmiş, kabilelere ayrılan bölgeler onlara yetmemeye başlamıştır. Bazı kabilelerin diğerlerinden nüfusça fazlalaşması ile dengesizlikler ortaya çıkmıştır. Sa’d, halifeye mektup yazarak durumun düzelmesi için yeni bir düzenlemeye gidilmesini istemiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer nesep âlimlerinden Said b. Nimrân’ı bu iş için Kûfe’ye göndermiştir. İbn Nimrân kabileleri aşağıdaki şekilde yedi gruba ayırmıştır:

1. Kinane, Ehabîş ve halifleri, Cedîle (Benu Amr b. Kays b. Aylan.)
2. Kudaa, Becile, Has’am, Kinde, Hadramevt, Ezd.
3. Mezhic, Himyer, Hemdan ve halifleri.
4. Temim, Rebab, Hevazin.
5. Esed, Gatafan, Muharib, Nemr, Dabi’a, Taglib.
6. İyad, Akk, Abdu’l-Kays, Ehlü Hecer, Hamrâ.

Bu yeni düzenleme de “Sübu” terimi ile ifade edilmiştir. Cevde’ye göre yedinci bölüm Bekr kabilesi, Berâkî’ye göre ise Tayy kabilesinden oluşmaktadır.

Kabileler şehre hem sosyal hem de askerî nizam açısından yerleştirilmişlerdir. Her iki grup, askerî bir ünite olarak kendi talim sahasına ve hareket noktasına sahipti. Kabilelerin bölgeleri birbirinden ayrılmış, bu bölgeler içinde kabilelere ait topraklar taksim edilmiştir. Şahıslara ait topraklar ise bu planda geometrik bir düzen içinde yer almıştır.”¹⁵

Kûfe, kısa sürede İslâm dünyasının en önemli ilim, siyaset ve savaş merkezlerinden biri olmuştur. Hz. Ali halife olunca kendisine biat etmeyen Muaviye’ye karşı yaptığı mücadelede durumunu güçlendirmek için hilafet merkezi olarak Kûfe’yi seçmiştir. Fakat zamanla meydana gelen olaylara bakılırsa Hz. Ali’nin bu yeni başşehri seçmekte

¹⁵ Ülker AYTEKİN, *Hz. Osman Zamanında Kûfe*, (basılmamış yüksek lisans tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 10-12.

başarısız olduğu görülmektedir. Çünkü Medine’yi terk etmesi, kendisinden önceki halifeler döneminde Arap kabileleri arasında oluşturulmuş olan mevcut dengeyi yıkmıştır. Ayrıca Kûfe halkının itimatsızlığından dolayı şehirde bir türlü düzeni sağlayamamıştır. Bunlara rağmen Hz. Ali Kûfe’yi sevdiği için vefatına kadar burada yaşamaya devam etmiştir.¹⁶

Kûfe, aynı zamanda Azerbaycan, Hemedan, Rey gibi bölgelere açılmak, sınırları korumak ve eyaletlerin halkı kolayca kontrol altında tutmak için bir ordugâh merkezi olmuştur. Bu yüzden Kûfe ve ehli “İslâm’ın başı”, “Kubbetü’l İslâm” gibi sıfatlarla anılmıştır.¹⁷

1.3. Kûfe’nin Genel Siyasî Tarihi

1.3.1. Hulefâ-yı Râşidin Döneminde Kûfe

Hz. Muhammed’in vefatından sonra başlayan yalancı peygamberler isyanı Hz. Ebubekir tarafından Yemâme’de bastırılmıştır. İslâm tarihinde yeni bir devir başlatan Hz. Ebubekir, daha sonra Hâlid b. Velid’i Sâsâni İmparatorluğu ile savaşmakta olan Şeybanîlerin lideri Müsenna b. Hârise’ye yardım etmesi için Irak’a göndermiştir. Böylece Hz. Ebubekir, Arap Yarımadası dışında tarihin en büyük ve kalıcı fetihleri olan fütuh hareketlerini başlatmıştır. Bundan sonra Müslümanlar, fisebilillah (Allah yolunda) niyetiyle ve ilâ-yı kelimetullah (Allah kelimesinin yüceltilmesi) etrafında bir araya gelerek fetihler gerçekleştirmişlerdir. Hz. Ebubekir döneminde başlayan bu fetih hareketleri Hz. Ömer döneminde zirveye ulaşmıştır. Ancak Hz. Osman döneminde devam eden fetihler, iç savaşlar nedeniyle Hz. Ali döneminde durma noktasına gelmiştir.¹⁸

Hz. Ebubekir’in Hicri 12. yılında (Mart 633) Hâlid b. Velid’i Irak’a göndermesiyle birlikte Güney Irak bölgesinde Fırat Nehri boyunca fetihler yapılmıştır. Ancak esas mücadele Hz. Ömer zamanında dönemin en güçlü imparatorluklarından birisi olan Sâsâni İmparatorluğu ile yapılmıştır. Hâlid b. Velid, Sâsânilerin Fırat Nehri üzerindeki önemli mevzilerini ele geçirdikten sonra, M. 636 yılında Sa’d b. Ebi Vakkâs kumandasındaki İslâm orduları, Kâdisiye Savaşı’nda Sâsânilerin başkenti olan Medâin’i

¹⁶ Hasan İbrahim Hasan, “Kûfe’nin Kuruluşu”, *İslâm Tarihi*, I/II, çev.: İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985, s. 236.

¹⁷ Aytakin, s. 14.

¹⁸ Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidin Devri*, 2. Baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2015, s. 138.

fethetmiştir. Bu savaşın ardından yapılan Celûlâ Savaşı (M. 637) ile İranlılar, Rey şehrine doğru çekildiler. Böylece Sâsânilerin bölgedeki hâkimiyeti Müslümanların eline geçmiştir. Müslümanlar artık bölgedeki hâkimiyetlerini kalıcı hale getirmek için Kûfe, Basra ve Fustat gibi ordugâh şehirler kurmuşlardır.¹⁹

Kûfe, Fırat Nehri boyunca uzanan büyük bir ovada kurulmuş olmasından dolayı verimli topraklara sahipti. Bu yüzden ordugâh bir şehir olan Kûfe'ye civar bölgelerden insanların göç etmesiyle önemli yerleşim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Kûfe'nin nüfusu özellikle Araplar ve İran menşeli unsurlardan oluşuyordu. Kûfeliler sahip oldukları verimli topraklar ve ticaret yolları sayesinde kısa sürede zengin bir yaşama kavuşmuşlardır. Bununla birlikte kültürel alanda da gelişme göstererek İslâm medeniyetine önemli eserler kazandırmışlardır. Ancak bu olumlu özelliklerin yanında Kûfeliler İslâm tarihinde en büyük vefasızlık ve itaatsizlik örneğini de sergilemişlerdir. Hz. Ömer, halifeliği döneminde Kûfelilerin itaatsizliklerinden sürekli şikâyet ediyordu. Halife onların valiler hakkındaki isteklerini sürekli yerine getirdiğinden iyice tahammül edilemez hale gelmişlerdi. Hz. Ömer, halifeliğinin son altı ayında Kûfe valilerini üç defa değiştirmek zorunda kalmıştır.²⁰

Hz. Ömer, Kûfe'ye ilk olarak şehrin kurucusu olan Sa'd b. Ebi Vakkâs'ı vali tayin etmiştir. Sa'd b. Ebi Vakkâs, Müslümanlığı seçtiği ilk yıllardan itibaren İslâmiyet'e hizmet etmiştir. Hz. Muhammed'in annesi Âmine ile aynı kabileden olduğu için ve özellikle Uhud Savaşı'nda düşmana attığı binden fazla ok sebebiyle Hz. Peygamber'in büyük dua ve iltifatlarına mazhar olmuştur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra gerçekleşen fetih hareketlerinde orduların başında yer almıştır. Hz. Ömer'in halifeliği döneminde İranlılara karşı büyük zaferler elde etmiştir. Bu yüzden Hz. Ömer, Kûfe valiliğine hem şehrin kurucusu olması hem de üstün başarıları nedeniyle Sa'd b. Ebi Vakkâs'ı uygun görmüştür.²¹

Sa'd b. Ebi Vakkâs vali olarak göreve geldiği Kûfe'nin kalkınması için büyük çaba göstermiştir. Ancak Kûfe halkı Sa'd'ı namazı iyi kıldırmadığı gerekçesiyle Hz. Ömer'e şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine Sa'd, namazı Hz. Peygamber'in emrettiği gibi ilk iki rekâtı yavaş, son iki rekâtı ise hızlı kıldıracağını söylemiştir. Hz. Ömer, söylediklerinin doğruluğuna inandığını söylemiş ve durumun araştırılması için Kûfe'ye bir heyet

¹⁹ Fayda, *Hulefâyı Râşidin Devri*, s. 138-139.

²⁰ K. V. Zettersteeyn, "Kûfe", *İA*, VI, Ankara, 1977, s. 965.

²¹ K. V. Zettersteeyn, "Sa'd b. Ebi Vakkâs", *İA*, X, İstanbul, 1977, s. 18-19.

göndermiştir. Kûfe Camisi'ne gelen heyet halktan Sa'd ile ilgili övgüden başka bir şey duymamıştır. Sadece Beni Abs kabilesinden Ebu Sa'de adında bir kişi onun ganimetleri eşit paylaşmadığı ve adaletli hükmetmediğini iddia etmiştir. Onun bu sözlerini duyan Sa'd, "Ey Allah'ım! Eğer o yalan söylemişse ömrünü uzat, yoksulluğunu devam ettir, gözünü kör et ve onu fitneye uğrat!" diye beddua etmiştir. Bu haberi rivayet eden Abdülmelik adında biri, gerçekten de Ebu Sa'de'yi köle kadınlara sataşırken gördüğünü ve ona nasıl olduğunu sorduğunda Sa'd'ın bedduasının tuttuğunu ve bu yüzden fitneye batmış bir ihtiyar haline geldiğini söylediğini belirtmiştir. Ayrıca Sa'd, bütün Kûfe halkına öfkelenmesi üzerine Allah'tan hiçbir emiri onlardan, onları da hiçbir emirden memnun etmemesi şeklinde beddua ettiği rivayet edilmiştir. Bütün bu olaylar neticesinde Hz. Ömer, halkın memnuniyetini sağlamak için Sa'd b. Ebi Vakkâs'ı görevden almış ve yerine de Ammar b. Yasîr'i görevlendirmiştir.²²

Ammar b. Yasîr, Sa'd b. Ebi Vakkâs'ın valiliği sırasında Kûfe ve civarında görev yapan komutanlar arasındaydı. Sa'd valiliği boyunca Ammar'dan destek almıştır. Bu yüzden valilik konusunda oldukça tecrübe kazanan Ammar'ın valiliği Sa'd'ın valiliğinden farklı olmuştur. Çünkü Ammar'ın yanında ona işlerinde yardımcı olan başka kimseler de bulunmaktaydı. Ammar namaz imamlığı, orduları idare etme ve idari görevlere bakarken, Abdullah b. Mesud beytülmâlden, Osman b. Hüneyf ise arazi kayıtlarından sorumluydu. Ayrıca Kûfe halkıyla birlikte İranlılara karşı savaflara katılarak bölgede bazı fetihler gerçekleştirmiştir. Bu şekilde valilik görevini yaparken ordu komutanlığını da sürdürmüştür. Bir yandan da Kûfe halkına Kur'an-ı Kerim öğretmek için ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak Ammar b. Yasîr'in valiliği bir yıl dokuz ay sürmüştür. Hz. Ömer Kûfe halkından gelen şikâyetler üzerine onu görevden almış, yerine de Mut'im b. Cübeyr'i vali tayin etmiştir. Ancak Hz. Ömer, onu tayin ederken bunu gizli tutmasını söylediği halde daha görevine başlamadan tayin haberini yayması üzerine onu da görevinden azlederek yerine Muğîre b. Şu'be'yi getirmiştir.²³

Hz. Ömer, Muğîre b. Şu'be'yi başta Basra valisi olarak atamıştı, fakat burada zina yapmakla suçlanınca valilikten alınmıştı. Hz. Ömer, onu M. 642 yılında Kûfe valiliğine getirmiştir.²⁴ Çünkü Muğîre aleyhinde üç kişi zina ettiğine dair şahitlikte bulunmuş,

²² Belâzuri, s. 398-399.

²³ Muhammed Ali Sallâbi, *Müminlerin Emiri Hz. Ömer*, çev.: Mehmet Akbaş, İstanbul: Ravza Yayınları, 2008, s. 400-401.

²⁴ H. Lammens, "Muğîra b. Şu'be", *İA*, VIII, İstanbul, 1979, s. 450.

dördüncü kişi şahitlikten geri çekilmişti. Bundan dolayı Hz. Ömer, bu üç şahide zina ifirasında buldukları için had cezası uygulamıştır.²⁵ Hz. Ömer, Medine’de oturan kölesi Ebu Lü’lü tarafından şehit edilmesi üzerine yerine M. 645 yılında Hz. Osman halife seçilmiştir. Halife seçildikten sonra ilk olarak Mugîre b. Şu’be’yi Kûfe valiliğinden alarak yerine Hz. Ömer’in vasiyeti üzerine tekrar Sa’d b. Ebi Vakkâs’ı getirmiştir.²⁶

Sa’d b. Ebi Vakkâs, Kûfe’de beytül mâl yöneticisi olan Abdullah b. Mesud’tan bir miktar borç almıştı. İbn Mesud zamanı gelince borcunu istemiş, fakat Sa’d borcu ödeyecek durumda olmadığını söylemesi üzerine aralarında tartışma olmuştur. Kûfe ehli arasında ilk defa çıkan bu anlaşmazlık haberi Hz. Osman’a ulaşınca, Sad’ı azledip yerine Velid b. Ukbe’yi getirmiştir.²⁷ Velid, Kûfe valiliği görevine başladıktan sonra fetih hareketlerine katılarak önemli başarılar elde etmiş ve halkın takdirini toplamıştır. Ancak M. 650 yılından itibaren Velid ile Kûfe’nin ileri gelenleri arasında bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Hz. Osman’ın hilafeti döneminde fetihler ulaşılabilecek son noktaya vardığı için ganimet gelirleri ortadan kalkmıştır. Böylece garnizon şehirlere paranın girmesi durmuştur. Bu ekonomik kriz, Kûfe’de etkisini ilk kez Velid’in valiliği döneminde göstermiştir. Fetihlerin durması ile ganimet gelirlerinden mahrum kaldıkları için memleketlerine geri dönen askerler istihdam sorunu yaşamaya başlamışlardır. Bunlar Kûfe’de “ehlu’l-eyyâm” denilen, Irak’ın fethinde bulunmuş olan bölgenin ilk Müslüman sakinleri ile aynı âtâları²⁸ almadıklarını gördüler. Bunun üzerine valiye karşı harekete geçerek görevden alınmasını sağladılar. Fakat Kûfeliler, Velid’e kurdukları komploda bu ekonomik kaygılarını gizleyip, dinî bir boyut vermeye çalışmışlardır.²⁹

Bu sırada Kûfeli bazı gençler İbn Heysemân adında birini haksız yere öldürmeleri üzerine Velid onları Hz. Osman’ın isteği üzerine idam etmiştir. Ancak cezalandırılan kişilerin akrabaları buna itiraz ettiler. Ardından muhalif Kûfeliler ile birlikte Velid’ten intikam almak amacıyla onun Benî Tağlib’den Ebu Zübeyd adında bir şair ile içki içtiği iddiasında bulundular. O dönem şehrin kadısı olan Abdullah b. Mesud bu haberi

²⁵ Sallâbi, s. 370.

²⁶ Lammens, s. 450.

²⁷ İbnü’l Esîr, s. 87-88.

²⁸ Hz. Ömer’in kurduğu divan teşkilatında feyden Müslümanlara yılda bir defa dağıtılan paraya verilen isimdir. Ancak Emevî ve Abbasîler zamanında bu isim askerlerin aldıkları maaşlar için kullanılmıştır. Bkz. Mustafa Fayda, “Âtâ”, *DİA*, IV, İstanbul, 1991, s. 33-34.

²⁹ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Güç ve İktidar: Kûfe’de İktidar Mücadelesi*, 2. Baskı, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011, s. 65-67.

almasına rağmen bu ihbarlara itibar etmemiştir. Ancak Kûfeli muhalifler Velid'in peşini bırakmadılar. Nihayetinde bir gün Velid'in konağındaki bir sohbet esnasında valinin uyuklamasından faydalanarak elindeki mühürü alıp Medine'de bulunan Hz. Osman'a getirdiler ve Velid'i içkili gördüklerini söylediler. Bunun üzerine Hz. Osman onu görevinden alarak yerine Said b. el-As b. Ümeyye'yi tayin etmiştir. Hz. Ömer'in onu kızlarından biriyle evlendirmiş ve Suriye bölgesinin fethedilmesi sırasında ordunun ileri gelenleri arasına katmıştır.³⁰

Said b. el-As, valiliğin ilk yıllarında Kûfe'ye ilk yerleşenlerden ve Irak'ın fetihlerinde sürekli buldukları için kendilerine "revâdif" denilen bir grubun diğerlerinden daha az maaş aldıkları gerekçesiyle isyan çıkarması üzerine onları kontrol altına almıştır. Bir süre sonra Kûfeliler, Basralı ve Mısırlılarla birlikte bazı icraatları yüzünden Hz. Osman'ı hedef alan muhalefetin içinde yer aldılar.³¹ Bunların başında şehrin ileri gelenleri olan Ebu Zeyneb, Ebu'l-Verrâ ve Mâlik b. el-Hâris geliyordu. Bunlar Kûfe'de sürekli olarak problem çıkarıyor ve valileri zor durumda bırakıyorlardı. Said b. el-As'ın, "Kûfe arazisi Kureyş'in bahçesidir" sözünü bahane ederek onun şehirdeki otoritesini sarsmışlardı. Bunlara Malik el-Eşter'in de katılması üzerine Hz. Osman, bunları Şam valisi Muaviye'ye ardından da Hıms valisi Abdurrahman b. Hâlid b. Velid'in yanına sürgün etmiştir. Fakat Kûfeliler serbest kaldıktan sonra eski davranışlarını artırarak devam ettirmişlerdir. Kûfe'deki Hz. Osman'a karşı başlatılan isyan hareketlerini başta Basra olmak üzere diğer vilayetlere de yayılmasını sağlamışlardır.³² Ayrıca Kûfeliler, Hz. Osman'dan Said b. el-As'ın yerine Musa el-Eşâri'nin getirilmesini istiyorlardı. Bu gerginlikleri önlemek isteyen Hz. Osman isteklerini kabul etmek zorunda kalmıştır. Hz. Osman, bütün bu olayların sorumluları olarak da Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'i görüyordu.³³ Kur'an-ı Kerim'in çoğaltılması sırasında bazı mushafların yakılması, Hz. Osman'ın önemli devlet görevlerine tayin ettiği yakınlarına devlet hazinesinden büyük miktarlarda bağışta bulunması ve kendisini eleştiren Ebu Zer el-Gıfari, Abdullah b. Mesud ve Ammar b. Yasîr gibi sahabeleri ağır şekilde cezalandırması gibi olaylar nedeniyle kendisine karşı bir muhalefet oluşmuştur. Kûfeliler, Medineli ve Basralı isyancılarla birlikte Medine'deki evini kuşatıp o sırada Kur'an okuyan Hz. Osman'ı

³⁰ İbnü'l Esîr, s. 110-112.

³¹ Avcı, s. 340.

³² Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II, 2. Baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008, s. 259-260.

³³ Mahmut Kelpetin, *Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Tarihi Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2012, s. 253.

şehit ettiler. M. 656 yılında gerçekleşen bu olay, bundan sonra İslâm dünyasında meydana gelecek olan fitne ve olayların temel nedeni olmuştur.³⁴

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra yerine geçen Hz. Ali'nin iktidarı sırasında İslâm âleminde çok gergin bir ortam bulunmaktaydı. Çünkü Müslümanların lideri olan halifenin aniden başka bir Müslüman topluluk tarafından öldürülmesi, toplumu çok huzursuz etmişti.³⁵ Hz. Ali böyle karışık ve kritik bir dönemde halife olmuştur. Hayatlarının büyük bir bölümünü İslâmî hareket uğruna feda etmiş olan sahabe, Hz. Osman'ın şehit edilmesi karşısında üzülmekten başka bir şey yapamamışlardır. Hz. Ali ve sahabeler, fitnenin daha da büyümemesi için evlerine çekilmişlerdir. Nitekim Hz. Ali'ye fiilen yalnız Medine'de biat edilmiş olup diğer vilayetlerde durum henüz belirsizdi.³⁶

Hz. Ali, önceleri Hz. Osman'a karşı muhalefeti desteklerken daha sonra kendisini halife olarak tanımak istemeyen Mekke fırkasının temsilcileri Talha b. Ubeydullah ile Zübeyr b. Avvam'ı itaati altına almak için Basra üzerine yürümek zorunda kalmıştır. Çünkü her ikisi de halife sıfatıyla Hicaz ve Irak'ta Hz. Ali'ye biat etmeyen taraftarlara sahiplerdi. Hz. Peygamber'in eşi Hz. Aişe de Basra'da Hz. Ali'ye karşı muhalefet edenlerin safında yer almıştır.³⁷

Hz. Ali, Kûfe valisi Musa el-Eşâri'den askerî yardım almak üzere oğlu Hz. Hasan ile Ammar b. Yasîr'i taraftarlarının çoğunlukta olduğu Kûfe'ye göndermiştir. Ancak Musa bunun bir fitne mücadelesi olduğunu söyleyerek yardım göndermek istememiştir. Kûfe mescidinde süren uzun tartışmalardan sonra Kûfelilerin bir kısmı Musa el-Eşâri'yi desteklemiştir. Hz. Ali'yi destekleyenler ise ona biat ettiklerini, bunun için savaşa katılmanın gerekli olduğunu söylemişlerdir. Musa, bu savaşın Kureyş kabilesinin iç mücadelesi ve iktidar hesaplaşması olduğunu söylüyordu. Kûfe'yi devletten bağımsız bir eyalet gibi yönetmesine kızan Hz. Ali, onu görevden alarak yerine Karaza b. Ka'b el-Ensari'yi getirmiştir. Kûfeliler ikna edildikten sonra Hz. Hasan ile Ammar b. Yasîr 7000 kişilik bir kuvvetle yola çıktılar. Ordu geldikten sonra M. 656 tarihinde Hz. Ali, Basra şehri dışında kendisine muhalif olan kişilerden oluşan orduyu karşılamıştır.³⁸ İki ordu birbirine yaklaşıncaya, Müslüman kanının akmasını istemeyen Müslümanlar

³⁴ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev.: Neşet Çağatay, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 53.

³⁵ Adnan Demircan, *Ali-Muaviye Kavga*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2002, s. 66-75.

³⁶ İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi*, III, İstanbul: Beyan Yayınları, 2016, s. 208-211.

³⁷ Philip K. Hitti, *History Of The Arabs*, London: The Macmillan, 1986, s. 179-180.

³⁸ Söylemez, *Güç ve İktidar: Kûfe'de İktidar Mücadelesi*, s. 66-70.

arabuluculuk yapmaya çalışmışlardır. Zaten her iki tarafında ileri gelenleri savaş taraftarı değildiler. Ancak Müslümanlar arasında mevcut olan karışıklığı daha da ileri götürmek isteyen gruplar taraflar arasında barış yapılmasını engellemişlerdir. Savaş Hz. Aişe'nin devesi etrafında meydana geldiği için tarihte bu savaşa "Cemel (deve) Olayı" denilmiştir. Hz. Ali üstün geldiği savaşta, Talha ve Zübeyr hayatlarını kaybetmişlerdir. Hz. Aişe ise Müslümanların kanının boş yere akıtılmasına son derece üzülmüştür. Hz. Ali ona saygıda kusur göstermeyerek Medine'ye geri dönmesi için ikna etmiştir.³⁹

Hz. Ali, Cemel Savaşı'ndan sonra Basra'da bir süre kaldıktan sonra buraya vali olarak Abdullah b. Abbas'ı atamıştır. Medine yerine taraftarlarının yoğun olduğu ve kendisi açısından daha güvenli olması sebebiyle Kûfe'yi kendisine başkent seçmiştir. Ayrıca Hz. Ali'nin Kûfe'yi merkez olarak seçmesinin arkasında ekonomik sebepler de bulunmaktadır. Çünkü Hicaz bölgesi iktisadî olarak kendisine yeterli olan bir coğrafya değildi. İslâm fetihlerinin başlamasından sonra genelde ganimet gelirleri ile geçinmekteydi. Fetihlerin durması ile bölge bu gelirlere büyük ölçüde yoksun kalmıştı. Bunun aksine Irak bölgesi, Dicle ve Fırat nehirlerinin havzası olması nedeniyle kendisinin ve yakın bölgelerin de tahıl ihtiyacını karşılıyordu.⁴⁰

Hz. Ali, Kûfelilerden tekrar biat aldıktan sonra kendi hükümet anlayışına göre icraatlarına başlamıştır. Bu sırada Hz. Peygamber'in sağlığında vahiy kâtipliği de yapmış olan Hz. Osman'ın akrabası ve aynı zamanda Suriye valisi olan Muaviye b. Ebu Süfyân, şehit edilen Hz. Osman'ın intikamını almak için ortaya çıkmıştır. Dmaşk mescidinde, halifenin kanlı gömleğini ve eşi Nâile'nin onu korurken kopan parmaklarını halka teşhir etmiştir. Kullandığı hitabetle Müslümanları kendi lehine çekmeye çalışmıştır. Hz. Ali'ye biat yemini vermeyen Muaviye, Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılmasını ve onlarla işbirliği yaptığını kabul etmesini istiyordu. Bu durumda mesele şahsi bir mesele olmaktan çıkıyor, ailevi bir mesele olarak ortaya çıkıyordu.⁴¹

Hz. Ali halife seçildiğinden beri Şam valisi Muaviye b. Ebu Süfyân'ı kendisine biat etmesi için ikna etmeye çalışmıştır. Fakat Muaviye biat etmeyi kabul etmemiş ve Hz. Osman'ın yakın akrabası sıfatıyla halifenin katillerinin kendisine teslim edilmesini istemiştir. Her ne kadar mücadelenin sebebi Hz. Osman'ın davası olarak görülse de asıl

³⁹ Sırma, *Müslümanların Tarihi*, s. 229-231.

⁴⁰ Söylemez, *Güç ve İktidar: Kûfe'de İktidar Mücadelesi*, s. 70-71.

⁴¹ Hitti, s. 180.

sebeup hilafet mücadelesidir. Zor durumda kalan Hz. Ali çoğunluğu Kûfelilerden oluşan Malik el-Eşter kumandasındaki ordusu ile Muaviye üzerine yürümüştür. İki ordu Fırat nehrinin yakınında bulunan Sıffin'da karşı karşıya gelmiştir. Savaşın başında Muaviye için işler kötü gitmeye başlarken ordusunda bulunan Amr b. As, Kur'an sayfalarını mızrakların ucuna takmıştır. Bu nedenle meseleyi savaş ile değil hakem yoluyla halletmeye karar vermişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ali tarafına Musa el-Eşâri, Muaviye tarafına da Amr b. As hakem tayin edilmiştir. Aylar süren müzakereden sonra hakemler Dûmetu'l-Cendel mevkiinde bir araya gelip kararı Hz. Ali'nin aleyhine verdiler. Hz. Ali karara Kur'an ve Sünnet'e aykırı olduğu gerekçesiyle itiraz etmiştir. Ancak bu sırada İslâm dünyasında önemi daha sonra anlaşılabilir olan bir grup ortaya çıkmıştır. Hz. Ali'nin Sıffin'daki taraftarlarından olan grup, hakem tayinini kabul etmenin yanlış olduğunu düşünüyorlardı. Onlara göre hüküm verme insanlara değil yalnızca Allah'a aittir. Taraftarı oldukları Hz. Ali ile Muaviye'ye karşı isyan ettiler. Sayıları hızla artan muhalifler artık Hz. Ali'nin peşinden gitmeyi bıraktılar. Bundan dolayı Nehrevân denilen bir yere çekildiler. "Hariç olmak, dışında kalmak" anlamının yanı sıra "huruç etmek, başkaldırmak" anlamını da içeren "harece" fiilinden türetilmiş bir ifadeyle, bu gruplar "Hâricîler" olarak ortaya çıkmışlardı.⁴²

Hz. Ali, bütün bu gelişmeler sebebiyle ordusundan ayrılmalar artınca Kûfe'ye geri dönmek zorunda kalmıştır. Çünkü ordusu dağılmış, Iraklılar ona muhalefet etmiş, onunla birlikte Şamlılara karşı savaşmaktan geri durmuşlardır. Böylece Şamlılar güç kazanmış ve halifeliğin hüküm gereğince Muaviye'nin hakkı olduğunu iddia etmişlerdir. Kûfe'ye geldiğinde ise Abdurrahman b. Mülcem adlı bir Hâricî tarafından zehirli bir hançerle sabah namazını kıldığı esnada yaralanmış, aldığı yaranın tesiriyle iki gün sonra M. 661 senesinde şehit olmuş ve Kûfe'de defnedilmiştir. Bu sırada Muaviye Suriyelilerin desteğini alarak başta Mısır olmak üzere Hz. Ali'nin hâkimiyetindeki birçok yeri ele geçirerek "emirü'l-müminin" unvanıyla halifeliğini ilan etmiş ve Emevî Devleti'nin temellerini atmıştır.⁴³

⁴² Laura Veccia, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, ed.: P. M. Holt, Ann. K. S. Lambton, Bernard Lewis, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1988, s. 84-85.

⁴³ Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, çev.: Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994, s. 508-518.

1.3.2. Emevîler Döneminde Kûfe

Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra Kûfeliler Hz. Hasan'a biat etmiştir. Hz. Hasan'a ilk olarak Kays b. Sa'd b. Ubade biat etmiştir. Azerbaycan valisi olan Kays b. Sa'd'ın emri altında 40.000 savaşı vardı. Hz. Ali vefat edince Şamlılarla savaşmak üzere harekete geçmesi için Hz. Hasan'ı ikna etmeye çalışmıştır. Hz. Hasan ise kimseyle savaşmak istemediği için Kays b. Sa'd'ı Azerbaycan valiliğinden azledip yerine Ubeydullah b. Abbas'ı tayin etmiştir. Ancak etrafındakiler onu zorla bu görüşünden vazgeçirerek Kays b. Sa'd kumandanlığında büyük bir ordu ile Şam'a doğru hareket etmişlerdir. Medâin dışında ordugâhlarını kurdukları sırada Kays b. Sa'd'ın öldürüldüğü haberi gelmiştir. Bunun üzerine askerler ayaklanarak etrafı yağmalamaya başlamışlardır. Hatta Hz. Hasan'ın taht-ı revanını da yağmalamışlardır. Bütün bunlar karşısında oldukça öfkelenen Hz. Hasan, askerlerinin etrafından dağılıp gittiklerini görünce Muaviye'ye bir mektup göndererek halifeliği teslim etme karşılığında barış yapmayı teklif etmiştir.⁴⁴ Buna göre “Muaviye, Iraklılardan kimseye kötü davranmayacak, herkese can güvenliği verecek, her yıl kendisine Ehvâz bölgesinin haracını tahsis edecek, kardeşi Hz. Hüseyin'e de bir milyon dirhem verecek, başış ve yardımlarda Haşimoğullarını, Abd-ı Şemsoğullarına (Ümeyye) üstün tutacaktır.” Muaviye bütün bu şartları kabul ettikten sonra Kûfe'ye gelip halktan biat almıştır. Buraya Mugîre b. Şu'be'yi vali tayin ederek Şam'a dönmüştür. Hz. Hasan ise Ehl-i Beyt'i ile birlikte Medine'ye gitmiştir.⁴⁵ Hz. Hasan hicretin kırkıncı senesinde Muaviye'ye biat etmiştir. Bu yüzden bu seneye Amü'l Cemaat (cemaat senesi) denilmiştir. Zira bu yılda yönetim bütünüyle Muaviye'nin elinde toplanmıştır.⁴⁶

Cemaat senesinde Muaviye'nin hilafeti almasından sonra, Hz. Ali taraftarları içinde ona muhalefet eden olmadığı gibi M. 663 yılında Hâricîlere karşı yapılan savaşta daha çok Hz. Ali taraftarları bulunmuştur. Bütün bunlara rağmen Muaviye, Cemal ve Sıffin savaşlarında Hz. Ali'nin yanında yer alan Kûfelilere fazla güvenmiyordu. Bu yüzden Muaviye kimin onun yanında kimin muhalif olduğunu anlamak için Kûfe'ye yeni vali tayin etmiş olduğu Mugîre b. Şu'be'ye, Hz. Ali'ye sürekli küfretmesini ve Hz. Osman'a da Allah'tan sürekli başışlanma dilemesini isteyerek Hz. Ali taraftarlarını açığa

⁴⁴ İbn Kesir, VIII, s. 29-30.

⁴⁵ Ebu Hanife Ahmed b. Davud ed-Dineveri, *el-Ahbâr et-Tivâl*, çev.: Nusrettin Bolelli-İbrahim Tüfekçi, İstanbul: Hivda İletişim, 2007, s. 270; Mevlüt Koyuncu, *Emevîler Döneminde Saray Hayatı*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1997, s. 63-69.

⁴⁶ İbn Kesir, VIII, s. 30.

çıkarmaya çalışmıştır. İşte bu politikaların sonunda Hucr b. Adiy hareketi ortaya çıkmıştır.⁴⁷

Hucr b. Adiy, Câhiliye devrinde doğmuştur ve Kinda kabilesine mensuptur. Hz. Ali'ye olan bağlılığından dolayı sahabe sayılmasında en çok Şiîler etkili olmuştur. Şiîler kendisine "Peygamberin sahabesi" unvanını vermişlerdir.⁴⁸ Cemel ve Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali'nin tarafında savaşmış ve Harûra'da onun ordu kumandanlığını yapmıştır. Hz. Ali'nin şehit edilmesinden sonra Hz. Hasan'ın yanında yer almış, onun hilafeti Muaviye'ye devretmesini sert bir şekilde eleştirmiştir. Ancak o da diğer Müslümanlar gibi Muaviye'ye biat etmek zorunda kalmıştır. Kûfe'ye yerleşen Hucr, Muaviye'nin talimatıyla Cuma hutbelerinde Hz. Ali ve taraftarları hakkında ağır sözler söylenmesine karşı çıkmıştır. Bu sırada vefat eden Mugîre b. Şu'be'nin yerine geçen Basra valisi Ziyâd b. Ebîh, Hucr b. Adiy'den, otoritesini sarsacak söz ve davranışlardan kaçınmasını istemiştir. Ancak Hucr bunu kabul etmemiştir. Ziyâd, Kûfe'de yerine Amr b. Hureys'i bırakarak Basra'ya gidince Hucr, Muaviye ile Ziyâd'a herkesin içinde hakaret etmiştir. Halkında destek vermesi üzerine vali durumu mektupla Basra'da bulunan Ziyâd'a bildirmiştir. Ziyâd hemen Kûfe'ye döndü ve halkı yanında olmadıkları için tehdit etmesi üzerine Kûfe eşrafı, yakınlarını Hucr b. Adiy ile hareket etmemesi konusunda ikna ettiler. Böylece Hucr, yanında bulunanların çoğunun dağılması üzerine arkadaşları ile birlikte teslim olmuştur. Muaviye'nin isteği üzerine Dmaşk yakınlarında bulunan Mecer Azrâ denilen yere hapsedilmişlerdir. Muaviye bunlardan on dört kişiyi serbest bırakılmasını, geriye kalanların ise Hz. Ali'yi lanetledikleri halde serbest bırakılmasını aksi halde öldürülmelerini emretmiştir. Hucr b. Adiy ve altı arkadaşı bu teklifi kabul etmemeleri üzerine öldürülmüşlerdir. Sonuç itibariyle Emeviler devri gözden geçirildiğinde Hucr b. Adiy'nin başlatılmış olduğu bu hareket, Kûfe'de karışıklara yol açan, sonra da Hucr ve arkadaşlarının ölümüyle sonuçlanan basit bir isyan hareketi olarak görülmektedir.⁴⁹

Halifeliği kabile asabiyeti temeline dayanan bir mücadeleyle ele geçiren Muaviye'nin en kalıcı icraatı ise oğlu Yezid'i veliaht tayin etmesidir. Böylece devleti veraset kuralını esas alan bir hanedana dönüştürmüştür.⁵⁰ Yezid b. Muaviye (M.660-680), veliahtlık

⁴⁷ Hasan Onat, *Emeviler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 46-47.

⁴⁸ H. Lammens, "Hucr b. Adiy", *İA*, V, İstanbul, 1987, s. 576.

⁴⁹ Onat, s. 45-58.

⁵⁰ İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *DİA*, XXX, İstanbul, 2005, s. 333.

müessesesi ile devletin başına getirilen ilk halifedir. Saltanat kavramı gerek o dönemde gerekse bugün Müslümanlar arasında daima tartışmalı bir konu olmuştur. Çünkü Allah, Kur'an-ı Kerim'de Müslümanların idarelerini, siyasetlerini, savaşlarını, ticaretlerini birbiriyle istişare ederek yapmalarını emretmektedir.⁵¹ Dolayısıyla İslâm Devleti'nin idaresinden sorumlu olacak devlet başkanının seçiminde şura gereklidir. Bu nedenle bütün Müslümanları ilgilendiren böyle bir konuda tek bir kişinin karar vermesi doğru değildir. Nitekim Hz. Peygamber kendisinden sonra kimseyi devlet başkanı seçmemiş bu kararı halka bırakmıştır. Hulefâ-yı Râşidin dönemine bakıldığında dört halifede seçim ile göreve gelmişlerdir.⁵²

Muaviye'nin hilafeti saltanat haline getirmesi konusunda eleştiri almasının belki de en büyük nedeni hilafet müessesesine ondan çok layık olanları varken oğlu Yezid'i getirmesidir. Yezid'in halifelğe getirilmesi birçok müellif tarafından eleştirilmiştir. Ancak bu konuda bazı müellifler de Muaviye'yi haklı görmüştür. Nitekim İbn Haldun Muaviye'nin Yezid'in kötü huylarını bilerek veliaht tayin etmediğini ve onun hayatta iken Yezid'i çalgı ve şarkı dinlemesine izin vermediğini söylemiştir. Ona göre Muaviye bu konularda çok faziletli ve adaletli bir kimsedir.⁵³ İbn Haldun'un bu görüşü Şîîler hariç özellikle çağdaş Sünnî İslâm tarihçileri tarafından da benimsenmiştir. Nihayetinde hilafeti saltanata dönüştüren Muaviye M. 680 yılında Dmaşk'ta vefat etmiş ve aynı gün yerine Yezid b. Muaviye geçmiştir.⁵⁴

Yezid, Dmaşk'ta halife olarak biat aldıktan sonra Medine dışındaki şehirler de ona biat etmiştir. Veliaht tayin edilmesine karşı çıkan Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Ömer gibi sahabelerin halifelğine de karşı çıkmasından endişe eden Yezid, Medine valisi Utbe b. Ebu Süfyân'a haber göndererek bunlardan zorla biat almasını emretmiştir. Ancak vali kendilerinden biat almadan Abdullah b. Zübeyr ve Hz. Hüseyin Mekke'ye gitmişlerdir.⁵⁵ Muaviye'nin öldüğünü ve yerine Yezid'in geçtiğini duyan Kûfeliler de Hz. Hüseyin'e çok sayıda mektup gönderdiler. Kûfelilerin daveti üzerine Hz. Hüseyin, onlardan biat alması için Müslim b. Akil'i Kûfe'ye göndermiştir. Müslim

⁵¹ Şûrâ Suresi, 42/36-38: "Hâsılı size verilmiş bulunan şeyler, hep dünya hayatının geçici metalleridir, Allah yanındaki ise, daha hayırlı ve kalıcıdır. Fakat o kimseler için ki, iman etmişlerdir ve Rabblarına itimad ederler. Ve onlar ki günahın büyüklerine ve açık çirkinliklere uzak bulunurlar ve her gadablandıkları vakit de onlar kusur örterler. Ve onlar ki, Rabbları için davete icabet etmekte ve namazı kılmaktadırlar. Buyrukları da, aralarında şûrâdır. Kendilerine verdiğimiz rızıklardan onlar sarfederler."

⁵² İhsan Süreyya Sırma, *Emevîler Dönemi Hilafetten Saltanata*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1990, s. 37-38.

⁵³ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, çev.: Zakir Kadirî Ugan, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986, s. 537.

⁵⁴ Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", s. 334.

⁵⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Yezid b. Muaviye", *İA*, XIII, İstanbul, 1986, s. 412.

b. Akil Kûfe'ye gelerek Hz. Hüseyin adına biat almıştır. Bunu duyan Yezid, gerekli önlemleri alamayan Kûfe valisi Numân b. Beşir'i görevden alarak yerine Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ı getirmiştir. Ondan Müslim b. Akil'i ortadan kaldırmasını ve şehirde kontrolü sağlamasını istemiştir. Kûfe'ye gelen Ubeydullah, Iraklılarla yaptığı savaşta Müslim b. Akil'i ve Kûfe'nin ileri gelenlerinden olan Hâni b. Urve ile birlikte öldürmüştür.⁵⁶

Hz. Hüseyin'e Kûfelilerden sürekli mektuplar ve elçiler gelmekteydi. Bu sırada Müslim b. Akil'in öldürülmeden önce Hz. Hüseyin'e göndermiş olduğu mektup gelmişti. Mektupta Hz. Hüseyin'in ailesi ile birlikte Irak'a gelmesi yazılıydı. Bunun üzerine Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr'in de tavsiyesiyle Müslim b. Akil'in öldürülmesinden habersiz Irak'a gitmeye karar vermiştir. Mekke'den yola çıktığı gün Abdullah b. Abbas, Hz. Hüseyin'e Iraklıların babasıyla ağabeyine yaptıklarını hatırlatıp sözünde durmayan bu hain insanların davetini kabul etmemesini ve eğer Mekke'de kalmak istemiyorsa babasının taraftarlarının yoğun olduğu Yemen'e gitmesini, oradan Kûfe'de hâkimiyet kurmasını tavsiye etmiştir. Ancak Hz. Hüseyin yine kararından dönmemiştir.⁵⁷ Salebiyye'de karşılaştığı iki yolcudan Kûfelilerin biatlarından caydığını ve Müslim b. Akil ile Hani b. Urve'nin öldürüldüğünü öğrenince geri dönmek istemiştir. Fakat Müslim b. Akil'in oğullarının babalarının intikamını almak istemeleri ve kardeşlerinin ısrarı üzerine yoluna devam etmek zorunda kalmıştır. Zubale denilen yere geldiğinde ise taraftarlarına isteyenlerin ayrılabilceğini söylemesi üzerine bir kısmı ondan ayrıldılar. Yanında sadece ailesiyle birlikte yaklaşık yetmiş kişi kalmışlardır. Böylece sayısı azalan kabile ile birlikte Hz. Hüseyin H. 2 Muharrem 61/M. 680 senesinde Kerbelâ'ya gelmiştir.⁵⁸

Ubeydullah b. Ziyâd, Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye hareketi sırasında bölgede askerî tedbirler almıştır. Ayrıca Kûfe eşrafı ile de bir anlaşma yapmıştır. Onlardan Kûfelileri zorla Müslim b. Akil'den ayrılmaya zorlamasını ve kabilelerden kendilerine uyanları da bağışlamalarını istemiştir.⁵⁹ Hz. Hüseyin ise artık savaşma taraftarı değildi. Bu yüzden Ubeydullah'a kendisini Yezid'e göndermesini veya fütihat hareketlerine katılmak üzere sınır şehirlerinden birisine göndermesini istemiştir. Ancak Ubeydullah, Hz. Hüseyin'i

⁵⁶ Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, çev.: Abdulhalik Bakır, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001, s. 284.

⁵⁷ İbn Kesir, VIII, s. 267.

⁵⁸ Ebû Mihnef Lut b. Yahyâ b. Saîd b. Mihnef el-Ezdi, *Vak'atu't-Taff*, çev.: Nuri Dönmez, İstanbul: Kevser Yayıncılık, 2010, s. 109-113.

⁵⁹ Ebû Mihnef, s. 67.

öldürme fırsatını kaçırmamak için teklifini reddetmiştir. Bu nedenle Hz. Hüseyin, Emevî ordusu üzerine yürümek zorunda kalmıştır. Orduya yaklaştığı sırada bir konuşma yapmış ve konuşmasında anne, babası ve amcalarının İslâm'a hizmetlerini dile getirmiştir. Dedesi Hz. Muhammed'in kendisi hakkındaki övücü ifadelerinden söz etmiş ve kanını akıtmanın büyük vebal doğuracağını hatırlatmıştır. Ömer b. Sa'd'ın sancağıyla gelip ilk oku atması üzerine başlayan savaş birbirine denk olmayan bu kuvvetler arasında tam bir dram şeklinde sonuçlanmıştır. Sinan b. Enes en-Nehai, Hz. Hüseyin'i atından düşürdükten sonra başını keserek onu şehit etmiştir. (10 Muharrem 61/10 Ekim 680). Şehitlerin cesetleri ise ertesi gün Beni Esed mensuplarının ikamet ettiği Gâdiriye köylüleri tarafından toprağa verilmiştir. Hz. Hüseyin'in kesik başı ve esirler Dımaşk'a gönderilmiştir. Yezid görünüşte üzülmüş ve Hüseyin'i öldürtmesi sebebiyle Ubeydullah'a lanet etmiştir. Ancak onun bu üzüntüsünde samimi olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü gerçekten üzülmüş olsaydı, Ubeydullah ve diğerlerini hiç değilse görevlerinden alması gerekirdi. Ayrıca öldürme emrini verenin bizzat kendisinin olduğu kuvvetli bir ihtimaldir. Hz. Hüseyin'in katliamdan kurtulan çocukları, kız kardeşi ve Ebu Talib oğullarından diğer esirler Dımaşk'ta birkaç gün tutulduktan sonra Yezid tarafından bir muhafız birliği eşliğinde Medine'ye gönderilmiştir. Hz. Hüseyin'in başının nereye gömüldüğü konusu ihtilafli olmakla birlikte Medine'de Baki Mezarlığı'na gömüldüğü daha güçlü bir ihtimal olarak görülmektedir.⁶⁰

Ubeydullah b. Ziyâd katliamdan sonra Kûfe halkını mescitte toplayarak bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında Emevî halifesi Yezid'i ve onun taraftarlarını övmüş, yalancı olarak değerlendirdiği Hz. Hüseyin'i eleştirmiş ve ona karşı zafer elde ettikleri için Allah'a hamd etmiştir. Onun bu konuşmasını dinleyenlerden biri olan Ezdli Abdullah b. Afif el-Ezdî, kimsenin Ubeydullah'a cevap vermediğini görünce kendisi kalkıp tepki göstermiştir. Abdullah b. Afif'in bu tepkisi üzerine Ubeydullah görevlilere onu tutuklamalarını emretmiştir. Kabilesi Ezdlilerin bütün itirazlarına rağmen İbn Afif'i yakalayıp Ubeydullah'a teslim etmişlerdir. Ubeydullah görme özürülü bu ihtiyarı hiç acımadan mescide astırarak cezalandırmıştır. Ardından Hz. Hüseyin'in kesik başını Kûfe sokaklarında dolaştırdıktan sonra bir grup ile birlikte Şam'a göndermiştir.⁶¹

⁶⁰ İbn Kesir, VIII, s. 282-315; Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hüseyin", *DİA*, XVIII, İstanbul, 1998, s. 520.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, IV, s. 84.

Hız. Hüseýin'in şehit edilmesinden sonra İslâm dünyasında Emevîlere karşı muhalefet daha da artmıştır. Nitekim Abdullah b. Zübeyir, Hız. Hüseýin'in şehadetinden hemen sonra Mekke'de halifeliğini ilan etmiş, başta Kûfe ve Basra olmak üzere Suriye dışında İslâm kentlerinin tamamına yakını ona biat etmişlerdir. Kûfe'de Hız. Hüseýin'in şehit edilmesinin ardından Şiâ'ya mensup olanlar yaptıklarından dolayı kendilerini kınamaya ve pişmanlık duymaya başlamışlardır. Başını Hız. Ali'nin yakın dostları olan Süleyman es-Surat, Fezâreli Müseyyeb b. Necebe, Abdullah b. Sa'd b. Nufeyl, Abdullah b. Vâl ve Rifâ'a b. Şeddâd el-Becelî'nin çektiği bu gruplar, Hız. Hüseýin'in şehit edilmesi üzerine onu yalnız bıraktıkları için pişman olmuş ve Tevvâbun yani "tevbe edenler" adı altında birleşerek Emevîlere karşı mücadele etmişlerdir. Kûfe'deki son hareket ise M. 685-686 yılında kendisinin Hız. Ali'nin oğlu Muhammed el-Hanefîye adına hareket ettiğini söyleyerek isyan eden Muhtar es-Sekafî hareketi olmuştur.⁶²

Kerbelâ olayından sonra Tevvabûn adı altında toplanan bu gruplar Kur'an-ı Kerim'de ki; "O halde sizleri yaratana tövbe ediniz ve bunun için nefislerinizi öldürünüz",⁶³ ayetini temel alarak muhalefete başladılar. Amaçları Hız. Hüseýin'in intikamını alarak hatalarını telafi etmektir. Bu nedenle M. 684 senesinde Dmaşk üzerine yürüdüler. Yolda Hız. Hüseýin'in kabrini ziyaret edip ağladılar. Bu hadise Şiâ tarafından adet haline getirilen Kerbelâ ziyaretlerinden ilki olarak kabul edilmektedir. Aynulverdi denilen yere geldiklerinde ise Dmaşk'tan gelen Ubeydullah b. Ziyâd komutasındaki 30.000 kişilik Emevî ordusu ile karşılaştılar. Ancak uzun süren mücadele sonunda mağlup olmuşlardır.⁶⁴

Muhtar b. Ebu Ubeyde es-Sekafî, Hız. Hüseýin'in şehit edilmesinden sonra Kûfe'ye gelmiştir. Kendisinin Hız. Ali'nin oğlu Muhammed el-Hanefîye adına hareket ettiğini söyleyerek Hız. Ali taraftarlarının ve el-Hamrâ adı verilen Fars asıllı mevâlilerin desteğini almıştır. Ancak Muhammed el-Hanefîye ona yeterince destek vermemiştir. Kûfe'de güçlü bir komutan olan İbrahim b. el-Eşter'in de desteğini alarak M. 684 yılında Kûfe'yi Emevîlerden geri almıştır. Böylelikle el-Cezîre, Şam ve Mısır hariç diğer Arap bölgeleri ona biat etmişlerdir. Bu gelişmeleri haber alan Halife Abdülmelik

⁶² İbnü'l-Esîr, IV, s. 150, 195.

⁶³ Bakara Suresi, 2/54: "Ve bir vakit Musa, kavmine dedi ki: 'Ey kavmim! Cidden siz o buzağıya bağlanmakla (onu tanrı edinmekle) kendinize zulmettiniz. Gelin yaratıcınıza dönün, tevbe edin de nefislerinizi öldürün. Böyle yapmanız yaratıcımın yanında sizin için daha hayırlıdır.' Bu suretle tevbenizi kabul buyurdu. Gerçekten o öyle bağışlayıcı ve öyle merhametlidir."

⁶⁴ Mehmet Azimli, *Hız. Ali Nesli İsyancıları*, Konya: Çizgi Yayınları, 2006, s. 21.

b. Mervân ordusuyla Nusaybin'e gelmiştir. Burada Muhtar'ın el-Cezîre ve Şam topraklarından elde ettiği yerlere vali tayin ettiği Yezid b. Enes el-Esedî'nin ordusunu yenerek çok sayıda askerini öldürmüştür. Bunun üzerine Muhtar, İbrahim b. el-Eşter komutanlığında çoğunluğunu mevâlilerin oluşturduğu bir ordu hazırlamıştır. Yapılan savaşta Husayn b. Numeyr komutanlığındaki Emevîler yenilmiş, Hz. Hüseyin'in katilleri olan Husayn b. Numeyr ile Kûfe valisi Ubeydullah b. Ziyâd da öldürülmüştür. Ardından Hz. Hüseyin'e karşı Emevîlerin yanında yer alan Kûfe eşrafını öldürmeye başlamıştır. Bu nedenle Kûfe eşrafı, Muhtar'a karşı isyan etmişlerdir. Ancak Muhtar, 40.000 mevâlden oluşan ordusu ile onları mağlup edince, Basra'ya kaçarak Musab b. Zübeyr'e sığınmak zorunda kalmışlardır. Musab b. Zübeyr, Muhtar'ın Kûfe'deki faaliyetlerinden rahatsız olmasından dolayı yanına Basralıları alarak Kûfe'ye doğru yola çıkmıştır. Yapılan savaşta ordusu yenilen Muhtar öldürülmüş, başı Abdullah b. Zübeyr'e gönderilmiştir(M.687).⁶⁵ Çünkü Hicaz'da halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr, daha önce Irak'ta güçlenen Muhtar'dan Irak ve doğu eyaletlerinin valiliğini istemişti. Ancak Muhtar'ın bunu reddetmesi sebebiyle kardeşi Musab b. Zübeyr'in Muhtar üzerine gitmesini sağlamıştır.⁶⁶

Muhtar es-Sekafî'nin ölmesinin ardından Kûfe, Musab b. Zübeyr'in eline geçmiştir. Musab, Muhtar'ı yenerek Irak ve doğu vilayetlerini hâkimiyeti altına almıştır. Ancak Horasan'da Arap kabileleri arasındaki mücadeleler ile Ahvaz ve Fars bölgesindeki Hâricîlerin karışıklık çıkarması onu zor durumda bırakıyordu. İslâm dünyasının bu karışıklığından istifade etmek isteyen Bizanslılar harekete geçmiştir. Bu yüzden Musab ile mücadele içinde olan Halife Abdülmelik b. Mervan, öncelikle Bizanslıları bertaraf etmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Musab'a karşı harekete geçmiştir. Iraklıların savaşmak istememeleri nedeniyle büyük bir desteğini yitiren Musab, Halife Abdülmelik'in ordusu tarafından M. 691 yılında Deyrû'l Câselik denilen yerde yenilgiye uğratılmıştır. Halife Abdülmelik, Musab b. Zübeyr'i öldürdükten sonra hemen Kûfe'ye gelip halktan biat almıştır. Kûfe'den ayrılmadan önce de Haccâc b. Yûsuf komutasındaki bir orduyu Abdullah b. Zübeyr üzerine göndermiştir. Haccâc, M. 692 yılında kendisine yardıma gelen Tarık b. Amr ile birlikte Mekke önüne gelmiştir. Hac mevsimi olması nedeniyle Haccâc birlikleriyle birlikte hac yapmak istemiş, ancak Abdullah b. Zübeyr buna karşı çıkmıştır. Buna duruma öfkelenen Haccâc, şehri

⁶⁵ Dîneveri, s. 334-353.

⁶⁶ Azimli, s. 21-22.

muhasara altına almıştır. Uzun süren mücadelenin ardından ailesinin dahi terk ettiği Abdullah b. Zübeyr'i M. 692 yılında Mekke'de öldürmüştür.⁶⁷

Halife Abdülmelik, Abdullah b. Zübeyr sorunundan kurtulduktan sonra isyanların merkezi konumunda olan Irak ile ilgilenmeye başlamıştır. Kûfe Şîîlerin, Basra ise Hâricîlerin merkeziydi. Bu iki grupta sürekli Emevî yönetimine karşı isyan hareketlerinde bulunuyorlardı. Halife Abdülmelik bu yüzden Haccâc b. Yûsuf'u Kûfe valiliğine getirmiş ve onlara sert politikalar uygulamasını istemiştir. Bunun üzerine Haccâc, elinde Kur'an-ı Kerim, yüzünü de kırmızı ipek bir örtü ile kapatarak Kûfe'ye girmiştir. Kûfe mescidine yaptığı hutbeye besmele çekmeden başlamıştır. Hitabeti çok güçlü olan Haccâc'ın Kûfe mescidinde okuduğu bu hutbe Arap edebiyatında çok meşhur olmuştur. Yaklaşık yirmi yıl boyunca Irak'ı sert bir politikayla yönetmiştir. Irak'ta insafsızca insanları tutuklayıp şüphe ve zan ile masum insanları katletmiştir. Bütün bunların yanında Haccâc önemli icraatlar da yapmıştır. Bunlardan biri Kûfe de yakınlarında Vâsıt şehrini kurmak olmuştur.⁶⁸

İbnü'l Esir'in rivayetine göre Haccâc, Kûfe halkıyla savaşmak üzere Horasan'a giderken Hammâm Ömer denilen yerde karargâh kurmuştur. Bu sırada Kûfelilerden bir genç yeni evlendiği hanımının yanına gizlice gitmiştir. Geceleyin evlerinin kapısını sarhoş bir Şamlı çalması üzerine karısı onun kendisine hoş olmayan teklifler yaptığını ve bu yüzden onu Şamlılara şikâyet ettiğini söylemiştir. Buna çok öfkelenen genç, adamı öldürmüş ve hanımına Şamlılara haber vermesini, kendisini Haccâc'a götürdükleri takdirde her şeyi anlatmasını istemiştir. Kadın kocasını dediğini yaptı ve Haccâc'a her şeyi olduğu gibi anlatmıştır. Kadının doğru söylediğine inanan Haccâc, bir daha hiç kimsenin Kûfelilerin evlerine misafir olarak gitmemesini emretmiştir. Çünkü bu hadiseden önce Şamlıları Kûfe halkının yanına misafir olarak dağıtmıştı. Bu olay nedeniyle Haccâc, Şamlıları Kûfe'den çıkarmış ve yeni bir konaklayacak yer aramaya başlamıştır. Nihayetinde Vâsıt şehrini kuracakları yere gelmişlerdir. Burada eşeğiyle gelmekte olan bir rahibi gördüler. Rahip, Vâsıt şehrinin kurulacağı yere geldiğinde eşeği pisliğini yapmıştır. Bunu gören rahip eşeğinden inip pislediği yeri kazıyarak Dicle Nehri'ne atmıştır. Haccâc, bunun neden yaptığı sorması üzerine rahip, kutsal kitaplarında Allah'ı tevhid eden insanlar yok olmadan burada Allah adına bir mescit

⁶⁷ Hakkı Dursun Yıldız, Mustafa Fayda, Ramazan Şeşen ve diğerleri, "Emevîler Devri", II, s. 343-347.

⁶⁸ Ali Aksu, *Emevî Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009, s. 48-57.

yapılacağı bilgisi olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Haccâc, Vâsıt şehrini kurmaya karar vermiştir.⁶⁹

Haccâc, Vâsıt şehrini H. 83/M. 702 yılında kurmuştur. Yeni şehrin ismi “orta” anlamında olan Vâsıt seçmesindeki neden ise Irak’ın bu dönemdeki iki merkez şehri olan Kûfe ile Basra’nın arasında bulunmasıdır. Müslümanların yeni bir şehir kurarken ilk önce cami, çarşı ve valilik sarayının dikkate alarak yapma âdetinin aksine Haccâc, ilk önce Ulu Cami adını verdiği camiyi, sarayını ve Kubbetü’l-Hadra’yı yapmıştır. Haccâc, şehrin yapımını tamamladıktan sonra özellikle Emevîlerin doğuya doğru genişlemesi sebebiyle idari merkezini Kûfe’den Vâsıt şehrine getirmiştir. Kûfe’deki Suriye askerlerinin büyük bir kısmını da buraya nakletmiştir. Bunun sebebi sadece İbnü’l Esir’in yukarıda belirtmiş olduğu askerîlerin ahlaksızlıklarını engellemek için değil aynı zamanda Suriye askerlerini Iraklılardan ayırarak kendi kontrollü altında tutmak olduğu anlaşılmaktadır. Böylece hem Kûfe’nin hem de Basra’nın yönetimi daha iyi sağlanacaktı. Ayrıca Vâsıt şehrinin merkez olarak seçilmesinde ekonomik nedenlerin de etkisi olmuştur. Nitekim burası Dicle nehrinin kenarında, Fırat nehrinin ise yakınında bulunmaktaydı. Her iki nehirden sulanan geniş ve verimli arazilere sahip, ziraat yapmak için çok uygun bir yerd. Dicle Nehri üzerinden yapılan ulaşım sayesinde ticaret ve ulaşım oldukça elverişli bir konumda bulunmaktaydı.⁷⁰

Emevîler döneminde özellikle Kûfe merkezli isyanlar, yaklaşık yarım asırdan fazla bir duraklamadan sonra Emevîlerin son zamanlarında Zeyd b. Ali ve oğlu Yahya ayaklanmalarıyla tekrar kendini göstermiştir. Hz. Ali’nin küçük oğlu olan Zeyd b. Ali, Kerbelâ olayından sonra yaşı küçük olduğu için öldürülmekten son anda kurtulmuştur. Medine’ye gidip orada ilim ile meşgul olmuş, bu arada ilim öğrenmek için Kûfe ve Şam’a gidip gelmiştir. Fakat Şam’a geldiğinde Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik tarafından ağır hakaretlere uğruyordu. Özellikle dedesi Hz. Hüseyin’e yapılan hakaretlere tahammül edemiyordu. Bunun üzerine Kûfelilerden biat alarak M. 740 yılında ayaklanma çıkarmıştır. Bu hareket oldukça erken başlamış ve kendisine sadece 40.000 kişi biat etmiştir.⁷¹ Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer’e teberri etmediğini düşünen

⁶⁹ İbnü’l-Esîr, IV, s. 444-445.

⁷⁰ Aksu, s. 145-149.

⁷¹ Azimli, s. 22-23.

Kûfeliler tarafından da yalnız bırakılmasıyla iyice güçsüz kalan Zeyd b. Ali, Halife Hişam b. Abdülmelik'in Irak valisi Yusuf b. Ömer ile yaptığı savaşta öldürülmüştür.⁷²

Emevîlerin Ehl-i Beyt'e karşı tutumu giderek sertleşmiş ve bunun sonucunda ayaklanmalar devam etmiştir. Hz. Ali'nin oğullarından Muhammed el-Hanefîyye'nin ölümünden sonra da oğlu Ebu Haşim Şiâ'nın yeni lideri olmuştur. Ebu Haşim, Şi'ileri etrafında toplayarak Humeyne bölgesine geçerek faaliyetlerini burada sürdürmüştür. Ancak Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan tarafından zehirletilerek öldürülmüştür. Ebu Haşim ölürken imâmeti amcasının oğlu Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'a bırakmıştır. Böylece artık imâmet Abbasîlerin elinde bulunuyordu. Ehl-i Beyt adına çalıştıklarını iddia etmiş olsalar da asıl niyetleri iktidarı ele geçirmektir. Nitekim ilerleyen zamanlarda Abbasîler iktidarı ele geçince Ali taraftarlarıyla olan anlaşmalarını bozmuşlardır.⁷³

Muhammed b. Ali Humeyme'yi ihtilal merkezi, Horasan'ı da propaganda sahası olarak tercih etmiştir. Horasan Dmaşk'a uzak olmasından dolayı Emevî devletinin kuruluşundan itibaren Arap kabileleri arasındaki asabiyet kavgalarının bölgesi olmuştur. Ayrıca burası Emevî devlete karşı kin besleyen mevâlilerin yoğun olduğu bir bölgeydi. Kûfe ise Horasan ve Humeyne arasında irtibatı sağlayan muhalefetin ana merkeziydi. Bu yüzden Abbasî ihtilali H. 100/M. 718 yılında Kûfe'de başlamıştır. M. 743 yılında Muhammed b. Ali ölünce yerine vasiyeti gereği oğlu İbrahim geçmiştir. İbrahim ilk olarak Horasan'da artmakta olan ihtilal hareketlerini hızlandırmak için Ebu Müslim'i Horasan'a göndermiştir. Ebu Müslim'in milliyeti hakkında bilgiler bulunmamakla birlikte Arap olmadığı kesindir. Abbasîlere katılmadan önce Kûfe'de köle olarak çalışıyordu. Burada Abbasî hareketini yönetenlerin ilgisini çekmesi üzerine Muhammed b. Ali tarafından "Muhammed ailesinin vekili" sıfatıyla Horasan'a gönderilmiştir. Ebu Müslim'in Horasan'a gönderilerek hareketin liderliğini üstlenmesi, Abbasî ihtilali için dönem noktası olmuştur. Çünkü o zamana kadar şiddete başvurulmamış ve dâiler (propagandacılar) tüccar ve hacı adayları görüntüsünü vermişlerdir. Böylece Ebu Müslim ile birlikte Emevî saltanatının çöküşü ile sona eren savaş dönemi başlamış oluyordu.⁷⁴

⁷² Neşet Çağatay, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1993, s. 429.

⁷³ Apak, IV, s. 26.

⁷⁴ Apak, IV, s. 27-31.

Emevî halifesi II. Mervan (M. 744/750) Horasan valisi Nasr b. Seyyar'ın bütün uyarılarına rağmen bu tehlikeyi çok ciddiye almamıştır. Bunun sonucunda Horasan ve civarı halkının yönetime muhalif bütün unsurlarını bir araya toplayan ve özellikle Mevâli tarafından desteklenen Ebu Müslim, İmam İbrahim'in gönderdiği siyah bayrağı açarak Abbasî isyanını başlatmıştır. İsyancılar önce Horasan ile Fars eyaletini, ardından Irak bölgesini ele geçirmişlerdir. Halkı Hz. Peygamber sülalesinin etrafında toplanmaya çağıran Abbasîler, Kûfe'nin ele geçirilmesinden sonra Ebu'l-Abbas es-Seffah'ı halife ilan etmişlerdir. Ebu'l-Abbas, Zap Suyu kenarında yapılan savaşta mağlup ettiği II. Mervan, el-Cezire'ye ve ardından Suriye'ye kaçmıştır. Fakat Mısır'da yakalanarak M. 750 yılında öldürülmüştür. Böylece onun ölümüyle Emevîler tarihe karışmış yerine Abbasîler iktidarı başlamıştır. Emevî ailesi mensuplarının tamamını ortadan kaldırmak isteyen Abbasîler, Kuzey Afrika'ya kaçıp oradan Endülüs'e geçerek Endülüs Emevî Devleti'ni kuran Abdurrahman b. Muaviye b. Hişam dışındakilerinin hepsini öldürmüşlerdir.⁷⁵

1.3.3. Abbasîler Döneminde Kûfe

Kûfe, Ebu'l-Abbas el-Seffah'ın (M. 750-754) hilafete gelmesiyle Abbasîlerin ilk başkenti olmuştur. Ancak Kûfe, Şiîliğin merkezi olmasından dolayı halife Ebu'l-Abbas bundan rahatsızlık duymuş ve başkenti başka bir yere nakletmeye karar vermiştir.⁷⁶ Bunun için daha önce Kûfe'nin Emevî valisi Yezid b. Ömer b. Hübeyre tarafından yapılmış olan Fırat Nehri kenarındaki bir şehre gelmiştir. Ebu'l-Abbas şehrin tahrip olan yerlerini yeniden yaptırmış ve şehre el-Hâşimiyye adını vermiştir. Ancak halkın hâlâ İbn Hübeyre'ye nispet etmesi üzerine Ebu'l-Abbas şehri terk ederek yanında bulunan el-Anbar şehrine gelmiştir. Burada meşhur şehrini yapmış ve vefat ettiğinde buraya gömülmüştür. Ebu Cafer el-Mansur (M.754-775) halife olunca Kûfe yakınındaki el-Hâşimiyye şehrinin yapımını tamamlamıştır. Ancak M. 766 yılında buradan Bağdat'a giderek burayı şehir haline getirmiştir. Medinetu's-Selâm adını verdiği şehrin Dicle'den başlayıp es-Sırat'ta kadar uzanan eski surlarını da tamir ettirmiştir.⁷⁷

Abbasîler döneminde Kûfe yine siyasî olaylara sahne olmuştur. Hz. Ali soyundan gelen Şîi-Zeydi lideri Ebu Abdullah İbn Tabataba Kûfe'de isyan etmiştir. Kûfe valisini

⁷⁵ İsmail Yiğit, "Emevîler", *DİA*, XI, İstanbul, 1995, s. 94.

⁷⁶ Ramazan Şeşen, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: İSAR Yayınları, 1990, s. 155.

⁷⁷ Belâzuri, s. 411.

şehirden kaçması üzerine Kûfe isyancıların eline geçmiştir.⁷⁸ Bu yıllarda Harun Reşid'in hilafetinin son döneminden itibaren uzunca bir süre sessizlik içinde yaşayan Şîiler, Emin ile Memun arasındaki şiddetli mücadelenin sebep olduğu karışıklıkları fırsat bilerek özellikle Irak'ta yeniden isyan faaliyetlerine başlamışlardır. Hicaz'a hac için gelen Iraklı bir Şîi olan Nasr b. Şebes'in amacı Ehl-i Beyt mensupları içinde Abbasîlere karşı yürütülecek bir hareketin lideri olma vasfına sahip birini bulmaktır. Nasr, aradığı özelliklerin İbn Tabataba'da bulunduğunu düşündüğü için onunla iş birliği yapmaya karar vermiştir. Abbasîlerin Ali evladının hilafet haklarını ellerinden aldığını, onlara zulmettiklerini söyleyince bu sözlerden etkilenen İbn Tabataba onunla el-Cezire'de buluşup faaliyetlere başlamak için anlaşmıştır. Ancak Nasr, yardım konusunda yakınlarını ikna edememesi üzerine İbn Tabataba Hicaz'a dönmek zorunda kalmıştır. Hakka denilen yerde Halife Memun'a karşı isyan eden Arap kumandanlarından biri olan Ebü's-Seraya eş-Şeybani ile karşılaşmıştır. İbn Tabataba'nın durumunu öğrenince ona yardım edeceğine dair söz vermiştir. M. 815 tarihinde emirü'l mü'minin unvanı ile halifeliğini ilan eden İbn Tabataba, Abbasîlerin Kûfe valisini uzaklaştırarak beytül mâle el koymuştur. Kûfeliler ve çevrede bulunan Bedevi Araplar ile Şîiler de ayaklanmaya katılmıştır. Bunun üzerine Abbasîlerin Irak ve Arabistan valisi Hasan b. Sehl, 10.000 kişilik bir orduyu Kûfe üzerine göndermiştir. İbn Tabataba'nın hasta olduğu için katılmadığı bu savaşta Abbasî ordusu mağlup olmuştur. İbn Tabataba, ertesi gün ziyarete gelen Ebü's-Seraya'ya Ehl-i Beyt'in haklarını korumasını, kendi yerine en hayırlısını geçirmesini vasiyet etmiş ve M. 815 yılında ölmüştür. Ebü's-Seraya cenazeyi gece defnederek ölümünü birkaç gün halktan gizlemiştir. Bu durum İbn Tabataba'yı zehirleyerek öldürdüğü ihtimalini güçlendirmektedir.⁷⁹

Ebü's-Seraya, İbn Tabataba'nın ölmesinin ardından yerine henüz küçük bir çocuk olan Hz. Hüseyin soyundan Muhammed b. Muhammed b. Zeyd'i geçirmiştir. Halife Memun'un ordularını yenilgiye uğratan Ebü's-Seraya Kûfe'de para bastırarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Ayrıca Basra, Mekke, Yemen, Fars ve Ahvaz'a valiler göndermiştir. Ancak bir süre sonra Ebü's-Seraya, Hasan b. Sehl'in yardım istediği

⁷⁸ Halife b. Hayyât, s. 559.

⁷⁹ Mustafa Öz, "İbn Tabataba, Ebu Abdullah," *DİA*, XX, İstanbul, 1999, s. 383-384.

Herseme b. A'yen tarafından mağlup edilerek öldürülmüştür. Böylece başlatmış olduğu hareket sona ermiştir.⁸⁰

Kûfe'de Hz. Ali soyundan gelenlerin liderliğindeki isyanlar daha sonra da devam etmiştir. M. 864-870 yılları arasında çıkan Yahya b. Ömer ve Ali b. Zeyd'in isyanları sırasında Abbasî valileri şehirden kaçmak zorunda kalmışlardır. Bu isyanlar güçlükle bastırılmıştır. Ancak bir süre sonra Kûfe'ye Suriye'deki Karmatilerin saldırıları başlamıştır. Karmatiler (Karamita), Kûfe'deki İsmâili temsilcisi Hamdan b. Eş'as Karmat'tan dolayı bu adı almışlardır. Karmatiler H. 255/M. 869 yılında Abbasîlere karşı düzenlenen Zenc isyanı sırasında ortaya çıkmışlardır. Hareketin kurucusu olarak kabul edilen Hamdan, Sabiiliğe mensup olup Kûfe yakınlarındaki Dûr köyündendir. Özellikle Kûfe'de bulunan Beni Şeytan ve Bekir b. Vail'e mensup Arap kabilelerinin desteği ile güçlenmiştir. Hamdan, hareketin devamını sağlamak için taraftarlarından çeşitli yollardan para toplamış ve kendisine bağlı olan her köye bir yönetici tayin etmiştir. Hamdan'ın faaliyetleri, Abbasîlerin Zenc isyanıyla meşgul olmalarından dolayı bir grup Kûfelinin Bağdat'a gidip durumu haber vermesiyle fark edilebilmiştir.⁸¹

Kûfe, Fatimî halifesi Aziz'in yanlarına çektiği ve Abbasîlere karşı tahrik ettiği Karmatîler tarafından M. 982-983 yılında işgal edilmiştir. Şehir etrafındaki kuşatmayı ancak halkın ödediği yüksek miktardaki mallar karşılığında kaldırmışlardır. M. 945 yılında başkent Bağdat'ı ele geçirerek bölgede siyasî bir nüfuz oluşturan Büveyhîlerin hükümdarı Samsâmüddevle, Kûfe'yi istila etmek isteyen Karmatîleri birkaç defa geri püskürtmüş ve onlara büyük zayıatlar verdirmiştir. Büveyhîler Şîî olmaları sebebiyle Kûfe'ye büyük önem vermişlerdir. Ancak hilafetlerinin zayıflamasıyla birlikte Kûfe'deki hâkimiyet tekrar Karmatîlerin eline geçmiştir. Bunun üzerine Büveyhî hükümdarı Bahaüddevle şehri Ukaylilerin reisine iktâ olarak vermiştir. Bir süre sonra Mezyedilerin eline geçen Kûfe, M. 1101-1102 yılında Hile'nin kurulmasıyla eski önemini tamamıyla kaybetmiştir.⁸²

⁸⁰ Nahide Bozkurt, "Me'mun", *DİA*, XXIX, İstanbul, 2004, s. 100.

⁸¹ Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *DİA*, XXIV, İstanbul, 2000, s. 510-511.

⁸² Hasan, "Siyasi ve Dini Hareketler", IV/V, s. 312-313; Zettersteeyn, "Kûfe", s. 966.

BÖLÜM II: KÛFE’NİN SOSYAL YAPISI

2.1. Kûfe’de Etnik Unsurlar

2.1.1. Araplar

Hz. Ömer, fetihlerle birlikte bölgeye yerleşen Arapların Irak’ın yerli halkı ile beraber yaşamalarını engellemiştir. İbn Haldun bunun sebebinin Arap dilinin muhafaza edilmesi olduğunu söylese de bunun esas amacının Arapları sadece savaşa yoğunlaştırmak olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle Hz. Ömer, Arap savaşçıların Kûfe ve Basra şehirlerinden sefer dışında ayrılmalarına müsaade etmemiştir. Ancak fetih hareketlerinin yavaşlamasıyla birlikte Arapların Irak topraklarında dolaşmalarına müsaade etmiştir. Hz. Ömer’in bu iskân politikası fetihlerin hızlanmasında etkili olmuştur. Ancak bu politika fethedilen toprakların yerli halklarının Müslüman Arapları tanımalarını geciktirmiş, bu da ihtida hareketlerinin zorlaşmasına sebep olmuştur. Bu nedenle yerli halkın birçoğu eski inançlarını sürdürmeye devam etmiştir.⁸³

Irak bölgesine Arap göçleri aslında İslâmiyet öncesine dayanmaktadır. İyad, Bekr, Tağlib, Kudaa, Lahm gibi kabileler bölgeye yerleşerek Hristiyanlık dinini benimsemişlerdi. Ancak bu kabileler Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer’in fetih amaçlı gönderdiği kabilelerle birleşerek Irak’ı fetheden Müslüman Arapların öncüleri arasında yer almışlardır. Hz. Ömer, Sa’d b. Ebi Vakkâs idaresinde ilk başta Yemenli kabileler olan Yemen ve Kays’ı, ardından da Mudar ve Rebia kabilesini göndermiştir. Sa’d, Yemenli kabileleri şehrin doğu tarafına Nizarileri ise batı tarafına yerleştirmişti. Ancak Nizar kabilesi Basra’yı daha çok tercih etmelerinden dolayı Kûfe, Yemenli kabilelerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Kûfe’ye Arap kabilelerin tam olarak yerleştirilmesi Cemel Savaşı’ndan önce tamamlanmıştır. Bu Arap kabilelerin yanı sıra çeşitli etnik kökenden milletler ve farklı nesepdeki Arap kabileleri de iskân edilmiştir. Özellikle Hz. Ali’nin İslâm devletinin başkentini buraya taşımasıyla nüfus daha da artmıştır.⁸⁴

Temin, Ezd ve Rebia gibi kabilelerin çoğunlukta olduğu Basra’ya daha az kabile yerleşmiştir. Bu nedenle Basra, Kûfe’ye oranla daha az siyasî olaylara sahne olmuştur. Hz. Ömer, Medine’de problem çıkaran Beni Haşim taraftarlarını Kûfe’ye, onların

⁸³ Ahmet Hamdi Furat, *Haneî Mezhebinin İlk Oluşum Dönemi Kûfe Ekolü*, İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2009, s. 48-49.

⁸⁴ Adem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri*, İstanbul: Düşünce Yayınları, 2004, s. 174-175.

hasımları olan kabileleri de Basra'ya göndermiştir. Bu nedenle iki şehir zamanla birbirine düşman olmuştur. Nitekim Cemel Savaşı'nın temel nedeni, Hz. Ali ile Hz. Aişe arasındaki mücadelenin yanı sıra Kûfeliler ile Basralılar arasındaki düşmanlığın mücadelesi olarak da düşünebiliriz.⁸⁵

Kûfe'de nüfusun artmasıyla birlikte çeşitli problemler ortaya çıkmıştır. Cahiliye döneminin en önemli özelliklerinden olan kabile asabiyeti Irak bölgesindeki fetih ve yerleşme hareketinde de devam etmiştir. Bu nedenle Hz. Ömer Kûfe'deki kabileleri birbiriyle olan akrabalıklarını dikkate alarak onları kabilelere ayırmıştır:

Kinane, Ehabîş ve halifleri; Benu Amr b. Kays b. Aylan, Temim.

Rebab, Hevazin, Esed, Gatafan.

Muharib, Nemr, Dabi'a, Taglib.

İyad, Akk, Abdu'l-Kays, Ehlü Hecer, el-Hamrâ (Deylemliler) kabileleri Adnanileri,

Kudaa (Gassan b. Şebam), Becile, Has'am, Kinde, Hadramevt, Ezd.

Mezhic, Himyer, Hemdan kabileleri Kahtanileri oluşturacak şekilde iskân ettirmiştir. Ancak bu uygulama şehirdeki kabileler arasındaki husumeti daha çok artırmıştır. Çünkü kabileler, akrabalıkları ve cahiliye dönemindeki reislerine göre ayrılmışlardı. Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in Adnanilerden olması nedeniyle Kahtanilere üstün tuttuğu görülmektedir. Bu ayırım kabileler arasında da yapılmaktaydı. Nitekim Haşimiler, Beni Ümeyye kabilesinden daha itibarlı bir konuma sahipti. Bu durum özellikle atiyyelerin dağılımında fark ediliyordu. Çünkü Kureyş kabilesi atiyyelerden en yüksek miktarı alıyordu. Kureyş kabilesinin atiyye konusundaki bu ayrıcalıklı konumu diğer kabileleri rahatsız etmiştir. Fakat bu rahatsızlık Hz. Ömer'in döneminden ziyade fetihlerin hızını kaybetmesiyle ganimetlerin azaldığı ve atiyyelerin önemli bir gelir kaynağı olarak kaldığı Hz. Osman'ın hilafeti döneminde ortaya çıkmıştır. Bu durumdan en çok rahatsız olan Yemenliler bu dönemde siyasî etkinliklerini artırarak Kûfe'de Said b. el-As'tan sonra Yemenli Musa el-Eşâri'nin vali olmasını sağlamışlardır. Yemenli kabilelerin zamanla nüfuslarının artmasıyla birlikte atiyyelerin dağılımı konusunda yeni bir düzenleme yapılmıştır. Hz. Osman, Kâdisiye savaşından önce bölgedeki fetihlere katılanları "Ehlü'l-Eyyam", Kâdisiye savaşına katılanları da "Ehlü'l-Kâdisiye" olarak

⁸⁵ Adem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasi Tarihindeki Etkileri*, s. 175-176.

gruplandırdı ve onları Revadif'e (şehre daha sonra gelenler) karşı üstün olduklarını ifade ederek onlara atıyyeden daha fazla pay vermiştir. Fakat bu düzenleme Yemenli kabilelerin atıye konusundaki isteklerini tatmin etmemiştir.⁸⁶

Hz. Osman'dan sonra halife olan Hz. Ali, Kûfe'de atıyelerin dağılımı ile ilgili düzeni değiştirerek revadifin ortaya çıkardığı sorunu geçici de olsa çözmüştür. Ancak bu sefer de Kureyş'in iki büyük kabilesi olan Beni Hişâm ve Beni Ümeyye arasında sorunlar başlamıştır. Hz. Ali ile Muaviye b. Ebu Süfyân arasında yapılan Sıffin Savaşı, İslâmiyet ile birlikte ortadan kalkan kabilecilik anlayışının Irak'ta yeniden canlanmasına sebep olmuştur. Rebi'a kabilesi, Hz. Ali'yi desteklerken Mudar, Ezd kabilesi Muaviye'yi desteklemiştir. Ayrıca Kudaa ve Kelb dışında Yemenli kabilelerin birçoğu Hz. Ali'ye destek vermişlerdir. Bu yüzden hakemi Yemenli Musa el-Eşâri olmuştur. Hakem hadisesi sonucunda Muaviye mücadeleyi kazanarak İslâm dünyasının yeni halifesi olmuştur. Böylece Beni Ümeyye kabilesi, Beni Haşim üzerinde büyük bir başarı elde etmiştir. Hz. Ali ile Musa el-Eşâri arasındaki Sıffin Savaşı öncesindeki tartışmalar hakem kararlarının Muaviye lehinde sonuçlanmasında büyük bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Hz. Ali ona güvenmediği halde Yemenli kabilelerin ısrarı üzerine hakem seçmek zorunda kalmıştır.⁸⁷

2.1.2. Farslar

Fars kelimesi Pers kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir. Batı literatürlerinde Persia şeklinde kullanılan kelime bütün İran'ı ifade etmektedir. Eski Yunan kaynaklarında Persis, Ortaçağ yazarlarının literatürlerinde ise Pers olarak kaydedilmiştir. Ahameniler (M. Ö. 559-331) İskender'in istilasına kadar Fars bölgesinde hâkimiyet kurmuşlardır. İskender bu bölgeyi ele geçirdikten sonra Yunanlıların göç etmesiyle burada Yunan medeniyeti etkili olmaya başlamıştır. Daha sonra Fars bölgesi Selefikiler'in (M. Ö. 164) ardından Eşkâniyân hanedanının hâkimiyeti altında kalmıştır. M. 225 yılında Erdeşîr-i Bâbekân, Eşkâni hâkimiyetine son vererek Sâsâni hanedanını kurmuştur. Başkent ilk önce Şiraz daha sonra Medâin olmuştur. Böylece Farslar İslâm fetihlerine kadar bağımsız olmuşlardır.⁸⁸ Hz. Ömer döneminde Sâsâni İmparatorluğu ile yapılan mücadeleler, Hâlid b. Velid'in Sâsânilerin Fırat Nehri üzerindeki önemli mevzilerini ele geçirmesiyle başlamıştır. M. 636 yılında Sa'd b. Ebi Vakkâs, Kâdisiye Savaşı'nda

⁸⁶ Furat, s. 50-57.

⁸⁷ Furat, s. 58-59.

⁸⁸ Cevad Hey'et, "Fars", *DİA*, XII, İstanbul, 1995, s. 174-175.

Sâsânilerin başkenti olan Medâin'i fethetmiş ve burayı Kûfe kuruluncaya kadar askerî bir üs olarak kullanmıştır. Hz. Osman döneminde Basra Körfezi'nin doğu kıyıları üzerinde bulunan Fars eyaletine, Kûfe ve Basra'dan sonra üçüncü bir üs olarak kullanılan Bahreyn üzerinden askerî bir harekât düzenlenmiştir. Basra valisi Abdullah b. Amir ordusuyla M. 649-650 yılında Fars eyaletinin en büyük şehri İstahr'ı (Persepolis) fethetmiştir. Fars bölgesinin hâkimiyetini tamamen ele geçiren Müslümanlar, böylece önemli bir eyalet olan Horasan bölgesine kadar ilerlemişlerdir.⁸⁹

Farlar, Sâsâniler döneminde İran'da ve Orta Asya'da daha çok "dihkân" olarak bilinmekteydiler. Dihkânlar, soylu sınıfına ait olup sayıları oldukça fazlaydı. Sâsâniler döneminde özellikle köylerin idaresi ve devlet adına vergi toplamakla mükelleftiler. Sâsânilerin sonlarına doğru dihkânların şehirleri de yönettikleri görülmektedir. İslâm fetihlerinden sonra İslâm hâkimiyetini kabul eden bu dihkânlar yerlerinde bırakılmıştır. Çünkü Müslüman idareciler yerli halkın temsilcilerine ihtiyaç duyuyorlardı. Böylece dihkânlar uzun bir süre daha mevkilerini korumuşlardır. Hem kendi kavimlerine hem de Müslümanlara faydalı hizmetlerde bulunmuşlardır. Eskiden yaptıkları gibi halktan vergileri toplar, dirlik ve düzeninin sürdürülmesini sağlardı. Ayrıca silahlı adamları ile emirlerin seferlerine katılırlardı.⁹⁰

Hz. Ali, Kûfe'ye geldiğinde Sevad'da bulunan Farların temsilcilerini toplayarak onlardan Sâsâni tarihi hakkında bilgiler almıştır. Hîre'de bulunan Farlar daha sonra Kûfe'ye yerleşmiştir. Birçoğu İslâmiyet'i kabul etmiş olan Farlar, mevâli arasında yer almaktaydı. Şehirdeki coğrafi isimlerde Farsça bulunması şehirde önemli bir nüfuza sahip olduklarını göstermektedir. Nitekim Kûfe'de Farsça yaygın olarak kullanılmaktaydı. Haccâc b. Yûsuf zamanında Kûfe'den Kum'a göç edenler arasında bulunan Habbâb el-Ezdi'nin, göçmenler ile Kum'un yöneticisi Harberdâd arasında tercümanlık yapması, Kûfe'de Farsça bilenlerin olduğunun açıkça göstermektedir.⁹¹

Emevîler döneminde Kûfe'de bulunan mevâlinin büyük bir kısmını İran menşeliler oluşturmaktaydı. Kendilerine ait mescitleri, mahalleleri ve kendi isimlerini taşıyan bir caddeleri bulunmaktaydı. Sevad'ın yerlileri olan Bâbilli İranlıların Kûfe'de bulunanların büyük bir kısmı Mazdaist ve Maniheistti. Kûfe, hem Bâbil'de yaşayan hem de şehirde

⁸⁹ Hitti, s. 155-156.

⁹⁰ Faruk Sümer, "Dihkan", *DİA*, IX, İstanbul, 1994, s. 289-290.

⁹¹ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 2. Basım, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015, s. 184.

yaşayan Maniheistlerden önemli bir şekilde etkilenmiştir. Çünkü şehirdeki gnostik⁹² düşüncenin temelinde Manihaizm'in etkisi bulunmaktadır. Kûfe'nin hemen yanında bulunan Bâbil, Maniheistlerce kutsal sayıldığı için bu dine inananlar oraya yerleşmek istiyorlardı. Fakat Bâbil, İslâm fetihlerinden önce Manihaizm'i sapkın bir din olarak gören Mazdekilerin kontrolünde bulunduğu için bu din mensuplarını öldürüyorlardı. Bundan dolayı Maniheistler, Sâsâniler döneminde Bâbil'e yerleşmemiş ve yaşadıkları yerlerde fikirlerini gizli tutarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu nedenle yaşadıkları şehirlerin Müslümanlar tarafından fethedilmesine oldukça sevinmişlerdir. Çünkü Sâsâniler tarafından yapılan zulüm ve baskıyı Müslümanlardan görmemişlerdir. Maniheistler rahat bir yaşama kavuşmuş ve daha önce kutsal kabul ettikleri Bâbil şehrinde ayrılmak zorunda kalanlar da geri dönmüştür. Emevîler döneminde Budizm etkisinde kalan Orta Asya'dakiler hariç bütün Maniheistler, Bâbil'deki en yüksek dinî şahsiyetin otoritesini kabul etmişlerdir.⁹³

2.1.3. Deylemler

Deylemler, İslâm tarihinde 9. ve 10. asırlarda önemli bir yere sahip olmuşlardır. Anavatanları İran'ın kuzeyinde Gilân eyaletinin bir bölümünü oluşturan dağlık arazilerde yaşayan bir kavimdir. Ülkenin ismi kavimle aynı olduğu için sınırları tam olarak tespit edilememiştir. Nitekim Deylemlerin bölgeye sonradan kattığı topraklar nedeniyle sınırlar zaman zaman değişmiştir.⁹⁴ Deylem bölgesi Kûmis, Curcân, Tâberistan, Deylemân ve Hazar olarak beş bölgeden oluşuyordu. Deylemlerin yaşadıkları bu bölgeler ipek ve yün diyarıydı. Gilân'ın tekstili Irak ve Mısır'da dahi bilinmekteydi. Ayrıca burada üretilen meyveler diğer bölgelere ihraç edilirdi.⁹⁵

Deylemler, Müslümanlarla mücadele eden Sâsânilere yardım etmişlerdir. İran kirası Perviz'in isteği üzerine Deylemistan'dan 4000 kişilik Deylem getirilmiştir. Bu gelenlerin birçoğu Perviz'in hizmetçileri ve yakın adamları olmuştur. Perviz'den sonra

⁹² Gnostisizm, Tanrı, âlem, insanın kurtuluşu ve bilgi gibi temel konularda kendine özgü açıklamaları olan, M. Ö. IV. ve V. asırlardan itibaren Ortadoğu'daki çeşitli toplumlar tarafından yaygın olarak temsil edilen dini-felsefi bir akımdır. Gnostisizm, başlı başına bir din veya mezhep değil, tıpkı Mehdi düşüncesinde olduğu gibi, birçok gelenek içerisinde doğal veya kültürel etkileşim sonucunda çıkan bir akımdır. Yahudilik ve Hristiyanlık içinde Batı tipi gnostik inanç ve öğretileri temsil eden birçok ekol mevcut olduğu gibi, tamamıyla gnostik bir karaktere sahip olan ve Doğu tipi gelenekler olarak bilinen Sabiilik ve Maniheizm gibi akımlarda bulunmaktadır. Ayrıca ilk dönem İsmâîli kozmolojisiyle gnostik Sabiilerin dinî telakkileri arasında da benzerlikler bulunmaktadır. Bkz. Mustafa Öztürk, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, Ankara: Avrasya Yayınları, 2003, s. 301, 338.

⁹³ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 184-186.

⁹⁴ Ahmed Ateş, "Deylem", *İA*, III, İstanbul, 1979, s. 567.

⁹⁵ İbn Vazih Ahmed b. İshak b. Cafer el-Yakubî, *Kitabü'l-Büldan*, çev.: Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002, s. 353-354.

da bu görevlerini devam ettirmişlerdir. Ancak Kâdisiye Savaşı'nda yanında savaştıkları Rüstem yenilince Mugîre b. Şu'be'ye Müslüman olmaya karar verdiklerini bildirmişlerdir. Mugîre, bu durumu Sa'd b. Ebi Vakkâs'a bildirmiştir. Sa'd'ın izin vermesiyle Müslüman olmuşlar ve Celûlâ'nın fethine katılmışlardır. Deylemler Kûfe'ye gelince Beni Temim kabilesinin yanına yerleşmek istemişlerdir. Sa'd, onları istedikleri yere yerleştirmiş ve kendilerine biner dirhem vermiştir. Onların Kûfe'de Hamrâü Deylem adında bir liderleri vardı. Ziyâd b. Ebîh'in valiliği döneminde onların bir kısmı Muaviye'nin emriyle Şam'a gönderilmiştir. Burada Deylemler "fürs" olarak adlandırılmışlardır.⁹⁶

Deylemlerin birçoğu İslâm dinini kabul etmesine rağmen, Mecusilik dinine hâlâ inananlar da vardı. Kûfe'de kendilerine ait mahalle ve Mescidu'l-Hamra olarak bilinen mescitleri bulunmaktaydı. Ayrıca Deylemler, Zerdüşterin antropomorfist (insan biçimi) anlayışına sahiplerdi. Kûfe'de Emevîlerin son dönemlerinde ortaya çıkan antropomorfist anlayışların temelinde Deylemlerin nüfus varlığının bulunması olduğu tahmin edilmektedir. Bunlardan en önemlisi Beyân b. Sem'ân'dır. Kûfe'de saman ticareti ile uğraşan Beyân b. Sem'ân'ın bu fikirleri kendi kabilesi Temim'in komşuları olan Deylemlerden almış olduğu ihtimali güçlüdür. Beyân b. Sem'ân, Hz. Ali'de bulunan ulûhiyetin Hz. Hasan'a, Hz. Hüseyin'e, oğlu Muhammed Hanefîyye'ye, daha sonra Ebu Haşim'e ve ondan da kendisine geçtiğini iddia ediyordu. Bu düşüncesi Allah'ın saf nur olduğu fikri ile Mazdaizm'in Mazda ve Yizdanlar telakkisi arasında büyük benzerlikler mevcuttur. Beyân b. Sem'ân, Mazdaist kaynaklı hulûl inancına da inanmaktaydı. Kûfe'de Muhtar es-Sekafî hadisesinin ardından şehirde yaygın olarak mehdi olduğunu iddia edenler ortaya çıkmıştır.⁹⁷

Deylemler Arapça ve Farsça'dan çok farklı bir dil kullanmışlardır. İslâm tarihinde ilk görüldükleri sıralarda tarihi eserlerde bulunan şahıs ve yer isimlerinde onların İranlaşmış oldukları görülmektedir. İslâm devrinde Deylemice'nin klasik Farsça'dan çok farklı bir İran lehçesi olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁸ Deylemler, ataerkil bir aile sistemine sahiptirler. Başka kavimlere kız vermezler, hatta buna uymayanları öldürürlerdi. Aşura gününde yapılan matem ayinleri ilk defa Deylemler arasında yapılmıştır. Bu gelenek onların Şifîliğin örf ve adetlerini benimsediklerini

⁹⁶ Belâzuri, s. 401-402.

⁹⁷ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 181-182.

⁹⁸ Ateş, s. 568.

göstermektedir. Deylemelerin en önemli âlimleri ise muhaddislerden Şirûye b. Şehredâr ed-Deylemi el-Hemedâni ile Şehredâr b. Şirûye ed-Deylemi, Zeydi fakihlerinden Muhammed b. Hasan ed-Deylemi ve şairlerden Mihyâr ed-Deylemi'dir.⁹⁹

2.1.4. Çinliler

Çin'in İpek Yolu üzerinde yapılan ticaret ile başlayan İslâm dünyasıyla ilişkileri, İslâmiyet'in Arabistan Yarımadası dışına kadar yayılmasından sonra da devam etmiştir. Hz. Ömer döneminde Utbe b. Gazvan'ın M. 635 yılında Übülle'yi fethinden sonra buraya Çin'den ticaret gemileri gelmiştir. Çinli tüccarlar mallarını yelkenli gemilerle Doğu Arabistan'a kadar getirerek, Uman limanlarını ziyaret etmiş ve oradan da Basra'ya kadar gitmişlerdir. Hz. Osman döneminde ise karşılıklı elçi göndermek suretiyle Çin-Arap ilişkileri resmi olarak başlamıştır. Bu elçinin Çin'e gitme sebebi, İslâm devleti ile Sâsâniler arasında çıkan savaşta Sâsâni hükümdarının Çin'den yardım istemesidir. Çinliler Arapların onlara karşı herhangi bir düşmanlıklarının olmadığını bildiklerinden istenilen yardımı göndermemişlerdir. Daha sonra Çinliler Müslümanların gücünü öğrenmek için Hz. Osman'a elçi gönderip Sâsâniler ile olan anlaşmazlıklarında ara buluculuk yapmayı teklif etmişlerdir. Bunun üzerine karşılık olarak Hz. Osman da kumandanlarından birini bir mektupla birlikte Çin sarayına göndermiştir. Bu elçi M. 651 yılında İmparator Kao-tsung ile resmi bir görüşme yaparak İslâm devletinin genel durumu ve İslâm inancı hakkında bilgiler vermiştir. Bununla ilgili Çin Müslümanlarının birçoğunun kabul ettikleri bir menkıbe vardır. Bu menkıbe İslâmiyet'in Çin'de ilk olarak Sa'd b. Ebi Vakkâs tarafından tanıtıldığı hatta onun mezarının Kanton'da olduğu şeklindedir.¹⁰⁰

İslâm dünyasının eskiden beri Çin ile ticaret yapması sonucunda Kûfe'ye Çin tüccarlarının yerleşmiştir. Haccâc b. Yûsuf döneminde Kûfe kadısı olan Abdurrahman b. Ebi Leylâ'nın mahkemeye gelen ve Arapça bilmeyen bazı Çinlilerden söz etmesi erken dönemlerden itibaren Kûfe'de Çinlilerin bulunduğunu göstermektedir.¹⁰¹ Abbasîler yol emniyetini sağladıkları gibi kervan yolları üzerinde kuyular ve kervansaraylar yaptırarak kara ve deniz ticaretinin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Böylece Bağdat, Basra, Kahire, İskenderiye ve Hicaz yolu üzerinde bulunan Kûfe ile

⁹⁹ Yazıcı, s. 265.

¹⁰⁰ Cemil Lee Hee-Soo, "Çin", *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 323.

¹⁰¹ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 189.

Dmaşk iki önemli ticaret merkezi olmuştur. Bu dönemdeki Çin ile deniz ticareti özellikle Çin gemileri aracılığıyla yapılmaktaydı.¹⁰²

2.1.5. Bizanslılar

Kûfe'de bulunan Bizanslılar “Daru'r-Rumiyyûn” olarak adlandırılmışlardır. Bunlar İslâmiyet'ten kısa bir süre önce Bizans'tan sürülen Yakubî ve Nasturilerdir. Birçoğu Yeni Eflatuncu filozoflar olan bu insanlar Cundişapur, Merv, Belh gibi şehirlerin yanı sıra Irak'ın en büyük piskoposluk merkezlerinden biri olan Hîre'ye yerleşmişlerdir. Buradan Kûfe'ye göç edenlerden bir kısmı İslâm dinini benimsemiştir. Bunlardan biri Şîi muhaddislerin önde gelen âlimlerinden Ahmed b. Muhammed'dir.¹⁰³

2.1.6. Necranlılar

Necran Hristiyanları, adlarını Yemen'de bir şehir olan Necran şehrinde alırlar. Hicri 9. Yılı Senetü'l-Heyet (Heyetlerin Senesi) olarak bilinen yılda Arap yarımadasında yaşayan Hristiyan ve Yahudi kabileler, Müslüman olduklarını veya kendi dinlerinde kaldıklarını bildirmek üzere heyetler göndermişlerdir. Bu gelen heyetlerden biri de Necranlı Hristiyanlardır. Hz. Peygamber kendilerini İslâm dinine davet etmiş ancak onlar cizye ödemek şartıyla kendi dinlerinde kalmak istediklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Necranlı Hristiyanlarla anlaşma yapmıştır.¹⁰⁴ Bu anlaşma Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer zamanında da uygulanmıştır. Ancak daha sonra Hz. Ömer, Necranlıları Yahudiler ile birlikte Arabistan'dan çıkarmıştır.¹⁰⁵ Bunun sebebi Hz. Ömer'in Arap Yarımadası'nda İslâm dininden başka hiçbir dine müsamaha tanınmaması şeklindeki düşüncesiydi. Aynı şekilde Arabistanlıların da yarımada dışında mülk sahibi olmasına veya ziraat işiyle uğraşmalarına yasak getirmiştir.¹⁰⁶ Özellikle Hristiyanlardan Müslümanlara Yemen'den gelebilecek olan Hristiyan Habeşli saldırılarını engellemek ve Bizanslılara yapacakları herhangi bir yardımı önlemek amacıyla Necranlı Hristiyanları Kûfe'ye tehcir ettirmiştir. Necranlı Hristiyanlar Kûfe'nin yanında kurulan Necraniyye şehrine yerleştirilmişler, fakat daha sonra bunların bir kısmı Necraniyye şehrini terk ederek farklı bölgelere göç etmişlerdir. Bu durumu dikkate alan Hz. Osman daha önce kendilerinden cizye olarak aldıkları

¹⁰² Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiler”, *DİA*, I, İstanbul, 1988, s. 48.

¹⁰³ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 191.

¹⁰⁴ Fayda, *Hulefâyı Râşidin Devri*, s. 101.

¹⁰⁵ A. Moberg, “Necrân”, *JA*, IX, İstanbul, 1964, s. 167.

¹⁰⁶ Hitti, s. 169.

elbiselerden iki yüz elbise düşürmüştür. Necranlılardan cizye olarak elbise alınması onların geçimlerini terzilik ile sağladıklarını göstermektedir. Hz. Ali döneminde bir kısmı yurtlarına geri dönmek istemiş, ancak Hz. Ali bu isteklerini kabul etmemiştir. Muaviye ve Yezid döneminde Necraniyye’de göç nedeniyle nüfusun azalması ve şehir dışında yaşayan Necranlılardan cizyeleri toplamakta zorlandıkları gerekçesiyle cizyelerinden iki yüz elbise daha indirilmiştir. Haccâc b.Yûsuf’un valiliği döneminde dihkânların çıkarmış olduğu bir isyana katıldıkları gerekçesiyle 1800 elbiseye çıkarılmıştır. Ömer b. Abdülaziz’in halifeliği döneminde yapılan nüfus sayımında Necranlıların nüfusunda önemli bir azalmanın olduğunu görünce cizyelerini 200 elbiseye düşürmüştür. Ancak daha sonra Yusuf b. Ömer’in valiliği döneminde tekrar Haccâc zamanındaki cizye miktarı uygulanmıştır.¹⁰⁷

2.1.7. Hîreliler/Lahmiler

Hîrelilerin büyük bir kısmı Lahmilerden oluşuyordu. Lahmiler 3. ve 7. asırlarda Irak’ta hâkimiyet kurmuş bir Hristiyan Arap hanedanıdır. Soyları Kahtanilerin Kehlan koluna mensup Yemen’de bulunan Lahm b. Adi b. Haris b. Mürre’ye dayanır. Ma’rib Seddi’nin yıkılmasından sonra Yemen’den göç ederek 3. asrın başlarında Irak’a yerleşmişlerdir. Başkentleri Hîre olan Lahmiler, bu sebeple Hîreliler olarak da adlandırılmışlardır.¹⁰⁸

Lahmilerin başşehri Hîre, Kûfe’nin 5 km güneyinde, bugünkü Necef (Meşhed-i Ali) şehrinin güneydoğusundadır. Aramice olan Hîre kelimesinin anlamı “çadırli ordugâh” demektir. Necef ve Fırat Nehri arasında bulunan Hîre, birçok su kanallarının geçtiği bölgede tahıl tarlalarının ve hurma ağaçlarının çok olduğu bir yerde kurulmuştur. Gassaniler Bizans İmparatorluğu’na Hîreliler ise Sâsânilere tabi bir devlet olmuştur. Hîre, Halid b. Velid’in Mezopotamya harekâtı sırasında savaşız ele geçirilmiştir. Kûfe’nin inşa edilip büyümesinden sonra Hîre büyük ölçüde eski önemini kaybetmiştir. Abbasîler burayı oturma yeri olarak kullanmışlardır. Nitekim Harun Reşid (M. 786-809) kısa bir süre Hîre’de oturmuştur. Burada binalar yaptırması Kûfelileri rahatsız edince şehirden ayrılmak zorunda kalmıştır.¹⁰⁹ Halife Mutazid-Billah zamanında (M. 892-902) ise Hîre ıssız bir harabe olmuştur. 1931 yılında Oxford Üniversitesi tarafından yapılan kazılarda kilise, saray, ev, eşya kalıntılarının yanı sıra Abbasî döneminde Kûfe valisi

¹⁰⁷ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 191-193.

¹⁰⁸ Mehmet Ali Kapar, “Lahmiler”, *DİA*, XXVII, İstanbul, 2003, s. 54-55.

¹⁰⁹ Neşet Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1989, s. 71.

İshak adına M. 779-780 yılında basılan sikkeler bulunmuştur. Bu da Hîre'nin büyük ölçüde Kûfe'ye bağlı hale gelmiş olduğunu göstermektedir.¹¹⁰

Hîre, coğrafi konumu dolayısıyla eski Bâbil, İran, Arap ve Bizans kültürlerinin birleştiği önemli bir merkez olmuştur. Arap yazısının da ilk geliştiği yerdir. Mekkelilere okuma yazma öğreten Kureyşli Harb b. Ümeyye, kardeşi Süfyân b. Ümeyye, Ebu Kays b. Abdümenaf, Abdullah b. Cüd'ân ve Bişr b. Abdümelik gibi Mekkeci şahıslar Hîrelilerin "hattü'l-cezm" dedikleri bu ilk Arap yazısını Hîre'de öğrenmişlerdir. Mekkeliler arasında "hattü'l-Hirî" diye adlandırılan bu yazı Kûfe'nin M. 638 yılında kurulmasından sonra burada geliştirilen "Kûfi" adı verilen yazının da aslını oluşturmaktadır. Hîreliler Arapça'nın yanında Süryanice, Nabatice, Pehlevice, Rumca ve İbranice dillerini de çok iyi bildikleri için gerektiğinde tercümanlık da yapmışlardır.¹¹¹

Hîre'de çok önemli sayıda "Ubbâd" adı verilen Hristiyan bir topluluk bulunmaktaydı. "Zahid" olarak bilinen bu kişiler bir tarikatın üyesi oldukları tahmin edilmektedir. Arapça "abd" kökünden türemiş olan Ubbâd kavramı, bilindiğinin aksine kabile ismi değil, ilk zamanlarda Hristiyan dindarlar için kullanıldığı ifade edilmektedir. Bu nedenle diğer Arap şehirlerinden ziyade ilk olarak Kûfe'de çıkan inziva ve tasavvuf geleneğinin temelinde bu tarikatın bulunduğunu iddia edilmektedir. Ayrıca Kûfe'de Ebu't Tufeyl, Amir b. Vâsile, Muhammed b. Numan gibi ric'ata yani Hz. Ali'nin yeryüzüne tekrar dönüp dünyaya adalet dağıtacağına inanan birçok insan bulunmaktaydı. Bunlar Hristiyanların Hz. İsa'nın kıyamet gününe yakın yeryüzüne döneceği şeklindeki teolojilerinden etkilenmişlerdi.¹¹²

Hîre'den Kûfe'ye Müslüman tarihçilerin Nabti diye adlandırdıkları Asuri, Keldani, Bâbilli ve Aramiler ile Süryaniler de yerleşmiştir. Kûfe'de yaşayan bazı Nabtiler astroloji ile uğraşmış ve işlerini yıldızların hareketlerine göre düzenlemişlerdir. Hatta bazılarının Hz. Ali'ye gelerek İslâmiyet'ten önce bölgede bulunan yöneticilere yaptıkları gibi kendisine de danışmanlık yapmayı teklif ettikleri, ancak Hz. Ali'nin bunu kabul etmediği bildirilmektedir. Hîre'nin en kültürlü kesimi olan Süryaniler, erken dönemlerden itibaren Kûfe'ye yerleşmişlerdir. Süryani kültürü, başta Arap kökenliler olmak üzere bütün Hristiyanlar üzerinde hâkim olmuştur. Süryanice, Hîre medreselerinin eğitim dili olmasının yanı sıra kiliselerinde din ve yazı dili olmuştur.

¹¹⁰ Hüseyin ed-Daküki, "Hîre" *DİA*, XVIII, İstanbul, s. 123-124.

¹¹¹ ed-Daküki, s. 123.

¹¹² Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 198-199.

Hîreliler kültür açısından önemli bir yere sahip olmuşlardır. Felsefe alanında özellikle İbn Behriz tarafından Süryanice çalışmalar yapılmıştır. İbn Behriz, İslâm öncesi devirlere ait bazı felsefe kitaplarını Süryanice'den Arapça'ya tercüme etmiştir. Böylece Süryaniler Kûfe ve Basra'nın birer ilim merkezi haline gelmesine büyük katkı sağlamışlardır.¹¹³

2.2. Kûfe'de Dinî Unsurlar

Irak'ta Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve Mecusi gibi dinî unsurların yanı sıra çeşitli mezhepler vardır. Bunlar arasında Şîî, Hanbeli, Maliki, Eşâri, Mutezile ve Neccâriyye mezhepleri bulunmaktadır. Kûfe, sünni olan Künâse mahallesi hariç tamamı Şîîlerden oluşmaktaydı.¹¹⁴ Kûfe'de çoğunlukla Tay, Temimoğulları, Abdi'l-Kays kabilesi, iktidar karşısı âlimler, Mürcie, Havaric, Şîâ ve Mutezile gibi dinî-siyasî fırka mensupları bulunmaktaydı. İlim meclislerinde âlimlerin herhangi bir konuda fikirlerini rahatlıkla söyleyebildiği, eski kültür ve medeniyetin yeri olan Kûfe'de kelâm, lügat, tefsir, fıkıh, tarih ve kıraat ilimleri alanlarında oldukça gelişme kaydedilmiştir. İbn Mesud'un ardından Sa'd b. Ebi Vakkâs, Ammar b. Yasîr, Musa el-Eşâri, Enes b. Mâlik, İbn Abbas gibi âlim sahabeler de Kûfe'deki ilmî çalışmalara katılmışlardır. Abdullah b. Mesud, Hz. Ömer ve Hz. Ali gibi âlim sahabelerin başlatmış oldukları bu ilmî çalışmalar neticesinde Ehl-i Rey ekolünün (Irak/Kûfe ekolü) doğmasına zemin hazırlanmıştır.¹¹⁵

2.2.1. Müslümanlar

İslâm hâkimiyeti altında olan toplumlar, Müslümanlar ve gayr-i Müslimler olarak ikiye ayrılıyordu. Müslümanların büyük çoğunluğu Araplardan oluşmaktaydı. Arap yarımadasında halk yaşam tarzı yönünden bedevi ve hadari, hukuki ve sosyal açıdan da hürler, mevlâlar ve kölelerden oluşmaktaydı. Hürler diğer iki sınıftan üstün tutulan hür ve genellikle itibarlı kimselerdi. Köleler sahibin malı olarak kabul edilir, alınıp satılır veya miras olarak aktarılabilirlerdi. Mevlâlar yani mevâliler, hürler ve köleler arasında bulunan bir sınıftır. Mevâliler, sahiplerinin serbest bırakması veya anlaşma yoluyla sahibine ödenek verilmesi gibi çeşitli yollarla azat edilmiş kimselerdir. İslâmiyet

¹¹³ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 199-200.

¹¹⁴ Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesi, *Ahsenü't-Takâsim*, çev.: Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015, s. 128.

¹¹⁵ Mustafa Özkan, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008, s. 57-58.

köleliği hemen kaldırma yoluna gitmemiş, ancak kölelerin özgür bırakılmaları konusunda teşvik etmiştir.¹¹⁶

Hz. Peygamber döneminde kast, sınıf aristokrasi gibi doğuştan gelen ayrıcalıklı sınıfların yerine çalışmakla elde edilen statüler yer almıştır. Hür, mevlâ, köle, zengin, fakir, kuvvetli, zayıf kim olursa olsun İslâmiyet’i kabul eden herkese eşit haklar verilmiştir. İslâm toplumunda sosyal hareketlilik de bulunmaktaydı. Azatlı köleler hürler ile eşit statüde kabul edilmişlerdir. Hatta Hz. Peygamber döneminden itibaren ordu kumandanlığı başta olmak üzere askerî ve idari alanlarda görev almışlardır. Hz. Peygamber azatlılar ile hürler arasındaki sosyal statü farkını kaldırmak için azatlısı Zeyd b. Hârise’yi halasının kızı Zeyneb binti Cahş ile evlendirmiştir. Ayrıca Zeyd b. Hârise’yi Mute seferinde ordu kumandanlığına tayin etmiştir.¹¹⁷

İslâmiyet ile birlikte insanların kardeş olduğunu bildiren, Arabın Aceme üstünlüğünü reddeden İslâm öğretisiyle hareket edilen Hz. Peygamber ve Hulefâ-yı Râşidin döneminde, sosyal tabakalar arasında ayırım biraz da olsa azaltılmış, ancak tamamen ortadan kaldırılamamıştır. Kabilecilik, asabiyet ve Arap milliyetçiliğinin Emevîler döneminde artmasıyla ayrımcılık tekrar ortaya çıkmıştır.¹¹⁸

Arap eşrafı, Mekke ve Medine’de olduğu gibi Kûfe ve Basra gibi şehirlerin kuruluşunda da yer almışlardır. Kûfe’de sosyal konumları sebebiyle en üst tabakayı oluşturuyorlardı. Ancak sahip oldukları üstünlük sadece Arap olmalarından dolayı değil, daha çok kendilerinin veya babalarının İslâmiyet’e vermiş oldukları hizmetlerden dolayı idi. İslâmiyet’in yayılmasında ve ülkelerin fethedilmesinde önemli rol almışlardır. Kûfe, Basra ve Fustat askerî karargâh şehirlerine ilk yerleşen kesim olmuşlardır. Ancak “Buyûtâtü’l-Arap” denilen ve Cahiliye döneminde de Araplar arasında saygın olan aileler daha ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardır. Bunlardan bazılarında daha şehirler kurulurken yerleşim planında bazı imtiyazlar verilmiştir. Kabile mahallelerinden ayrı yerlerde kendilerine tahsis edilen iktâlarda evler inşa etmişlerdir.¹¹⁹

Araplar arasındaki statü farkı özellikle Hz. Ömer döneminde oluşmaya başlamıştır. Çünkü Hz. Ömer, dünyevi işlerde eşitlik ilkesini kabul etmiyordu. Ona göre dine fazla

¹¹⁶ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 5. Baskı, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, s. 64.

¹¹⁷ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, s. 65-66.

¹¹⁸ Ramazan Altınay, *Emevîlerde Gündelik Yaşam*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006, s. 28.

¹¹⁹ Altınay, s. 30-31.

hizmetleri olanlar dünya nimetlerinde de fazlasını hak ediyordu. Fakat Hz. Ömer, sahabenin Hicaz dışına çıkmasına sınırlama getirdiğinden bu uygulamalar fazla yaygınlaşmamıştır. Hz. Osman dönemine gelindiğinde bu uygulama daha çok görülmektedir. Dönemin Kûfe valisi Said b. el-As, Hz. Osman'a şehirleri fetheden üst tabakaya, sonradan gelenlerin galip geldiğini bildiren bir mektup yazmıştır. Bu nedenle Hz. Osman bu tabakanın daha üstün tutulmasını istemiştir. Hz. Ömer'in vefat etmesiyle Hicaz'dan diğer şehirlere yerleşme engeli kalmayan, fetihlerle çok büyük bir zenginlik elde eden Mekke ve Medineni Eşraf büyük araziler satın almaya başlamışlardır. Hz. Osman döneminde Kûfe ve Basra gibi yeni kurulan şehirlere yerleşerek konaklar, köşkler inşa etmişler, büyük araziler ve çiftlikler satın almışlardır. Böylece Eşraf kesimi sosyal tabakanın en üstünde bulunduğu gibi dönemin de en zengin kesimi olmuştur.¹²⁰

Cahiliye döneminde Arap toplumunda mevâli olgusu çok sınırlı bir düzeyde bulunuyordu. Ancak İslâm fetihleriyle birlikte başta Farslar olmak üzere Rumlar, Habeşliler, Hintliler, Kiptiler, Nabâtiler, Berberiler ve Türklerden oluşan Arap ırkı dışından birçok insan Müslüman olunca kabile düzeyinde yaşamaya alışmış olan Araplar bu insanları tanımlama meselesiyle karşılaşmışlardır. Bunun için Araplar, dinde kardeşleri olan fakat kendi soylarından gelmeyen bu insanları tanımlamak için en uygun kavramı Kur'an-ı Kerim ayetlerinde bulmuşlardır.¹²¹ “Eğer babalarının kim olduğunu bilmiyorsanız, bu takdirde onları din kardeşleriniz ve mevâliniz (görüp gözettiğiniz kimseler) olarak kabul edin.” Böylece Araplar kendi ırklarından olmayan Müslüman yabancılara genel olarak “mevâli” ismini vermişlerdir. İslâm prensipleri mevâlinin Müslüman olduktan sonra Araplarla eşit olacağı, takva dışında birinin diğerine herhangi bir üstünlüğü olmayacağını açıkça belirtmiştir. Hz. Peygamber ve Hulefâ-yı Râşidin döneminde bu prensiplere büyük ölçüde riayet edilmesine rağmen sonraki dönemlerde buna fazla uyulmamıştır.¹²²

Hz. Peygamber zamanında Arap olmayan sahabeler İslâmiyet'e yaptıkları hizmetlerinden dolayı büyük itibar kazanmışlardır. Kendilerine ırklarının farklılığından veya Cahiliye döneminden gelen statülerinden dolayı herhangi bir ayırım yapılmamıştır. Bilâl el-Habeşi, Selmân-ı Fârisi ve Zeyd b. Hârise gibi sahabelere idari alanda önemli

¹²⁰ Altınay, s. 31-32.

¹²¹ Ahzab Suresi, 33/5: “Onları babaları nâmına çağırınız. Allah yanında o daha doğrudur; eğer babalarını bilmiyorsanız dinde kardeşleriniz veya yâranınız (mevâliniz) dırlar. Bununla beraber hata ettiklerinizde üzerinize bir günah yoktur ve fakat kalplerinizin kasd ettiğinde vardır. Allah çok mağfired edicidir, çok merhametlidir.

¹²² Altınay, s. 33-34.

görevler verilmiştir. Aynı şekilde Hulefâ-yı Râşidin dönemindeki halifeler de mevâli ile Müslüman Araplar arasında herhangi bir ayırım yapmamışlardır. Sadece Hz. Ömer, Kâdisiye Savaşı'ndan sonra Arapların ehl-i kitaptan olan kadınlarla evlenmelerini yasaklamıştır. Bunun sebebi ise mevâliyi dışlamak değil Müslüman Arapların dış kültürlerin ve inanç sistemlerinin etkisinde kalmalarını engellemektir. Emevîler dönemine bakıldığında ise bu anlayışın artık devam etmediği görülmektedir. Nitekim Emevîler döneminde Arapların diğer milletlerden üstün olduğunu savunan bir görüş ortaya çıkmıştır. Buna göre Araplar fatih bir millet olarak hangi dine mensup olursa olsun diğer milletlerden olan insanlardan üstündüler. Böylece Araplar arasındaki kabilecilik anlayışından ırkçılığa doğru bir geçiş meydana gelmiştir.¹²³

Araplar arasında fetihlerden sonra sayıları hızla artan mevâlinin iki türlü kaynağı bulunmaktaydı. Birinci kaynak savaşta esir düşen mevâliydi. Bu esirler ülkeleri işgal edilmiş ve boyun eğmiş kimselerdir. Bunları sürekli tutsak sayıp işlem yapmak sayıların çokluğu ve teknik açıdan imkânsızdı. Dolayısıyla Araplar onları serbest bırakma yoluna gitmişlerdir. Bunun sonucunda onlar da İslâm dinini benimsemişlerdir. Mevâlinin ikinci kaynağı fethedilen yerlerde eskiden beri oturan yerli halktı. Sayıları az gibi görünse de sosyal açıdan önemliydiler. Her tabakadan insanlar mevâli oluyordu. Hatta içlerinde toplumun en üst sınıfından olanlar da bulunmaktaydı. Bunlar eski düzenin bozulması karşısında eski yerlerini koruyabilmek için seçkin Araplar ile bağ kurmak istemişlerdir. Bu bağın kurulması için de İslâmiyet'i seçmişlerdir.¹²⁴

Araplar fetihlerle birlikte kurdukları garnizon kentlerinde barındırmak üzere bir ordu kurmaya başlayınca bu kentlere doğru bir mevâli akını başlamıştır. Arap ileri gelenleri arasında çok sayıda mevâli toplanmıştır. Bunlar o kişilere hizmet ediyor aynı zamanda toplum içinde itibarlarını artırıyorlardı. Bunun sonucunda belirli bir mevâli sınıfı ortaya çıkmıştır.¹²⁵

Fetihler sırasında ilk büyük ihtida hareketi Kâdisiye Savaşı'nın (M. 636) ardından gerçekleşmiştir. Yaklaşık 4000 İran askerî istedikleri yerlere yerleşmeleri, istedikleri kabile ile anlaşma yapmaları ve ganimetlerden pay almak şartıyla İslâm dinini benimsemişlerdir. Bu askerler Medâin ve Celûlâ'nın fethine katıldıktan sonra Kûfe'ye

¹²³ Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1996, s. 61-72.

¹²⁴ Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, çev.: Esat Mermi Erendor, İstanbul: Bilgi Yayınları, 1990, s. 44.

¹²⁵ Cahen, s. 45.

yerleştirilmişlerdir. İran menşeli savaş esirlerinin ve yerli halkın İslâmiyet'i kabul etmesiyle birlikte mevâlinin sayısı Irak'ta özellikle Kûfe'de aratarak toplumun önemli bir kesimi haline gelmişlerdir. Muaviye döneminde sadece Kûfe'de 20.000 mevâli bulunmaktaydı.¹²⁶

Mevâlinin sayısı zamanla Arapları geçmiştir. Mevâlinin ordugâh şehirlerinde büyük kitleler halinde yaşamaları huzursuz ve tehlikeli bir şehir nüfusu meydana getirmişlerdir. Bunlar artan siyasî önemlerinin, kültür üstünlüklerinin ve askerî seferlerde artan paylarının farkındaydılar. Aslında onların esas şikâyetleri ekonomik nedenlerden kaynaklanmaktaydı. İslâm devletinin yapısı, vergi veren ve Müslüman olmayan çoğunluğu idare eden Arap azınlığının ilkeleri üzerine kurulmuştur. Mevâliyi Araplar ile ekonomik bakımdan eşit seviyeye getirmek, hazinenin gelirlerinin azalması ve masrafların artması anlamına geliyordu. Bütün bunlara baktığımızda yönetici sınıf ile mevâli arasındaki ayrılık milli bağlardan ziyade ekonomik ve sosyal düzenden ileri gelmekteydi. İşte mevâlinin bu kırgınlığı Şiâ (Şi'atı Ali, Ali'nin Partisi) adı altında dinî bir şekli almıştır. Aslında Şîlik Hz. Ali'nin ve onun soyundan gelenlerin halifelik iddialarını destekleyen ve tamamıyla Araplardan oluşan siyasî bir grubun hareketidir. Ancak bu Arap olmayanlarla sınırlı kalmamıştır. Ordugâh şehirler özellikle Kûfe bu hareketin en önemli merkezi olmuştur.¹²⁷

Mevâliler, Şîliğin en aşırı kollarını benimsemişlerdir. Hatta Şîliğe Hristiyan, Yahudi ve İranlı atalarından kalan birçok yeni dinî kavramlar eklemişlerdir. Bunların en önemlisi de Mehdi kavramı idi. Mehdi başlangıçta siyasî bir lider olarak ortaya çıkmış ancak zamanla Mesihî dinini taklit etmekle şekillenmiştir. Bu kavram ilk olarak Hz. Ali'nin Fâtıma'dan başka bir hanımından doğan oğlu Muhammed b. el-Hanefîyye adına Muhtar'ın M. 685-687 yılları arasında Kûfe'de isyan etmesiyle ortaya çıkmıştır. Muhtar ilk olarak mevâliye başvurmuştur. Muhammed b. el-Hanefîyye'nin ölmediğini, Mekke yakınındaki dağda gizlendiğini ve zamanı gelince adil bir dünya kuracağını etrafa yaymıştır. Muhtar'ın bu hareketi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak onunla birlikte yayılan Mesih inancı daha sonraki dönemlerde devam etmiştir.¹²⁸

Mevâli'nin Kûfe'de katılmış olduğu diğer isyanlar Hz. Ali evladından Zeyd b. Ali (M. 740) ve ardından Abdullah b. Muaviye isyanı olmuştur. Her iki isyan da başarısızlıkla

¹²⁶ İsmail Yiğit, "Mevâli", *DİA*, XXIX, İstanbul, 2004, s. 424.

¹²⁷ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, 5. Baskı, İstanbul: Anka Yayınları, 2003, s. 99-100.

¹²⁸ Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 101.

sonuçlanmıştır. Son olarak da Ehl-i Beyt'ten birinin etrafında birleşme sloganıyla ortaya çıkan Abbasî ihtilaline destek vermişlerdir. İhtilalin lideri Ebu Müslim ve taraftarlarının çoğunun mevâli olması sebebiyle bu olay tarihçiler tarafından Abbasîlerin kuruluşunun İranlı mevâlinin Araplara karşı kazanmış olduğu bir zafer olarak değerlendirilmiştir.¹²⁹

Haccâc b. Yûsuf, mevâlinin özellikle Irak'ta artan gücünü görünce onlara Müslüman bile olsalar cizye verme şartı getirmiştir. Bunun sonucunda ise mevâli Haccâc'a karşı isyan eden İbn el-Eşas'a destek vermiş ve ordusunun büyük bölümünü de finanse ederek ekonomik gücünü ortaya koymuşlardır. Bu olay üzerine Haccâc, mevâlinin şehirlerde oturmalarına yasak getirmiştir. Onları şehirlerden köylere sürgün ederek yerlerine Arapları iskân etmiştir. Mevâlinin şehirlere izinsiz girmelerine engel olmak amacıyla ellerine mühür vurmuştur. Haccâc'ın ölmesinden sonra Süleyman b. Abdülmelik tarafından hapishanelerde 80.000 civarında suçsuz mevâli serbest bırakılmıştır. Ayrıca sürgün edilen çok sayıda insanların evlerine dönmelerine izin verilmiştir.¹³⁰

Kûfe'deki mevâlilerin başlıca gelir kaynağı tarım ve ticaret olmuştur. Ayrıca bunların yanında ilim ile uğraşmaya ve kendilerini bu alanda kabul ettirmeye çalışmışlardır. Bunun sonucunda Şuubiye Hareketi ortaya çıkmıştır. Böylece Kûfe'de aralarında Ebu Hanife (150-767)'nin de bulunduğu mevâliye mensup birçok ilim adamı yetişmiştir.¹³¹

İslâmiyet'in, İran'ın sınıflı feodalizmi, Hindistan'ın kast sistemi, Bizans ve Latin Avrupa'nın ayrıcalıklı aristokrasileri gibi çevresindeki ülkelerin uygulamaları ile kıyaslandığında eşitlikçi bir din olduğu açıkça görülmektedir. Ayrımcılık sistemleri Kur'an-ı Kerim'de kesin bir biçimde reddedilmiştir. Ayrıca İslâm dünyasındaki ekonomi, Helen-Roma dünyasındaki gibi köle ticaretine dayanmıyordu. Köleler daha çok ev işleri ve askerlik gibi hizmetlerde kullanılmıştır. Evlerde, saraylarda, camilerde çoğunlukla Afrikalı siyah köleler, İslâm ordularında ise beyaz köleler bulunmaktaydı.¹³²

Köleler, toplumun hizmetçiler sınıfını oluşturdukları için en alt sınıfta yer almışlardır. İslâm fetihlerinde ele geçirilen ülkelerden çok sayıda köle alınmıştır. Bunlar Hicaz, Şam, Irak şehirlerine getirilmiş ve Müslüman Araplar tarafından hizmetçi ve cariye olarak kullanılmışlardır. Ayrıca sahiplerinin cariyeleriyle cinsi ilişkiye girmesi yasak

¹²⁹ Yiğit, "Mevâli", s. 425.

¹³⁰ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 342-343.

¹³¹ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 343-344.

¹³² Bernard Lewis, *Orta Doğu*, 11. Baskı, çev.: Selen Y. Kölay, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2015, s. 259, 264.

değildi. Bunun sonucunda da Araplar ile yabancı cariyelerden doğan, “müvelledun” diye adlandırılan melez bir ırk meydana gelmiştir.¹³³

Kûfe, yapılan fetihlerde ele geçirilen çoğunluğunu İranlıların oluşturduğu “rakîk” diye adlandırılan kölelerin bulunduğu başlıca şehirlerden biri olmuştur. Ganimetten kendisine düşen pay sebebiyle köle sahibi olan Araplar, zanaat ve ziraat ile uğraşmadıkları için genellikle köleleri pazarlarda satıyorlardı. Bu durum köle fiyatlarının düşük olmasını sağlamıştır. Böylece Kûfe’de fakir halkın bile köle sahibi olma imkânı olmuştur. Kısa zamanda yüksek kazanç getirdiği için diğer ticaret işleriyle uğraşanların da köle ticaretiyle ilgilenmeye başlamasıyla Kûfe, kısa zamanda Irak bölgesindeki köle ticaretinin merkezi olmuştur. Kûfe’de Sûku’n-Nühhâse denilen köle ticaretinin yapıldığı bir pazar bulunmaktaydı.¹³⁴

Müslümanlar ilk dönemlerde sulh yoluyla fethedilen bölgelerdeki halkı köle olarak almamışlardır. Eğer bölgenin yerli halkı Müslümanlar ile savaşmış ve bölge savaş yolu ile ele geçirilmiş ise köle durumuna düşerlerdi. Örneğin Müslümanlar Ahvâz bölgesini fethettikten sonra çok sayıda esir ele geçirmişlerdir. Hz. Ömer fatihlere toprağı işlemeyi bilmediklerinden dolayı bu esirleri serbest bırakmalarını ve onları haraca bağlamalarını emretmiştir. Ancak daha sonra özellikle Emevîler döneminde bu uygulamanın ortadan kaldırıldığı görülmektedir. Bu yüzden köle ve cariyeye artışında savaşların etkisi büyük olmuş ve savaşlardan sonra yapılan anlaşmaların temel maddelerinden biri haline gelmiştir.¹³⁵

Araplar genellikle kölelerle konuşmayı ve onlarla bir arada bulunmayı kendileri için düşük bir durum olarak görmüşlerdir. Varlıklı arazi sahipleri tarlalarında köleleri karın tokluğuna çalıştırıyorlardı. Kûfe, Basra ve Vâsıt gibi şehirlere yakın çiftliklerde çok sayıda işçi köle bulunmaktaydı. Bataklık araziler kölelerin emeği sayesinde tarıma uygun hale getirilmiş, setler ve kanallar inşa etmişlerdir. Basra, Musul ve Vâsıt arasında Dicle nehriyle, Kûfe, Vâsıt ve Anbâr arasında yapılan deniz taşımacılığı ve ticaretinde istihdam edilmişlerdir. Ayrıca şehir temizliği, kanal ve kanalizasyon işlerinde de çalıştırılmışlardır. Fakat en önemli hizmetleri Arapların hoşlanmadığı zanaatçılık alanında olmuştur. Kûfe, Basra ve Vâsıt gibi yeni kurulan şehirlerde meslek dallarının gelişmesini sağlamışlardır. Köleler sahiplerinin izni ile kunduracılık, terzilik,

¹³³ Şeşen, s. 68.

¹³⁴ Furat, s. 68.

¹³⁵ Altınay, s. 40.

marangozluk, dokumacılık, mücevher yapımcılığı ve şarap üreticiliği gibi meslekler de yapmışlardır.¹³⁶

2.2.2. Hristiyanlar

Hulefâ-yı Râşidin döneminden itibaren başlayan ve Emevîler döneminde hız kazanan fetihlerle birlikte İslâmiyet, Hristiyanların hâkimiyeti altında bulunan topraklar üzerinde yayılmaya başlamıştır. Müslümanlar, Hz. Peygamber'in emrettiği gibi hâkimiyetleri altına giren Hristiyan ve diğer gayr-i Müslim toplulukların can ve mal güvenliklerini sağlamış ve onlara dinî, hukuki, ekonomik, kültürel haklar tanımışlardır. Hristiyanlar, Yahudiler, Sabiiler ve Mecusiler cizye vergisi ödeyen hür tebaa statüsünde yaşıyorlar ve bunlar “zimmi” olarak adlandırılıyorlardı.¹³⁷

Sa'd b. Ebi Vakkâs, Kûfe'nin temellerini attıktan sonra vali olarak tayin edildiği şehirden Arapların, Hristiyanların, İranlıların ve Yahudilerin oluşturduğu bir topluluk tarafından şikâyet edilmesi üzerine Hz. Ömer tarafından görevden alınması olayına bakıldığında, kurulduğu tarihten itibaren Kûfe'de Hristiyanların ve Yahudilerin olduğu görülmektedir.¹³⁸

Kûfe'de gittikçe gayr-i Müslim sayısının arttığı görülmektedir. Nitekim Emevîler döneminde şehrin merkezinde Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasri tarafından Hristiyan olan annesi için bir kilise yapmıştır. Abbasîler döneminde kente yerleşmelerini engelleyen herhangi bir yasak olmaması sebebiyle yerleşimler devam etmiştir. Kûfe'de bulunan Hristiyanların büyük bir kısmı Hîre'den göç etmiştir. Böylelikle Kûfe Hristiyanların yaşadığı bir kent görünümüne sahip olmuştur.¹³⁹ Bunun yanı sıra Kûfe'de Deyru'l-A'ver, Deyru Kurre, Deyru Seva, Deyru'l-Cemâcim (Kafatasları Manastırı), Deyru Ka'b, Deyru Hind ve Deyru Kuman adında manastırlar da vardı.¹⁴⁰ İbnü'l Esir'in rivayetine göre Kûfe'nin kurulmasından önce burada Hareme, Um Amr ve Silsile adında üç tane manastır bulunmaktaydı.¹⁴¹

Hristiyanlar, din adamlarını kendi kilise kurallarına göre seçebiliyorlardı. Ancak Hristiyanlar arasında çıkan anlaşmazlıklardan dolayı Abbasîler döneminde saraydan da

¹³⁶ Altınay, s. 41.

¹³⁷ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, s. 69-70.

¹³⁸ Zettersteeyn, “Sa'd b. Ebi Vakkâs”, s. 19.

¹³⁹ Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012, s. 295.

¹⁴⁰ Belâzuri, s. 404-406.

¹⁴¹ İbnü'l-Esir, II, s. 482-483.

patrik atandığı olmuştur. Hristiyanların okuma yazma eğitimi de din adamları tarafından sağlanmaktaydı. Hristiyanlar çeşitli mesleklerin yanı sıra özellikle tercüme faaliyetlerinde ve tıpta önemli hizmetlerde bulunmuşlardır.¹⁴²

Hristiyanların, İslâm toplumu arasındaki itibari diğer din mensuplarına göre daha iyi bir konumdaydı. Devlet görevlerinde çalışan ehl-i zimme arasında çok sayıda Hristiyan bulunmaktaydı. Hristiyanlardan bazıları halifelerin kâtibi, yönetici ve eşrafın doktorları, kozmetikçileri ve sarrafları idiler.¹⁴³

2.2.3. Yahudiler

İslâmiyet'in doğuşundan 10. asrın ortalarına kadar Yahudiler, özellikle monofizit ve Yakubî mezhebine mensup Hristiyanlar tarafından şiddet ve baskıya uğramışlardır. Ancak Müslümanlar dinlerine ve kendilerine daima hoşgörülle yaklaşmışlardır. Bu nedenle Suriye'nin fetihleri sırasında bölgede yaşayan Yahudiler Müslüman fatihleri kurtarıcı olarak görmüşler ve kendilerine destek olmuşlardır.¹⁴⁴

İlk İslâm fetihlerinden sonra Bizans ve Sâsâni imparatorluklarının terk etmiş oldukları topraklar, başka yerlerden göç eden halka yetmemiştir. Ayrıca fethedilen bölgelerin devlet merkezine uzak olması ve düşman sınırlarına yakın yerlerde ordu bulundurması gibi askerî ihtiyaçlar, Kûfe ve Basra gibi yeni ordugâh şehirlerin kurulmasını zorunlu kılmıştır. Ancak başlangıçta askerî amaçlarla kurulan bu şehirler zamanla gelişerek ticari, siyasî ve ilim merkezleri haline gelmişlerdir. Böylece yeni kurulan şehirler, esnaf, tüccar, işçi, sanatçı ve zanaatkâr Yahudiler ile diğer gayr-i Müslim unsurların yaşadığı şehirlerin başında gelmiştir. Musa el-Eşâri'nin valiliği döneminden itibaren devlet görevlerinde çalışmaya başlayan Yahudiler, Emevîler döneminde yeni kurulan İslâm şehirlerine yerleşmeye devam etmişlerdir.¹⁴⁵

Abbasîler döneminde Kûfe'nin önemini kaybetmesi ve çok sayıda göç vermesine rağmen Kûfeli Yahudiler, şehirdeki varlıklarını uzun bir süre devam ettirmiştir. Bâbil Sürgünü ve Bizans'ın Kudüs'e saldırmasından sonra Yahudilerin büyük bir çoğunluğu Fars bölgesine yerleşmişlerdir. Buraya yerleşen Yahudiler Mazdeizm'den büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Yemen, Hicaz, Hîre ve Enbâr gibi şehirlerden Kûfe'ye gelen Yahudiler

¹⁴² İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, s. 73.

¹⁴³ Altınay, s. 60.

¹⁴⁴ Fayda, *Hulefâyı Râşidin Devri*, s. 153.

¹⁴⁵ Nuh Arslantaş, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, İstanbul: Gökkuşe Yayınları, 2005, s. 66-67.

de gnostizmden etkilenmişlerdir. Emevîlerin son dönemlerinde ortaya çıkan hermetik hareketlerinin temelinde Yahudilerden ziyade daha eski İran dinlerinin etkisi bulunmaktadır.¹⁴⁶

Yahudiler, İslâmiyet'in hâkim olduğu yerlerde ibadetlerini serbestçe yapıyorlardı. Kûfe gibi Müslümanlar tarafından kurulan şehirlerde mabetler inşa etmişlerdir. Yahudilerin en büyük reisleri ve devlet nezdindeki temsilcilerine "Ra'sü'l-Câlût" adı verilmekteydi. Bunlar veraset usulüne göre iş başına geliyorlardı. Yahudiler saffâr (bakırcı), sabbâğ (kumaş/elbise boyacısı) gibi işlerde çalışıyorlardı. Özellikle Emevîler döneminde Araplar tarafından bu meslekler hor görülmekteydi. Ancak zamanla toplumda önemli bir yer edinen Yahudiler ticaret, dövizcilik, kuyumculuk, dokumacılık, züccaciye, gemi işletmeciliği ve kaptanlığı gibi önemli mesleklerle de uğraşmaya başlamışlardır.¹⁴⁷

2.2.4. Zındıklar

"Zındık" ifadesi önceleri Mani ve Seneviyye (Nur ve Zulmete tapanlar) topluluğu için kullanılırken daha sonra inkârcı ve bidatçılar için kullanılmaya başlanmıştır. Ancak zamanla anlamı daha da genişleyerek ehlisünnet mezhebine aykırı görüşte olan herkes için kullanılmıştır. Hatta şair ve kâtiplerden divane bir hayat yaşayanlara da zındık denilmiştir. Bunların en büyük özellikleri aşırılık ve dengesizlikti. Zındıklık, bütün dinlere ve ahlaki değerlere karşı bir dindir. En meşhur grubları Mazdekiler veya Müslümanların ifadesiyle Mecusilerdir. Bu dinin lideri Mazdek, Sâsâni hükümdarı Anurşirvân'ın babası Kubâd b. Firuz zamanında ortaya çıkmıştır. Mazdek, insanları zındıklığa, mukaddes görülen her şeyi mübah görmeye, hiç kimsenin insanların yapmak istediği haram bir şeyi yapmasına engel olmamaya davet ediyordu.¹⁴⁸

Müslüman Araplar, fethettikleri ülkelerin dinî topluluklarına İslâmiyet'i empoze etmeye çalışmamışlardır. Ancak fetihler bu topluluklar üzerinde önemli sonuçlar doğurmuştur. Çünkü İslâmiyet, Mazdeizm için tam bir felaket olmuştur. Özellikle şehirlerde yaşayan İranlılar, artık ulusal dinlerine çok az bir bağlılık göstermişler ve kısa sürede İslâmiyet'i benimsemişlerdir. Böylece azınlık haline gelen ve daha çok Fars bölgesinde yoğunlaşan Mazdekiler, özel bir kıyafetle diğer topluluklardan ayrılmaktaydılar. Bunlar dinî açıdan olduğu kadar siyasî açıdan da tamamen zararsızdılar. Bu yüzden İslâm devleti onları

¹⁴⁶ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 195-196.

¹⁴⁷ Altınay, s. 70-71.

¹⁴⁸ Hakkı Dursun Yıldız, Mustafa Fayda, Ramazan Şeşen ve diğerleri, "Abbasîler Döneminde Fikri Hareketler", III, s. 362-363.

yok etmeye çalışmamıştır. Ayrıca Mazdeizmin yayılma ve nüfuz gücü zayıf olduğu için İslâm topraklarında Mazdeizm'e girenlerle ilgili en ufak bir gönderme dahi olmamıştır.¹⁴⁹

Sâsânilerin yıkılması ve İran'ın İslâm hâkimiyetine girmesiyle Mecusilik hızla gerileme sürecine girmiştir. Müslüman yöneticiler Hristiyanlar, Yahudiler, Sabiiler ve müşriklerle beraber anılan Mecusilere cizye karşılığı İslâm hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşama hakkı vermişlerdir. Bu konuda Hz. Peygamber onlara ehl-i kitap muamelesi yapmalarını ancak kadınlarını nikâhlanmamak ve kestiklerini yememek kaydıyla Mecusilerin cizyeye bağlanmasını buyurmuştur. Dört Halife döneminde de bu uygulama devam etmiştir. Mecusiler büyük kısmı İslâmiyet'i veya Hristiyanlığı kabul etmek suretiyle din değiştirmiştir. Din değiştirmede özellikle Müslüman olmada en büyük etken cizyeden kurtulmak veya İslâm devletinde siyasal ve sosyal açıdan bazı imkânlar elde etmektir. Ancak ilerleyen dönemlerde alınan cizyenin korunması amacıyla onların İslâmiyet'i kabul etmeleri yerel yöneticilerce bazen engellenmeye çalışılmıştır. Emevîler ve Abbasîler devrinde zaman zaman Mecusilerin ateş tapınakları yıkılmış ya da mescide dönüştürülmüştür. Bu yüzden Mecusilerin birçoğu İran dışına özellikle Hindistan'a göç etmek zorunda kalmışlardır.¹⁵⁰

Kûfe'de, "Hammadlar" denilen üç tane zındık bulunmaktaydı. Bunların isimleri Hamman Acrud, Hammad er-Râviye ve Hammad ez-Zebûrkân'dı. Bunlar kendi görüşlerine göre bir hayat sürdürüyorlardı. Birlikte şarap içiyor ve Şiirler söylüyorlardı. Ebu Nuvas adında başka bir zındık daha bulunmaktaydı. Bu kişi zındık olmadığını göstermek için çok çabalamış fakat Abbasî halifesi Memun tarafından hapse atılmaktan kurtulamamıştır. Zındıklar, benimsedikleri görüşlerin din olduğunu iddia ediyorlardı. Bu yüzden sorguya çekildikleri veya cezaya çarptırıldıklarında bile bunu söylemekten çekinmemişlerdir.¹⁵¹ Kûfe valilerinden biri olan Hâlid b Abdullah el-Kasri'nin de zındık olduğu iddia edilmiştir. Çünkü kendisi meşhur zındık İbn Mukaffa ile olan yakın dostluğuya biliniyordu. Ancak onun gerçekten zındık olduğu ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁵²

¹⁴⁹ Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev.: Ayşe Meral, İstanbul: Anka Yayınları, 2002, s. 61-62.

¹⁵⁰ Şinasi Gündüz, "Mecûsilik", *DİA*, XXVIII, İstanbul, 2003, s. 280.

¹⁵¹ Hakkı Dursun Yıldız, Mustafa Fayda, Ramazan Şeşen ve diğerleri, "Abbasîler Döneminde Fikri Hareketler", III, s. 363-364.

¹⁵² Chokr, s. 99-100.

2.3. Kûfe'nin Dil Yapısı

Müslüman Araplar, İslâmiyet'in ortaya çıkmasından önce Nabat yazısını ticaret için gittikleri Şam bölgesinin Havran şehrinde, Kûfi yazıyı da Kûfe'den öğrenmişlerdir. Kûfi yazı, daha sonra özellikle Kur'an-ı Kerim'in vesair dinî kitapların yazılmasında Nabat yazısını da ticaret ve haberleşme işlerinde kullanmışlardır. İslâmiyet'in ilk dönemlerinde Kutba adında bir hattat yetişerek Kûfi yazıdan dört çeşit yazı ortaya çıkarmıştır. Nesih yazısının aslı olan Nabat yazısının da bilinen hattatı da İbni Mukle'dir. Arapların kullandığı bu yazılar uzun bir süre noktasız ve harekesiz yazılmıştır. Arap yazısının harekelenmesi Ebü'l-Esved el-Düeli (ö. 689) tarafından yapılmış, nokta konulması da Irak valisi Haccâc b.Yûsuf (661-714) tarafından yapılmıştır. Böylece Arap yazısının büyük bir ilerleme göstermesiyle hattatlık, güzel sanatların bir kolu haline gelmiştir.¹⁵³

Müslümanların genellikle kullandığı dil olan Arapça, İslâmiyet ile birlikte fethedilen yerlere de yayılmıştır. İslâm fetihlerinden önce Suriye'nin iç kesimlerinde ve Batı Irak'ta halk Arapça konuşmaktaydı. Yeni kurulan şehirlere göç edenler çoğunlukta Araplardı ve onlar Arapça'nın yayılmasında önemli bir rol oynamışlardır. Böylece Arapça sadece Arap Yarımadası'nda bulunan bölgelerde değil aynı zamanda İslâmiyet'in kabul edildiği bölgelerde özellikle İranlı ve diğer devlet görevlileri tarafından işleri dolayısıyla kullanılan bir dil olmuştur. Ayrıca daha önceki anadillerden etkilenerek çeşitli yerel lehçelerde konuşulan bir dil de olmuştur. Yazma dili ise Kur'an-ı Kerim Arapça olduğu için sürekli aynı kalmıştır.¹⁵⁴

Hiz. Ali döneminde başkent olan Kûfe, antik Bâbil şehri ile Lahmilerin merkezi olan Hîre'ye çok yakındı. Bu stratejik konumu ve ticari faaliyetler sayesinde civar bölgelerden göç alarak nüfusu yüz bini geçen bir şehir haline gelmiştir. Kûfe'de Arapça dili ve grameri çalışmaları çoğunlukla göç eden bu yabancılar tarafından yapılmıştır. Bunun başlıca sebebi Kur'an okumayı öğrenmek, devlet işlerinde görev almak ve Müslüman fatihlerle anlaşmaktır. Bunların yanı sıra Arapça'nın yayılmasıyla birlikte klasik Kur'an dili olan Arapça, Süryaniler, Farslar ve diğer yerel dilleri konuşanlar tarafından bozulması da dil çalışmalarının yapılmasında etkili olmuştur.¹⁵⁵

¹⁵³ Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, s. 142.

¹⁵⁴ Albert Hourani, *A History Of The Arab People*, New York: Warner Books, 1991, s. 48.

¹⁵⁵ Hitti, s. 241.

Arapça'nın korunması, kurallarının belirlenmesi için bilgilerine başvuru Arap kabileleri arasında Kays, Temim ve Esed kabileleri bulunmaktaydı. Dille ilgili bilgilerin büyük bir kısmı bu kabilelerden alınmıştır. Sınırlarda yaşayan kabilelerden ise hiç bilgi alınmamıştır. Çünkü bunların çoğunluğunu Süryanice ve İbranice konuşan Hristiyanlar oluşturmaktaydı. Bu yüzden konuştukları Arapça'nın doğruluğuna ve orijinalliğine güvenilmiyordu. Kûfeliler ile Basralılar Kays, Temim ve Esed kabilelerinden dil ve kurallarını alarak ilim haline getirmişlerdir. Ayrıca Arap olmayan Müslümanlar da dil ile ilgili çalışmalara ihtiyaç duyduklarından Araplardan daha çok dil bilimleri ile ilgilenmişlerdir. Arapça dilinin yapısı ile ilgili ilk çalışmayı yapan Ebu Amr b. el-Alâ'dır. Arap dili âlimleri, şair ve hatipleri hakkında oldukça zengin bir kütüphaneye sahipti.¹⁵⁶ Kûfe ve Basra, Arap Şiirinin toplanması, lügat ve tarih çalışmaları, Arapça gramerinin yazılması gibi ilim faaliyetlerinin yapıldığı iki önemli merkez olmuştur. Hicri 2. asrın başlarında önce Basra'da başlayan gramer ve lügat çalışmaları Kûfe'ye taşınmıştır. Basralı dil âlimleri çalışmalarında kıyasa büyük önem verirken Kûfeli âlimler işitmeye önem vermişlerdir.¹⁵⁷

Abbasîler döneminde, Arap dili ve edebiyatı alanlarındaki çalışmalar oldukça gelişmiştir. Önceleri Kur'an-ı Kerim ve hadisleri daha iyi anlamak amacıyla başlatılan filolojik ve edebi araştırmalar zamanla müstakil birer bilim dalı olmuşlardır. Daha önce Ebü'l Esved ed-Düeli tarafından temelleri atılan nahiv ilmî, Abbasîlerin ilk dönemlerinde Kûfe ve Basra ekolleri şeklinde meydana gelmiştir. Kûfe ekolünün belli başlı temsilcileri Kisai, "Ma'ani'l-Kur'an" adlı kitabın müellifi el-Ferra ve Sa'leb'dir.¹⁵⁸

Dil bilimciler ayrıca kıraat ilmiyle de uğraşmışlardır. Önceleri gibi hareketlerin ayrı bir renkle gösterilmesi yerine hareke ve noktalama yöntemini bulmuşlardır. Bunlar ve daha sonra gelen âlimler özellikle Halil b. Ahmed'in ilmî metotlarından faydalanmışlardır. Halil b. Ahmed, noktaların yerine fetha, kesre, zamme, cezm gibi işaretleri icat eden ünlü Basralı dil ve edebiyat âlimidir. Sahabeden sonra Arap dili ve edebiyatı alanında en yetkili isim olarak kabul edilmektedir. Bu konuyla ilgili ayrıca "Kitab el-Nakt" adlı bir kitap yazmıştır. Halil b. Ahmed ile talebesi Sibeveyh Arapça'nın ilk önemli lügat ve gramer kitaplarını yazmışlardır. Sibeveyh, "el-Kitab" adlı eserinde Arapça grameri

¹⁵⁶ Corci Zeydan, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, çev.: Necdet Gök, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s. 679-680.

¹⁵⁷ Şeşen, s. 83-84.

¹⁵⁸ Yıldız, "Abbasîler", s. 41.

hakkında geniş bilgiler vermiştir. Ebu Ubeyde, Halil b. Ahmed'in öğrencisi olup dil ve Şiir alanında önemli çalışmalar yapmıştır.¹⁵⁹

Kûfe ve Basra, M. 766 yılında Bağdat şehrinin kurulmasına kadar İslâmi bilimlerin ve kültürel faaliyetlerin merkezi olmuştur. Bu tarihten itibaren Kûfeli âlimler Bağdat'a gitmeyi tercih etmişlerdir. Kûfeliler Bağdat'a geldikleri zaman Abbasî halifeleri tarafından oldukça hoş karşılanılmışlardır. Çünkü Kûfeli âlimler Abbasîlerin Emevîlere karşı başlatmış oldukları bağımsızlık mücadelesine destek vermişlerdir. Bu nedenle Abbasîler, Kûfeli âlimleri Basralı âlimlerden üstün tutmuşlar ve onlara büyük ikram ve bağışlarda bulunmuşlardır. Kûfeli âlimler Bağdat'a gittikleri zaman halk onların yanına gelir ve dil ile ilgili bilgiler öğrenirlerdi. Bu âlimlerin başında Kûfe'de nahiv biliminin öncüsü olan el-Ferra da bulunmaktaydı.¹⁶⁰

2.4. Kûfe'de Sosyal Hayat

Arabistan Yarımadası'ndan gelen çeşitli kabileler Kûfe'de İslâm birliği içinde aynı coğrafyada yaşamayı başarmışlardır. Bu kaynaşma İslâm kardeşliğinin oluşmasını sağlayarak kabile asabiyetini tamamen olmasa da ortadan kaldırmıştır. Bunun oluşmasını sağlayan bir diğer önemli unsur kabileler arasında yapılan evlilikler olmuştur. Özellikle en fazla kadın nüfusuna sahip olan Naha ve Becile kabilelerindeki kadınlar kendi kabilesinden olmayanlar ile evlilik yapmaları nedeniyle bu iki kabile "esharü'l Arav" veya "uhtânü'l-Arab" olarak zikredilmiştir. Böylece kabilelerin birbirine karışması neticesinde İslâm ümmetinin oluşması yolunda önemli bir adım atılmıştır.¹⁶¹ Irak'ta Araplar genellikle toplum arasında itibar kazanmak için Kureyşli kızlarla evlenmişlerdir. Mevâliler de sosyal seviyelerini yükseltmek için Arap kızlarıyla evlilik yapmışlardır. Ancak bu tür evlilikler Araplar tarafından suç olarak görülmüş, hatta valiler tarafından engellenmiştir.¹⁶²

Kûfe'de diğer kentlerde olduğu gibi usulüne göre geleneksel evlilikler yapılmaktaydı. Ancak şehirde çok yaygın olmamakla birlikte "en-Nahâriyât" denilen enteresan bir evlilik gelenekleri de vardı. Bu evlilik türünde kadın sadece gündüz eşinin evinde gece ise babasının evinde kalırdı. Yaygın olmayan gelenekler arasında başlık parası ve iç güveylilikte bulunmaktaydı. Eğer erkek iç güveyi olarak giderse kadına mehrinin

¹⁵⁹ Şeşen, s. 84.

¹⁶⁰ Zeydan, s. 683.

¹⁶¹ Aytakin, s. 12-13.

¹⁶² Furat, s. 76-77.

yarısını öderdi. Düğün yemeklerini herkes gücüne göre yapmaktaydı. Kûfeliler düğünlerde eğlenceler düzenler ve tanınmış şarkıcıları davet ederlerdi.¹⁶³

Sosyal yaşamın önemli konularından biri olan yemek kültürü ile ilgili maalesef yeterli kaynak bulunmamaktadır. Çünkü var olan bilgilerin hangi döneme ait olduğu ile gibi sorunların yanında bu yemeklerin hangi kabilelere ait olduğu bilgisi de tam olarak bilinmemektedir. Mevcut olan bilgilere göre Kûfelilerin yemeklerini koymak için ceviz ağacından yapılmış güzel ve dayanıklı kaplar kullanırlardı. Yemeklerini “cirâb” denilen kaplarda saklar ve “el-İnta” adını verdikleri çok sayıda insanın olduğu büyük yer sofraları kurarlardı. Haccâc b. Yûsuf’un valiliği döneminde Dâru’l-İmare’nin içinde vali ve yakınlarının içeceklerinin saklandığı “beytu’ş-şarap” denilen bir yer yapılmıştır. Yemeklere gelince peynir ve bal karışımından elde edilen bir tatlı türü bulunmaktaydı. Bu tatlının özellikle Kûfe valililerinden Ubeydullah b. Ziyâd tarafından çok tüketildiği ifade edilmektedir. Kûfe’de özellikle et çok tüketilmekteydi. Bunun içinde at ve deve eti de bulunmaktadır. Bedevi Arapların yiyecek türleri çok azdır. Genellikle av eti, süt ve undan yapılan yemek çeşitlerini tüketirlerdi. Hadari Araplar ise zengin bir yemek çeşidine sahip olup daha çok et yemeklerine dayanmaktaydı. İçecek olarak da Kûfe’de İslâm dininde yasaklanmış olmasına rağmen içki ve hurmadan yapılan ekşitilmiş bir içecek türü olan “nebiz” çok tüketilmekteydi. Emevîler döneminde başlayan ahlaki çöküntülerle birlikte dinî değerler yok sayılmış ve özellikle gençlerin katıldığı içki partileri düzenlemiştir. Bunların arasında devlet adamları da bulunmaktadır. İçkinin dışında üzüm, hurma, bal gibi yiyeceklerden de içecek elde etmişlerdir.¹⁶⁴

Araplar, Irak bölgesinin fethine kadar basit kıyafetler giymektedirler. Cahiliye döneminde olduğu gibi Kûfe’de de Araplar sahip olduğu statüye göre giyinmekteydiler. Genellikle erkekler dizlere kadar uzanan “kamîs” yani gömlek, üzerine de cübbe giyerlerdi. Başa ise siyah bir sarık takarlardı. Ayakkabı olarak hurma liflerinden yapılmış “na’l” denilen terlikler giymişlerdir. Irak bölgesinin fethiyle birlikte kıyafetler özellikle Sâsânilerin etkisiyle değişmiştir. Bu değişimden öncelikle valiler etkilenmiştir. Halkın giydiği kıyafetler kamîs, taylasan (uzun cübbe) ve amame (sarık) olmuştur. Ayrıca Kûfe’de “sirval” denilen bir pantolon türü çok yaygın olarak kullanılmaktaydı. Kûfe’de erkeklerin tamamı saç ve sakallarını uzatır, birçoğu da boya

¹⁶³ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 354.

¹⁶⁴ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 354-356, 367.

veya kına sürerdi. İslâm hukukçularının haram olduğunu belirttikleri ipek elbiseler de Kûfeli zenginlerin tercih ettiği elbise türünün başında gelmektedir. Kadınlara baktığımızda ise Kûfeli kadınların peçe veya eldiven takmadıkları görülmektedir. Bunun nedeni Kûfeli olan Ebu Hanife ve Ebu Yusuf'un yüz ve elleri kadınların avretinde saymamış olmalarıdır.¹⁶⁵ Kadınlar "kalensüve" denilen başlık takar ve vücudu tamamen kapatan bol ve geniş elbiseler giymişlerdir.¹⁶⁶

İslâm dinî, insanların meşru ölçüler çerçevesinde eğlenmesine yasak koymamıştır. Hz. Peygamber, bayramların kalabalıklarla ve eğlenceler düzenleyerek kutlanmasına izin vermiştir. Bu anlayış Dört Halife döneminde de devam etmiştir. Emevîler döneminde özellikle hükümdarların saraylarında ve zenginlerin evlerinde mûsiki ve eğlence meclisleri çok yapılmaktaydı. Abbasîler İran'ın etkisiyle nevruz ve mihrican bayramlarını da kutlamaya başlamışlardır.¹⁶⁷ Kûfe'de şehir medeniyetinin etkisiyle eğlence hayatında gelişmeler olmuştur. Nitekim Fars kültürünün ve Hîreli Arapların etkisiyle müzik Kûfe'de yaygın hale gelmiştir. Ancak Iraklı müzisyenler, Irak fakihlerinin sert tutumu sebebiyle Hicaz bölgesine gitmek zorunda kalmışlardır. Kûfe'de yaygın olarak kutlanan bayramların başında ise İdu'l-fitr (Ramazan Bayramı) ve İdu'l-Edha (Kurban Bayramı) gelmektedir. Üç ayların (Recep, Şaban, Ramazan) başlangıcı olan Recep ayının ilk gecesi ve Şaban ayının on beşinci gecesi olan Berât Gecesi de kutlanan özel günler arasındadır. Ayrıca Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Muharrem ayının onuncu günü olan Aşura'yı, Emevîler bayram havasında kutlarken Şiîler yas tutmuşlardır. Şiîler Aşura gününde genellikle Kerbelâ'yı ziyaret ederlerdi. Ancak Emevîler döneminde çıkan isyanlar sebebiyle bazen bu ziyaretler engellenmeye çalışılmıştır. Şiîlerin adet haline getirdikleri bu gelenek günümüze kadar gelmiştir.¹⁶⁸

Kûfe'de farklı etnik kökenleri oluşturan mevâlilerin yoğun olarak yaşamasından dolayı dinî bayramların yanı sıra milli bayramlar da kutlanmıştır. Bunlardan biri Fars kökenli insanların kutladıkları Nevrûz Bayramı'dır. Bu bayrama zamanla diğer etnik unsurlarda katılmıştır. Bahar mevsimin ilk günü olarak kutlanan Nevrûz, İranlıların en eski bayramlarından biridir. Arap Şiir ve edebiyatında Nevrûz'un yer alması Araplar tarafından iyi bilindiğini göstermektedir. Nevrûz zamanla dinî bir bayram haline

¹⁶⁵ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 349-350.

¹⁶⁶ Furat, s. 77-78.

¹⁶⁷ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, s. 77-79.

¹⁶⁸ Furat, s. 74.

gelmiştir. İranlılar Nevruz gününün kutsal bir gün olduğuna, evren ile nurun bu günde yaratıldığına ve Zerdüş'ün de bu günde vahiy aldığına inanıyorlardı. Ayrıca Sâsâniler döneminde olduğu gibi Emevîler ve Abbasîler de mali yılın başı olarak kabul ediyorlardı. Nevruz'un başlamasıyla birlikte haraç mevsimi başlar, eğer halk haracı ödemekte zorluk çekerse ertelenme yoluna giderlerdi.¹⁶⁹

İranlıların Kûfe'de kutladığı bir diğer önemli bayram, kışın ilk günü olarak kutlanan Mihricân Bayramı'dır. Bu bayram milli olmaktan ziyade dinî bir bayram olarak kabul edilmiştir. Çünkü "Mihre ait olan" anlamına gelen Mihricân'ın eski İran tanrılarında Mihr'e (Mitra) ait olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mazdaizm öncesi İran'da Mehr (Mitra), otlakların ve doğruluğun tanrısı olarak kabul edilmekteydi. İnsanlar onun yağmur yağdırmakla ve meraların yeşermesi ile ilgilendiğine inanmaktaydılar. Ayrıca Mihricân'da ruhların cesetlerde öldüğüne de inanmışlardır. Bu nedenle insanlar bu bayramda büyük festivaller düzenler ve Kûfe'nin önemli pazarlarında eğlenceler tertip ederlerdi.¹⁷⁰

Kûfe'de Hristiyanlar ve Yahudiler de bayramlarını kutlamışlardır. Özellikle bayramlarda eski Bâbil şehrinde bulunan kutsal saydıkları Danyal kuyusunu ziyaret etmişlerdir. Hristiyanlar İdu'l-Beşâre, İdu'l-Zeytûne, İdu'l-Fışh (Paskalya Yortusu) bayramlarını kutlamışlardır. Bu bayramlarda Kûfe'deki Hristiyanlar kilise ve manastırları süslüyorlardı. Yahudiler yılbaşı olarak kabul ettikleri Ekim ayının ilk gününde İshak peygamberin kendisini kurban olarak feda ettiğine inanırlar ve bu nedenle kurban keserlerdi. Yahudiler aynı zamanda mağfiret günü olarak kutladığı Somarya, genellikle ağaçların gölgesinde oturdukları bir bayram olan İdu'l-Mezâl ve Mısır'dan kaçtıkları günün kutlandığı İdu'l-Fışh bayramları da vardı.¹⁷¹

Kûfe'de bu dinî bayramların yanı sıra sünnet törenleri yapılmıştır. Zengin birisi çocuğu ile birlikte fakir ve yetim çocukları da sünnet ettirmesi geleneği oldukça yaygındır. Sünnet törenlerinde yine Farsların etkisi görülmektedir. Nitekim kadınlar bu günlerde altın ve gümüş takılarla süslenir, aynı şekilde erkeklerde altın ve demir takılar ile süslenirlerdi.¹⁷²

¹⁶⁹ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 370-376.

¹⁷⁰ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 376-377.

¹⁷¹ Furat, s. 75.

¹⁷² Furat, s. 76.

İslâm dünyasının başlangıcından bütün ortaçağ boyunca İslâm şehirlerinin merkezini oluşturan en önemli iki unsur cami ve dâru'l-imâradır. Caminin bu önemi, Müslümanların fethettikleri topraklarda bizzat kurdukları Kûfe, Basra ve Fustat şehirlerinde açıkça görülmektedir. Çünkü bilindiği üzere bu şehirlerde ilk önce cami ve dâru'l-imâra (belediye), sonra da iki yapının etrafında halkın yaşadığı mahalleler inşa edilmiştir. Ayrıca merkezdeki bu camilerden başka her kabilenin veya mahallenin mescitleri olduğunu görmekteyiz. Kûfe gibi büyük camilerde özellikle Cuma günleri siyasî tartışmalar ve hatta çatışmalar çıkabiliyordu. Bu nedenle günlük yaşamın en kalabalık mekânları olan camilerde devamlı şurta (koruma) gücü bulunmaktaydı. Camiler olağanüstü durumlar dışında sabaha kadar açıktı. Gece teheccüd için kalanlar da vardı. Ancak bir gece Hâricîlerden birinin camiye basıp oradakileri öldürmesi üzerine insanlar camide teheccüd kılma âdetini bırakmışlardır.¹⁷³

Hız. Peygamber döneminden itibaren eğitim-öğretimin camilerde yapıldığı görülmektedir. Bu camilerde “kurrâ” diye adlandırılan sahabeler tarafından Kur'an-ı Kerim ve Hadis dersleri okutulmuştur. M. 638 yılında Hız. Ömer fethedilen yerlere bu sahabeleri göndermiş ve onlara Cuma günleri camilerde insanlarla bir araya gelmelerini emretmiştir.¹⁷⁴ Bunlardan biri olan Kûfe Camisi de eğitim ve öğretimin yapıldığı bir kurum olmuştur. Ebu Hanife bu mescide gelir ve talebelerine cedel usulü ile ders verirdi.¹⁷⁵ Emevîler döneminde Kûfe'de kurrâ sınıfını oluşturan bazı ilim adamları evlerini dâru'l-kurrâ haline getirmişlerdir. Bu evlerin kimilerinde zühd ve takva hareketlerinin tohumlarının atıldığı ve tekkelerin ilk örneklerinin oluştuğunu söylemek mümkündür. Kûfe kadılarında Abdurrahman b. Ebu Leylâ, evini kurrâyâ tahsis etmiştir. Evlerini ilim merkezi olarak kullananların yanı sıra iş yerlerini de bir ilim mekânı haline getirenler de vardı. Nitekim ipek ticareti yapan Amr b. Huveyris, Kûfe mescidinin yanındaki işyerini başta hadis olmak üzere dinî ve edebi sohbetlerin yapıldığı bir ilim merkezi haline getirmiştir. Süvyan es-Sevrî (ö. 61/778), hocası Amr b. Kays'ın ona evinde Kur'an ve ferâizi öğrettiğinden bahsetmektedir. Kûfe'de ticaretle uğraşan Ebu Hanife de dükkânını medrese haline getirmiştir.¹⁷⁶

¹⁷³ Altınay, s. 124, 129, 133-134.

¹⁷⁴ Hitti, s. 254.

¹⁷⁵ Cahid Baltacı, *İslâm Medeniyetleri Tarihi*, İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005, s. 293.

¹⁷⁶ Mehmet Mahfuz Söylemez, “Ebu Hanife'nin Yaşadığı Şehir Kûfe”, *İmâm-ı A'zam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Bursa: Kurav Yayınları, 2005, s. 44-45.

Hız. Peygamber ile başlayan camilerde yapılan bu eğitim usulü Emevîler ve Abbasîler döneminde de devam etmiştir. Özellikle Kûfe gibi büyük camiler, ders halkasına katılan öğrencilerle dolmuştur. Bu camilerin hemen yanında ders veren âlimlerin evleri bulunmaktaydı. Ayrıca Kûfe’de “küttab” diye adlandırılan ilk mekteplerde açılmıştır. Emevîler döneminde okuma-yazmanın yanı sıra dinî bilgiler, lügat, nahiv ve aruz ilimlerinin öğretildiği bu kütâbların sayısı oldukça artmıştır. Bu okullarda eğitim gören talebeler, kabiliyetlerine göre mescitlerdeki ders halkalarına devam ederlerdi. Bu mescitlerde okuma-yazma da öğretilmekteydi. Mescitlerde hocaların ihtisasına göre farklı dinî ilimler okutulmuştur. Bu âlimler, genellikle genç sahabeler kuşağına mensupturlar. Tabiin tabakasındaki Emevîler devri âlimlerinin ilk nesli onların yanında yetişmiştir. Bu ilmî çalışmalar özellikle başta Kûfe, Mekke, Medine, Basra, Dmaşk ve Fustat gibi şehirlerde ön plana çıkmıştır.¹⁷⁷

Caminin hemen yanında bulunan dâru’l-imâra şehri yöneten valinin oturduğu mekândır. Kûfe’de Hız. Ömer döneminde kurulan dâru’l-imâra, Medâin’deki imparatorluk sarayı örnek alınarak İranlı ustalar tarafından yapılmıştır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi çok gösterişli olan kapısı Hız. Ömer tarafından yaktırılmıştır. Sad b. Ebi Vakkâs tarafından kurulan Kûfe şehrinde, caminin yapımından hemen sonra yanına dâru’l-imâranın yapıldığı görülmektedir. Ancak zamanla saray haline dönüşmeye başlayan dâru’l-imâralar, 7. asrın sonlarına doğru şehir merkezinden uzaklaştırılmış ve Emevîlerin sonraki dönemlerinde cami-dâru’l-imâra birlikteliği tamamen ortadan kalkmıştır.¹⁷⁸ Dâru’l-imâraların Emevîler döneminde yapılmış olan bölümleri, Sa’d b. Ebi Vakkâs ve Abbasîler döneminde yapılmış olanların aksine daha sağlamdır. Ayrıca dâru’l-imâranın içinde Emevîlerin ilk dönemlerine ait kanalizasyon sistemine de rastlanmıştır. Halife Mansur zamanına kadar Kûfe şehrini kuşatan surlar bulunmadığından dâru’l-imâralar kale olarak da kullanılmıştır.¹⁷⁹

Kûfe’de diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi ticari faaliyetlerin büyük bir kısmı şehir merkezinde bulunan caminin etrafında toplanmıştır. Bunun sebebinin ticaretle uğraşan Müslümanların, ticaret esnasında ibadetlerini yerine getirmek olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca vakit namazlarında ve özellikle Cuma namazlarında toplanan insanların alışveriş yapmalarını sağlamak amacı da bulunmaktadır. Askerî bir şehir olarak kurulan ve

¹⁷⁷ Yiğit, “Emevîler”, s. 96.

¹⁷⁸ Altınay, s. 138-143.

¹⁷⁹ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 48.

zamanla sivil bir şehir haline gelen Kûfe’de, ilk dönemlerde pazara gelen malların çoğunluğunu ganimetler oluşturuyordu. Kurulduğu ilk dönemlerde üretimden çok tüketime dayalı bir ekonomiye sahip olan Kûfe’nin ihtiyaçları, köylerden getirilen malların pazarlarda satılmasıyla karşılanıyordu. Arap, mevâli ve gayr-i Müslimlerden oluşan Kûfe halkının tek kaynaştığı yer olan pazarlar, bu özellikleri ile çeşitli din, dil ve etnik kökenden insanların bir araya geldiği birer kültür merkezi olmuşlardır. Kunâse olarak adlandırılan Kûfe pazarı, aynı zamanda ilmî tartışmaların yapıldığı, şairlerin en güzel Şiirlerini halka sundukları, şarkıcıların en güzel çalışmalarını tanıttıkları yer olmaları bakımından Ukâz geleneğinin bir devamı olduğunu söyleyebiliriz. Zamanla çevre şehirlerin de ticaret merkezi olan Kunâse, çevrede olup biten haberlerin öğrenildiği bir yer olmuştur. Ancak Bağdat’ın kurulmasıyla önemini büyük ölçüde kaybeden Kunâse, zamanla farklı mahallelerde oturan Sünnilerin yerleştiği bir bölge olmuştur.¹⁸⁰ Kunâse pazarında özellikle katır, eşek ve deve ticareti yapılmaktaydı. Ayrıca binek hayvanı eşyası yapanlar, bakırcılar ve demircilerde burada toplanmışlardır. Sûku’l-Ganem denilen pazarda da genellikle büyükbaş hayvan ticareti yapılmaktaydı. 8. asrın başlarında ise Kûfe yakınında Beni Esed adında yeni bir çarşı daha kurulmuştur.¹⁸¹

Kûfe’de cadde ve sokaklar çok belirgin bir şekilde yapılmıştır. Kûfe Camisi’nin olduğu yerden başlayıp kabilelere göre ayrılan mahallelere kadar beş ayrı yol şeklinde uzanmaktaydı. Bu yollardan beş tanesi caminin kuzeyinde, dördü caminin kible tarafında, üçü batısında ve üçü de doğusunda yer almaktaydı. Bunlardan en önemlisi şehrin batı tarafında bulunan Kunâse Pazarı’ndan başlayarak Kûfe Camisi ile dâru’l-imâraya oradan da doğu tarafında bulunan Fırat Nehri üzerindeki köprüye kadar uzanan Tarik’ul Berid (Posta yolu)’dir. Mahalleler ise kabile esasına göre tanzim edilmiştir. Her mahalle de bir kabile veya birbiriyle akraba olan kabileler oturmaktaydı.¹⁸² Ayrıca her kabilenin kendisiyle veya reislerinin adıyla tanınan özel mezarlığı da bulunmaktaydı. Bu mezarlıklar Arzem, Bişr, Ezd, Sâlim, Murad, Kinde ve Saidiyyin’dir.¹⁸³ “Cibane” denilen bu kabile mezarlıkları sadece ölülerin gömülmesi için değil savaşa çıkacak askerlerin toplandığı, ganimetlerin dağıtıldığı ve önemli günlerde toplantıların yapıldığı yerler olarak da kullanılmaktaydı. Kûfe’nin doğu kesiminde bulunan köprüler,

¹⁸⁰ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 49-51.

¹⁸¹ Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin H. I-III. (M. VII-IX) Y. Y. Fiziki Yapısı*, (basılmamış doktora tezi, 1991), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 41.

¹⁸² Yılmaz Can, “Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Orduğâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 225-226.

¹⁸³ Yakubî, s. 91.

hamamlar ve hapishaneler şehirde inşa edilen diğer yapılardan bazılarıdır.¹⁸⁴ Hz. Ömer döneminde Kûfe’de yapılmaya başlanan hamamlar Emevîler ve Abbasîler döneminde sarayın ayrılmaz unsurlarından biri olmuştur. Hamamlar özellikle şehrin merkezinde cami-mescit gibi yapıların yanında yer almaktadır. Kûfe’de ilk hapishane, Hz. Ömer tarafından kamıştan yaptırılmıştır. Hz. Ömer, bu hapishaneye hilafet mührünü taklit ederek haksız yere mal sahibi olan Ma’an b. Zâide’yi koymuştur. Emevîler döneminde ise Hz. Ali tarafından yaptırılmış olan “Muhayyes” adındaki hapishanenin kullanılmıştır. Şair Kuveyt, Haşimileri öven ve Emevîleri kötüleyen sözlerinden dolayı bu hapishaneye atılmıştır.¹⁸⁵ Aynı şekilde meydanlar da mezarlıklar gibi kabilelerin veya reislerinin ismiyle anılmaktaydı. Bunlar Useyr Meydanı, Beni Yeşkura Meydanı ve Benî Mir Meydanı’dır.¹⁸⁶

Kûfe halkının geçim kaynaklarına bakacak olursak bunlar tarım, hayvancılık ve sanayidir. Kûfe’nin kurulduğu Mezopotamya’nın Suristân bölgesi, Sâsâniler ve Lahmiler’in katkıları sayesinde önemli bir tarım merkezi olmuştur. Özellikle Sâsâniler birçok sulama kanalı kazarak sulu tarım yapılmasına imkân sağlamışlardır. Sa’d b. Ebi Vakkâs, Kûfe’yi kurduktan sonra fetihlerin yanı sıra tarımla da ilgilenerek yıkılan kanalları tamir ettirmiştir. Emevîler döneminde Muaviye’nin haraç sorumlusu Abdullah b. Derrâc tarafından Fırat Nehri’nin sularının kenarlarına setler yapılarak tarım topraklarının sular altında kalması engellenmiştir. Bataklıkların bir bölümü ziraata uygun hale getirilmesiyle sadece ıslah edilen bölgeden 5.000.000 dirhem elde edilmiştir. Ömer b. Abdülaziz tarıma çok önem vermiş ve bu yüzden Fırat Nehri kıyısındaki sahibi olmayan bütün arazileri ekilip biçilmesi şartıyla iktâ olarak dağıtmıştır. Başta Kûfe olmak üzere yerleşim merkezlerine mektuplar yazarak setlerin yıkılması sonucu sular altında kalan arazilerin kim tarafından işletilirse ona verileceğini bildirmiştir. Sahipleri tarafından terk edilen arazilerin de kiraya verilmesine imkân sağlayarak tarımın gelişmesi için önemli adımlar atmıştır. Bütün bu çalışmalar sonucunda Kûfe geniş ve verimli tarım arazilerine sahip olmuştur. Bu araziler de pirinç, buğday, mercimek, arpa, susam, şeker kamışı, pamuk, çiçek, üzüm, zeytin, sarımsak, soğan üretilmiştir. Kûfe hurmasından özellikle “el-nirsiyân” ve “es-sâbiryy” ve “el-hâyrun ezâd” adlı ürünler

¹⁸⁴ Avcı, s. 340.

¹⁸⁵ Altınay, s. 205, 212.

¹⁸⁶ Yakubî, s. 91.

çok meşhurdu. Bölge dışına satacak kadar hurma üreten Kûfe'nin bu özelliği, Basralılar ile olan üstünlük mücadelesi arasında yer almıştır.¹⁸⁷

Irak'ın fethiyle Araplar, sanatları en iyi bilenlerden olan Acem halkıyla tanışmışlardır. İlk başlarda savaşta elde edilen ganimetlerle geçimlerini sağlamaya çalışan Araplar, savaşların azalmasıyla birlikte şehirlere dönmüşler ve çeşitli sanayi faaliyetleriyle ilgilenmeye başlamışlardır. Ancak Kûfe'de bu işlerle Araplardan ziyade Arap olmayan unsurların rağbet ettikleri görülmektedir. Bunun başlıca sebebi, Arapların her yıl beytülmâlden aldıkları para sayesinde kolay para elde etmeleridir. Şehirde sanayi faaliyetlerinde en önde gelen Hîreliler ve Yahudiler olmuştur. Hîreliler genellikle demircilik, dericilik gibi mesleklerle uğraşırken Yahudiler de dokumacılık, cam ve gemi yapımı gibi mesleklerle uğraşmışlardır. Bunların dışında marangozluk, maden işletmeciliği, attârlık, seramik üretimi, boyacılık, kâğıtçılık, seccade üretimi, ipek üretimi, çamaşır yıkamacılığı bölgede yaygın hale gelmiştir.¹⁸⁸ Ayrıca Kûfe, ipek üretiminde bölgenin en önemli merkezi olmuştur. Bu nedenle Abbasîler döneminde üretilen ipek kumaşlar ile ipek başörtüleri Kûfe'ye nispetle "el-Kufiyye" adı altında üretilmiştir.¹⁸⁹

Kûfe, geniş meralara sahip olması sebebiyle hayvancılık yaygın hale gelmiştir. Küçük ve büyükbaş hayvancılığın yanı sıra at ve deve de yetiştirilmekteydi. Sevad arazisinde arıcılıkta yapılmaktaydı. Ayrıca Kûnâse Pazarı'ndaki "sûku's-semek" adlı çarşıdan balıkçılık yapıldığı anlaşılmaktadır. Buradaki balıkçılık faaliyetleri özellikle Deylemler tarafından yapılmıştır.¹⁹⁰

İslâm fetihlerinden önce Irak bölgesinin en önemli iki ticaret merkezi olan Medâin ve Hîre, Kûfe'nin kurulmasıyla birlikte bu özelliklerini kaybetmişlerdir. Çünkü Kûfe, coğrafi yönden daha avantajlı bir konuma sahiptir. Nitekim Çin ve Hindistan'dan deniz yoluyla gelen mallar Basra üzerinden Kûfe'ye, buradan da Suriye ve diğer bölgelere gönderiliyordu. Ayrıca Kûfe'nin İran ve Orta Asya'dan gelen hacıların yolları üzerinde bulunmasından dolayı Hac dönemlerinde ticaret faaliyetleri oldukça artmıştır.

¹⁸⁷ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 265-268.

¹⁸⁸ Furat, s. 86-87.

¹⁸⁹ Hitti, s. 345.

¹⁹⁰ Furat, s. 85.

Mezopotamya bölgesinden gelen zirai ürünler de yine Kûfe üzerinden Hicaz ve Suriye'ye gönderilmekteydi.¹⁹¹

Kûfe'nin ticari ilişkide bulunduğu şehirlerin başında Medine, Hulvan, Harran, Haleb ve Basra bulunmaktadır. Kûfeliler, Hulvan ile başta peynir olmak üzere zeytinyağı ve ceviz ticareti yapmışlardır. Medine, üretimden ziyade tüketime dayalı bir ekonomiye sahip olduğu için Kûfeli tacirler burayı da tercih etmişlerdir. Haleb ile ticaret özellikle Kûfeli Abdullah b. Ali b. Ebi Şu'be ile babası ve kardeşleri tarafından yapılmıştır. Fırat Nehri aracılığıyla ulaşım sağlanan Haleb'e, Kûfe ve yöresinde üretilen ürünlerin neredeyse tamamını aktarırlardı. Ayrıca Haleb'e gelen mallar karadan liman kenti olan Antakya'ya ve oradan yakın bölgelere gönderilirdi. Kûfe'nin en çok ticari ilişkilerde bulunduğu şehir ise Basra olmuştur. Çünkü Basra, Fırat ve Dicle'nin körfeze döküldüğü yere yakın olmasından dolayı körfez ticaretinin tamamını kontrol eden bir konuma sahipti. Bu yüzden Çin ve Hindistan'dan gelen malların tamamı Basra üzerinden Kûfe'ye geliyordu. Basra'dan Kûfe'ye gelen mallar Hindistan cevizi, baharat çeşitleri, Hint ardicı, ipek, ipek kozası, kına, ince keten ve elbiselerdir. Ayrıca Kûfe tüccarları için önemli pazarlar arasında Deylemistan, Taberistan ve Sicistan da bulunmaktadır. Özellikle Deylemiler tarafından Deylemistan'dan Kûfe pazarlarında satılmak üzere köleler getirilmekteydi.¹⁹²

Ortaçağ seyyahları arasında önemli bir yere sahip olan İbn Battûta, gezdiği yerler arasında yer alan Kûfe şehri ile ilgili izlenimlerini şöyle anlatmıştır: “İrak diyarının ana şehirlerinden biri olan Kûfe, Peygamber dostlarının, tabiinin, yüce bilginlerin, erdemlilerin yurdu ve müminlerin emiri Hz. Ali'nin hilafet merkezi olduğu için ayrıcalıklı bir yerdir. Lakin düşmanların buralara kadar gelmesi ve Hafâce kabilesinden gelen bedevilerin eşkıyalık yapmaları sebebiyle her yanı harap olmuştur. Kûfe şehrinin suru yoktur, binaları tuğladandır. Çarşıları gayet zengindir, en fazla hurma ve balık satılmaktadır. Büyük Cami çok güzeldir; kurşunla birbirine kaynaştırılmış yontma taşlardan örülen muazzam sütunlarla desteklenmiş olup yedi avludan oluşur. Bu mabette eskiden kalma değerli eserlerden biri, mihrabın karşısında, kibleye dönünce sağ tarafta bulunan Hz. İbrahim namazgâhıdır. Buradaki hücrede Hz. İbrahim'in namaz kıldığı rivayet edilir. Onun yanı başında abanoza benzeyen “sâc”, ağaç dallarıyla çevrili yüksek

¹⁹¹ Furat, s. 87.

¹⁹² Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 295-296.

bir mihrap görülür. Burası da Hz. Ali'nin mihrabıdır. İbn Mülcem tarafından şehit edildiğinde Hz. Ali'nin orada bulunduğu söylenir. Halk namaz kılmak için oraya akın eder. Bu bölümün arkasında bir küçük sâc ağalarının dallarıyla çevrilmiş olan secdegâh vardır. Anlatıldığına göre tufan koptuğunda meşhur “tennûr”¹⁹³ tam burada kaynamıştır. Arkada, secdegâh dışındaki bir hücrenin Nuh Peygamber'e ait olduğu, tam karşıdaki küçük hücrenin ise İdris Peygamber'in ibadet köşesi olduğu söylenir. Mescidin güney duvarına bitişik bir alan var. Anlatılanlara göre Nuh Peygamber gemiyi burada inşa etmiştir. Bu meydanın bitiminde Hz. Ali'nin evi ve na'sının yıkıldığı oda bulunmaktadır. Buraya yakın bir hücrenin de Nuh Peygamber ait olduğu söyleniyor. Tabi bu söylentilerin doğru olup olmadığını en iyi bilen Allah'tır. Mabedin doğu yönünde, yerden hayli yüksekçe yapılmış bir türbede Müslim b. Akil b. Ebu Talib'in ve hemen yanında, caminin dışında Hz. Hüseyin'in kızı Atike ile Sükeyne'nin mezarları bulunmaktadır.”¹⁹⁴

2.5. Kûfe'de Sosyal Kurumlar

Bilindiği gibi insanlar, topluluk halinde yaşadıkları için birtakım sorunlulukları bulunmaktadır. Bu zorunlu birlikteliğin getirdiği yükümlülüklerden biri sosyal dayanışmadır. İslâm medeniyetinin sosyal dayanışma ilkeleri Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetlerinde açıkça ifade edilmektedir.¹⁹⁵ Bu sosyal yaptırımların en başında İslâm kardeşliği gelmektedir. Hucûrat Suresi'ndeki¹⁹⁶ “Müminler ancak birbirinin kardeşidirler,” ayetinde de görüldüğü üzere bir toplumun bütün bireylerinin birbirine sadece yeme-içme gibi ihtiyaçlarda değil, hayatın her alanında yardım edilmesi tavsiye edilmektedir.¹⁹⁷

Kûfe'de Hz. Ömer tarafından bu amaçla kurulan sosyal kurumlardan biri “dâru'r-rızk” (Erzak dağıtım deposu)tır. Hz. Ömer'in kurumlaştırmış olduğu ve sosyal adaletin

¹⁹³ Hûd Suresi'nin 40. ayetinde belirtilen tufanın başladığı “Tennûr'un kaynadığı” şeklinde haber verilmiştir. Bkz. “Nihayet emrimiz gelip de tandır kaynadığı vakit (Nuh'a) dedik ki; 'Her birinden ikişer çifti, daha önce aleyhlerinde hüküm geçmiş olanlar dışında aileni ve iman edenleri gemiye yükle.' Zaten pek azından başkası beraberinde iman etmemişti.” Bundan anlaşıldığı gibi tennûrun anlamı tandır. Ayrıca “içinde ekmeğin pişirilen yer” anlamına da gelmektedir.

¹⁹⁴ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 4. Baskı, çev.: A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015, s. 214-215.

¹⁹⁵ Mâide Suresi, 5/2: Ey iman edenler! Ne Allah'ın şiarlarına (ibadetlerin delalet eden işaretlerine) ne haram aya, ne kurbanlık hediyelere, ne gerdanlıklara, ne mevlâlarının gerek lütfunu ve gerek rızasını arayarak Kâbe'ye doğru gelenlere sakın hükmetsizlik etmeyin. İhramdan men ettiler diye birtakımlarına karşı beslediğiniz kin, sakın sizi tecavüze sevketmesin! İyilik ve takva üzere yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın! Allah'tan korkun; çünkü Allah'ın cezası çok şiddetlidir.”

¹⁹⁶ Hucûrat Suresi, 49/10: “Müminler ancak kardeşlerdir. Onun için iki kardeşinizin aralarını düzeltin ve Allah'tan korkun ki rahmete şayan olasınız.”

¹⁹⁷ İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, s. 80-83.

sağlanması açısından büyük önem taşıyan dâru'r-rızklar başta Kûfe, Basra, Fustat, Vâsıt ve Medine olmak üzere bütün İslâm şehirlerinde kurulmuşlardır. Hz. Ömer döneminden itibaren fetih bölgelerinden gelen ganimet ve vergiler ihtiyacı olan herkese ayırım gözetmeksizin bu kurumlarda dağıtılmıştır. Ayrıca askerî harekâtlar sırasında askerlere savaş malzemeleri ve lojistik destek sağlamanın yanında, Ramazan aylarında ve bayramlarda da halka giyecek ve içecek yardımının yapıldığı mekânlar olmuşlardır. Ancak dâru'r-rızklar, zamanla pazarlar haline dönüşmüşlerdir. Bunun sebebi dâru'r-rızakta ihtiyaç fazlası veya muhafazası güç olan ticari malların bozulma ve kokma ihtimaline karşı tüccarlara satılmasıdır. Bir pazar yerine dönüşen bu kurumların hemen yanında, askerler savaşlarda ele geçirdikleri köle, cariye, süs eşyaları ve gıda maddeleri gibi ganimetleri satmaya başlamışlardır. Böylece zamanla her türden mal ve eşyanın satıldığı, çeşitli meslek gruplarının toplandığı bir alışveriş yeri haline gelmiştir. Emevîler son dönemlerinden itibaren ise dışardan gelen yolcuları ve malları barındırmak için kullanılan hanlara dönüşmüşlerdir.¹⁹⁸

Dâru'd-duyûf, misafir konağı veya bugünkü devlet konuk evinin bir benzeri olan, şehre gelen misafirlerin ağırlandığı mekânlardır. Dâru'd-duyûflar, cömert ve misafirperver Arapların eski geleneğinin bir devamı olarak görülmektedir. Bu evler genellikle bir kabileye ya da zengin kimselere ait olurdu. Hz. Peygamber döneminden itibaren kurulduğu anlaşılan dâru'd-duyûflardan bir tanesi Abdurrahman b. Avf'a aittir. Burada kendi misafirlerinin yanı sıra Hz. Peygamber'in misafirlerini de ağırlamıştır. Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminde kurulan dâru'd-duyûflar, Emevîler döneminde halifenin huzuruna gelenler için Şam'da, yöneticilerin yanına herhangi bir devlet göreviyle veya özel bir sebepten dolayı gelen misafirler için ise Kûfe ve Basra'da kurulmuştur.¹⁹⁹

Kûfe'de, dâru'd-duyûflar kurulmadan önce dışardan gelen misafirler mescitlerde kalıyorlardı. Bu yüzden Hz. Ömer, daha önce Kûfe ile Hîre arasında Abdülmelik b. Umeyr adında biri tarafından kurulan ve "el-Miltât" adıyla tanınan dâru'd-duyûfu, giderleri devlet tarafından karşılanan resmi bir misafirhane haline getirmiştir. Kûfe'nin çeşitli yerlerinde devletin yanı sıra hayırsever insanlar tarafından da misafirhaneler kurulmuştur. Bunlardan ilkinin şehirde cömertliği ile tanınan Semmâk tarafından evinin hemen yanında yapılmıştır. Semmâk, görevlendirdiği şahıslar aracılığıyla şehirde

¹⁹⁸ Altınay, s. 202-203.

¹⁹⁹ Altınay, s. 203-204.

kalacak yeri olmayanları burada misafir etmiştir. Kûfe’de cömertliği ile tanınan bir diğer kişi olan Esmâ b. Hârice’nin de bir dâru’d-duyûfu bulunmaktadır. Ayrıca Abdullah b. Mesud da evinin bir bölümünü dâru’d-duyûf yapmıştır.²⁰⁰ Kûfe’de bulunan bu dâru’d-duyûfların yanı sıra aş evlerine de rastlanmaktadır. Bu evlerde günün her saatinde aç olan herkes yemek yiyebilirdi. Bunların en ünlüsü Kureyş kabilesine mensup olan Muğiretu’l-Aver’e ait olandır. Muğire bu aş evinde genellikle çekirdeksiz hurma, sadeyağ, keş ve undan yapılmış olan “el-Haysa” adında bir yemeği ikram ederdi.²⁰¹

²⁰⁰ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 381.

²⁰¹ Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, s. 381-382.

BÖLÜM III: KÛFE’NİN DİNİ YAPISI

3.1. İslâmiyet’in Kûfe’de Yayılışı

Hz. Ömer, Irak’ın fethinden sonra fethedilen topraklarda kurduğu ordugâh şehirlerde yalnızca Müslümanların yaşamasına izin vermiştir. Kûfe’nin sakinleri çoğunlukla Yemen’den gelen Müslüman Araplardı. Bunlar arasında Bedir Savaşı’na katılmış olan elli sekiz sahabe de bulunuyordu. Böylece İslâm dinî ile yakından ilişkili bu insanların Kûfe’ye yerleşmesiyle birlikte yeni bir ilmî gelenek ortaya çıkmıştır.²⁰² Hz. Ömer, İslâm dinî ve ilimlerini öğretmeleri amacıyla Kûfe’ye başta Abdullah b. Mesud olmak üzere birçok sahabe göndermiştir. Abdullah b. Mesud’un ilmî çalışmaları sonucunda burada çok sayıda ilim adamı yetişmiştir. Ayrıca ilmî bir kişiliğe sahip olan Hz. Ali’nin başkenti Medine’den Kûfe’ye taşıyarak buraya yerleşmesiyle birlikte şehir daha da önem kazanmıştır. Böylece kısa zamanda siyasî, sosyal ve kültürel yönden hareketlilik yaşayan Kûfe, özellikle Emevîler döneminde ortaya çıkan çok sayıda dinî ve siyasî fırkanın merkezi olmuştur. Bu özelliği sebebiyle genellikle güçlü valilerin yönetimine bırakılan Kûfeliler, siyasî olarak Hz. Ali’yi, daha sonra da Ehl-i Beyt’e mensup olan siyasî liderleri desteklemişlerdir. Ayrıca Emevî iktidarını ele geçirmeye çalışan Abbasîlerin faaliyetlerini yürüttükleri merkezlerden biri olmuştur.²⁰³

3.2. Kûfe’de İlmî Faaliyetler

Irak, diğer İslâm ülkelerine nazaran ilim yönünden daha yüksek bir konumda bulunmaktaydı. Çünkü burası eski medeniyet ve kültürlerin beşiği olup diğer yerlerde olmayan bir birikime sahipti. Müslümanların eline düşen savaş esirleri genellikle kültürlü ve bilgili kimseler oldukları için Müslüman yöneticiler bu açıdan onlardan faydalanmışlardır. Irak, savaşların ve ayaklanmaların merkezi olduğu için bunlar yani Mevâli, itikâdi düşüncelerin doğmasına ve gelişmesine sebep olmuşlardır. Mevâli, idari ve siyasî alanda kendisine bir alan bulamayınca, ilme yönelmiş ve bu alanda varlık göstermeye çalışmışlardır.²⁰⁴

Irak’ın iki önemli şehri olan Kûfe ve Basra arasındaki ilmî yarış, Irak’ta ilmî düzeyin yükselmesine olumlu bir etki yapmıştır. Ancak Kûfe’nin askerî bir üs ve idari merkez

²⁰² Muhammed Hamidullah, *İslâm’ın Doğuşu*, çev.: Murat Çiftkaya, İstanbul: Beyan Yayınları, 1997, s. 111.

²⁰³ Özkan, s. 56-57.

²⁰⁴ Mehmet Erdoğan, “İbn Mesud’dan Ebu Hanife’ye Rey Mektebi”, *İmâm-ı A’zam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Bursa: Kurav Yayınları, 2005, s. 321.

olmasının yanında, bütün sahabelerin ilmîni büyük ölçüde kendilerinde toplayan Hz. Ali ile Abdullah b. Mesud'un burada bulunması ve pek çok dilin konuşulduğu yer olması nedeniyle Basra'dan daha ileri bir düzeyi temsil etmiştir. Kûfe'ye gelen sahabe sayısı yüzlerle ifade edilmiştir. Ancak ilmî yönden en çok ön plana çıkanlar Abdullah b. Mesud, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Abbas olmuştur. İbn Mesud, Irak'ın şüphesiz en tartışılmaz ilmî otoritesi sayılmıştır. Çünkü Hz. Ali'nin hayatı siyasî mücadeleler, savaşlar ile geçtiği için ilmî çalışmalara vakit bulamamış ve bu ilmî itibar İbn Mesud'a ait olmuştur. İbn Mesud, Irak'taki resmi faaliyetlerinin yanı sıra sürdürdüğü ilmî faaliyetleriyle rey ağırlıklı tefsir, fıkıh ve kıraat çalışmalarının yapıldığı Kûfe ekolünün temellerini atmıştır.²⁰⁵

Kûfe ekolünün tabiin neslindeki temsilcisi İbrahim en-Nehai'dir. Gerçekten de İbrahim en-Nehai, İbn Abbas, Ebu Said el-Hudri, Enes b. Mâlik gibi sahabelerle görüşmüş, ilk nesil tabiin âlimlerinden aldığı ilmî re'y ve içtihatındaki üstün kabiliyetiyle zenginleştirerek bir sonraki nesle aktarmayı başarmıştır. Bu yüzden çağdaşı olan bütün âlimler onun döneminin en âlim kişisi olduğu konusunda hemfikirlerdir. İbrahim en-Nehai'nin metot ve görüşleri, öğrencisi Hammad b. Ebu Süleyman vasıtasıyla Ebu Hanife'ye intikal etmiştir. Böylece Ebu Hanife'nin ve ekolünün fıkında derin bir etkiye sahip olmuştur.²⁰⁶

Kur'an-ı Kerim'in Arapça olması ve bazı okunuş kurallarının Araplar tarafından daha önce biliniyor olması kıraat ilminin oldukça eski olduğunu göstermektedir. İslâmî bir ilim dalı olması Kur'an-ı Kerim'in nazil olmasıyla başlamıştır. Çünkü Hz. Peygamber nazil olan ayetleri kurallarıyla birlikte öğrendikten sonra bu kıraati sahabelerine öğretmiştir. Sahabeler de bunu kendilerinden sonra gelen yeni nesillere aktarmışlardır. Kur'an bilgisi çok iyi olan Abdullah b. Mesud, Muaz b. Cebel, Übeyy b. Ka'b ve Ebu Huzeyfe'nin kölesi Sâlim ile birlikte Hz. Peygamber'in Kur'an öğretiminde tavsiye ettiği grup içinde yer almaktaydı. Ayrıca Abdullah b. Mesud, Hz. Peygamber'in vefat ettiği sene Kur'an'ı Cebrail'e iki kere okuması sırasında yanında bulunmuştur. Kûfe'ye gelen Abdullah b. Mesud ilk olarak öğrencilerine ezberinden Kur'an yazdırmayı öğretmeye başlamıştır. Bu nedenle Kûfeliler, Hz. Ömer'e ezberinden Kur'an yazdırdığı gerekçesiyle onu şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer, Hz. Peygamber'in onun

²⁰⁵ Erdoğan, s. 322-333.

²⁰⁶ M. Esad Kılıçer, "Ehl-i Rey", *DİA*, X, İstanbul, 1994, s. 521.

için söylemiş olduğu “kim Kur’an’ı aynı okumak istiyorsa Abdullah Mesud kıraati üzerine okusun” sözlerini hatırlatarak Abdullah b. Mesud’u savunmuştur.²⁰⁷

Hiz. Osman, halifeliği döneminde Kur’an’ın kıraatinde farklılıklar olduğunu fark etmiştir. Bu yüzden Zeyd b. Sabit’ten bütün mushafları Hiz. Ebubekir döneminde toplanan nüshaya göre çoğaltması istemiştir. Abdullah b. Mesud, Hiz. Peygamber’in Kur’an’ı Kerim’in ondan öğrenilmesi konusundaki sözlerine rağmen bu görevi ondan daha genç olan Zeyd b. Sabit’e verilmesi karşısında oldukça rahatsız olmuştur. Ancak Hiz. Osman bu işin Zeyd b. Sabit’e verilmesini daha uygun görmüştür. Çünkü Abdullah Mesud, kıraat konusunda oldukça başarılı olmakla birlikte kendisi Hezil kabilesindendi. Kur’an ise Hezil lehçesi ile değil, Kureyş lehçesi ile nazil olmuştur. Bu nedenle Hiz. Osman lehçe farklılığını ortadan kaldırmak için bu görevi Zeyd b. Sabit’e vermiştir.²⁰⁸ Hiz. Osman, daha sonra çoğaltılan bu mushafları bütün İslâm bölgelerine göndermiştir. Fakat bazı bölgelerde hâlâ kendisinden ilim alınan sahabenin öğretildiği şekilde okunması nedeniyle, bazı ölçüler esas alınarak çeşitliliklerin azaltılması yoluna gidilmiştir. Artık Hiz. Osman’ın hattına en uygun kıraatler tercih edilmeye çalışılmıştır. Böylece çeşitli bölgelerde aralarında ihtilaflar oldukça az olan yedi tane imamın kıraati kabul edilmiştir. Bu kıraatleri kabul edilenler arasında üç tanesi Kûfelidir. Bunlar Asım b. Behdele (127/745), Ebu Umâre Hamza b. Habib ez-Zeyyât (156/773) ve Ebu’l Ali b. Hamza el-Kisâi (189/805)’dir. Ayrıca İslâm toplumunda kabul edilen bu imamlar arasında olmamış olsalar da Süleyman b. Mihrân el-Ameş (148/765) ve Muhammed b. Abdurrahman b. Ebi Leylâ (148/765) gibi âlimler de Kûfe’de kıraat alanında yetişen önemli âlimler arasındadır.²⁰⁹

Hiz. Osman, çoğalttığı Kur’an nüshalarını bütün İslâm beldelerine gönderdikten sonra diğer bütün nüshaların imha edilmesini emretmiştir. Böylece günümüze kadar gelen Kur’an metinlerinde bir değişiklik söz konusu olmamıştır. Müslümanlar bundan sonra Allah’ın kelamı olan Kur’an-ı Kerim’in manası üzerinde çalışmaya başlamışlardır. Başlangıçta birbiriyle alakasız karşılaştırma ve yorumlamalardan oluşan külliyatlar

²⁰⁷ Hüseyin Kahraman, *Kûfe’de Hadis (İlk Üç Asır)*, Bursa: Emin Yayınları, 2006, s. 220-222.

²⁰⁸ Şah Muînüddîn Ahmed Nedvî-Said Sahib Ansârî, *Asrı Saadet Peygamberimiz’in Ashabı*, II, çev.: Ali Genceli, haz.: Eşref Edib, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1985, s. 113-114.

²⁰⁹ Kahraman, *Kûfe’de Hadis (İlk Üç Asır)*, s. 223-226.

oluşmuşsa da kısa bir süre sonra bu külliyyatlardan sistemli bir tefsir ve ilimler silsilesi doğmuştur.²¹⁰

Hz. Peygamber'den sonra sahabeler döneminde Kur'an'ın tefsir edilmesine gerek duyulmamıştır. Çünkü sahabeler, Hz. Peygamber'in hayatında sürekli yanında bulunmuş ve gelen vahiylerle bizzat şahitlik etmişlerdir. Eğer herhangi bir ayetin manasını açıklayan başka bir ayet veya hadis bulamazlarsa kendi içtihatlarıyla ayetleri tefsir ediyorlardı. Ancak tefsir ilminde bazı sahabeler, Hz. Peygamber'e daha yakın olmaları sebebiyle diğerlerinden daha fazla bilgiye sahip olmuşlardır. Bunlardan yine Abdullah b. Mesud, İbn Abbas, Ubeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sabit, Musa el-Eşâri ve Abdullah b. Zübeyr en çok şöhret kazanan sahabeler olmuştur. Başta Hz. Ali olmak üzere Abdullah b. Mesud, İbn Abbas, Ubeyy b. Ka'b, Zeyd kendilerinden en çok tefsir rivayet edilen sahabeler olmuşlardır. Bununla beraber sahabelerin çeşitli bölgelere yayılması özellikle Mekke, Medine ve Irak'ta tefsir okullarına zemin hazırlanmıştır. Bunlardan biri de Abdullah b. Mesud tarafından tesis edilen Irak Okulu olmuştur. Mesh İbnü'l-Ecda (ö. 63), el-Esved b. Yezid (ö. 75), Alkame İbn Kays (ö. 62), Amir eş-Şâ'bi (ö. 103) ve Hasan Basri (ö. 110) bu okulun yetiştirdiği en önemli müfessirlere aittir. M. 757 yılında doğan Yahya b. Ziyad b. Abdullah b. Mervan ed-Deylemi, künyesi Ebu Zekerriya olmakla birlikte "el-Ferra" olarak tanınmıştır. Abbasîler döneminin önemli müfessiri olan el-Ferra (ö.824), özellikle nahiv ilminde devrinde otorite kabul edilmiştir. Ayrıca Arap dili konusunda Kûfe ekolünün temsilcisidir. Halife Memun'un oğullarına hocalık yapmış, astronomi, tıp kelâm ve felsefe ile ilgilenmiştir. Dört ciltlik "Meâni'l-Kur'an" adlı tefsiri, dil kaideleri bakımından müfessirlere önemli bir kaynak olmuştur.²¹¹

Fetihlerle birlikte genişleyen İslâm devleti, çok kısa sürede hüküm sürdüğü bu toprakların ilmî, kültürel ve sosyal değerlerini kendi bünyesine katmayı başarmıştır. Ancak Hz. Peygamber ve Hulefâ-yı Râşidin döneminin devlet ve idare yapısında meydana gelen değişiklikler sebebiyle dinî, siyasî, hukuki ve ekonomik bozulmalar meydana gelmiş, en önemlisi de iktidar talebiyle Müslümanlar birbirleriyle savaşmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda etkileri günümüze kadar gelen bir takım problemler gündeme gelmiştir. Özellikle Allah'ın sıfatları, kader, büyük günah işleyenlerin durumu

²¹⁰ Laura Veccia, "Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri", s. 87.

²¹¹ Hakkı Dursun Yıldız, Mustafa Fayda, Ramazan Şeşen ve diğerleri, "Abbasîler'de Kültürel Faaliyetler", III, s. 398-403.

ve imâmet/hilafet konularına dayanan problemler, toplumun çeşitli kesimleri tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Siyasî boyutların yanı sıra itikâdi alanı da etkileyen bu yorumlar Hâricîler, Şiâ, Ehl-i Sünnet, Mutezile, Cebriyye, Mürcie gibi çeşitli fırkaların doğmasına neden olmuştur. Bu fırkaların savundukları görüşleri düşmanlarına kabul ettirebilmek için müracaat ettikleri ilk kaynakta Kur'an-ı Kerim olmuştur. Ancak Kur'an'da kendilerini haklı çıkartacak açık ve net deliller bulamayınca bu sefer de hadislere yönelmişlerdir. Çünkü hadislerin tedvini henüz Kur'an gibi tam olarak gerçekleştirmemişti. Böylece yukarıda işaret ettiğimiz mezhep sahiplerinden her biri kendilerini haklı çıkartmak için çeşitli hadisler uydurmuşlardır. Bunların yanında ameli mezhep mensupları, insanları dinden çıkarmak isteyen zındıklar, halkın dinî duygu ve heyecanlarını harekete geçirmek isteyen mutasavvıflar ve vaiziler, etnik kökenlerini üstün olduğunu ispatlamaya çalışanlar kısacası herhangi bir konuda kendini haklı çıkarmaya çalışanlar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Böylece her konuda sayısı tespit edilemeyecek kadar uydurma hadisler ortaya çıkmıştır.²¹² Toplumda ortaya çıkan bu faaliyetlerin en önde gelen şehirlerin başında Kûfe gelmekteydi. Çünkü Kûfe, hadis uyduran tüm bu grupları barındıran bir şehir olmasının yanı sıra İslâm tarihinde bu işe ilk başvuran Şiâ'nın da merkeziydi. Kûfe'de faaliyet göstermiş olan Şîf Abdülkerim b. Ebi'l-Evca'nın (155/772) öldürülmeden önce "helali haram, haramı da helal kılacak dört bin hadis uydurduğunu" söylemesi Şiâ'nın uydurma hadislerle olan ilişkilerini açıkça ortaya koymaktadır. Hadis rivayeti konusunda oldukça önemli bir yere sahip olan Hz. Ali ve onunla ilgili bazı konular, bu uydurma hadislerin başında gelmektedir. Emevîler döneminde devletin baskıcı yönetimine karşı bazı insanlar Arap, Şîf, Hâricî, Mevâlî veya ilim adamı kimliği altında isyan etmişlerdir. Dönemin âlimlerinin de bu isyanlara destek vermeleri üzerine hapis, işkence hatta idam gibi çeşitli ağır cezalara çarptırılması sonucunda halk nezdinde büyük itibar kazanmışlardır. Abbasîlerin Emevîler yerine iktidara gelmesi sırasında bu durum devam etmiştir. Ancak bir süre sonra Abbasîler ulema ile halk arasındaki bu bağlılığın farkına vardı ve ulema ile iyi geçinmenin yollarını aramışlardır. Bu nedenle özellikle Harun Reşid (M. 786-809) döneminden itibaren ulema devlet işlerinde istihdam edilmeye başlanmıştır. Özellikle Ebu Hanife'nin öğrencileri kadılık gibi çeşitli devlet hizmetlerinde görevlendirilmişlerdir. Ayrıca Abbasîler, başta Maniheistler olmak üzere halkın dinî ve kültürel değerlerini yıkan inanç ve düşüncelere karşı içinde ulemanın desteğine ihtiyaç

²¹² Kahraman, *Kûfe'de Hadis (İlk Üç Asır)*, s. 335-336.

duymuşlardır. Halife Harun Reşid'in bu çerçevede en fazla saygı ve hürmet gösterdiği grup hadisçilerdi. Bu hadisçiler arasında Kûfeli Ebu Bekir b. Ayyâş (193/809) ve Süfyân b. Uyeyne (198/813) gibi isimler bulunmaktadır. Hatta Kûfeli muhaddis ve mutasavvıf el-Fudayl b. İyâz'ın (187/803) evini ziyaret etmiş ve ondan öğütler almıştır. Bu dönemde Abbasî hanedanının özellikle Irak bölgesine büyük önem verdikleri görülmektedir. Nitekim halifenin eşi Zübeyde, hac yolcularının istifade etmesi için Irak ile Medine arasına sayısız su kuyuları açtırmıştır. Çünkü devlet, Kûfe ve Basra'nın başta hadis olmak üzere şeri ilimlerin ve Arap dili eğitiminin merkezi olduğunun farkındaydı. Ancak halife Harun Reşid'in ölümünden sonra felsefe ve mantık gibi akli ilimlere ilgisi olan Memun'un halife olmasıyla durum değişmiştir. Halife Memun (M.813-833), M. 827 yılında Kur'an'ın yaratılmış olduğu ve Hz. Ali'nin Hz. Peygamberden sonra en faziletli insan oluşunu resmi bir düşünce olarak ilan etmiştir. Ardından başta Bağdat olmak üzere Kûfe, Basra, Dmaşk, Medine gibi önemli merkezlerde hadisçileri bu konuda imtihan edilmesini emretmiştir. Şüphesiz bu sürecin en mağdur ismi Ahmed b. Hanbel (241/855) olmuştur. Dönemin hadisçileri, hadislerini terk etmelerinin yanında bu ideolojiyi benimseyenleri Cehmlik,²¹³ küfür, zındıklık gibi ağır vasıflarla itham etmiş ve öldürülmeleri gerektiğini söylemişlerdir.²¹⁴

Hulefâ-yı Râşidin döneminde artan fetih hareketleri, coğrafi gelişmeye bağlı olarak hadislerle birlikte fıkıh ile ilgili problemlerin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Fetihlerle birlikte gittikleri yerlere Kur'an-ı Kerim ve Hadis bilgisini de götüren sahabeler, bunları karşılaştıkları problemlere tatbik etmekte zorluk çekmeye başlamışlardır. Çünkü İslâm devletinin sınırlarının genişlemesiyle Müslümanlar, farklı kültürden insanlarla temasa geçmesi sonucunda Kur'an'daki hükümlerin ve Hz. Peygamber'in hadislerinin zaman ve mekân şartlarına göre yeniden yorumlanmasını gerektirmiştir.²¹⁵ Bu nedenle her bölgenin fıkıhçıları burada bulunan sahabeden aldıkları bilgi ve hükümlere göre dayanarak bir takım fıkhi istidlal ve içtihatlarda bulunmuş, hatta zaman zaman bölgede bulunan ulema ile ihtilafa düşmüşlerdir. Ancak fıkıh tarihinde en önemli gruplaşma Irak (Kûfe) ile Hicaz (Medine) temsilcileri arasında meydana gelmiştir. Medineliler, kendi bölgelerinde bulunan âlimlerden onay almadıkça

²¹³ Cehm b. Safvân'ın (ö. 128/745) itikâdi görüşlerinden oluşan bu mezhebi benimseyenlere verilmiş olan bir isimdir. İslâm âleminde ilk ortaya çıkan fırkalardan biri olan Cehmiyye, Muattıla ve Cebriyye-i Halisa adlarıyla da anıldığı gibi bazılarınca zenadıkadan sayılmıştır. Ayrıca ilk dönemlerde kelam ve felsefe ile meşgul olanlar için de Cehmiyye tabiri kullanılmıştır. Bkz. Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *DİA*, VII, İstanbul, 1993, s. 234-236.

²¹⁴ Kahraman, *Kûfe'de Hadis (İlk Üç Asır)*, s. 362-368.

²¹⁵ Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, s. 189.

Kûfe ve Şam kaynaklı rivayetleri kullanmıyorlardı. Bunun sebebi ise bu bölgelerde meydana gelen siyasî olaylar, kargaşa ve fitnelerin re'y ile rivayetleri olumsuz etkilemiş olmasıdır. Emevîlerin sonu ile Abbasîler döneminin başlarında Irak medreselerinden “ehl-i rey”, Hicaz medresesinden “ehl-i hadis” çıktığı görülmektedir. Irak ve Hicaz arasındaki bu ihtilaf bilgi kaynağı farkına dayanmakla birlikte usul farkına da dayanmaktaydı. Nitekim Hicazlılar, Medine örfüne Hz. Peygamber'den dolayı ayrı bir değer vermişlerdir. Iraklılar ise hadis kaynakları az olmasına rağmen Medine örfünü kabul etmeyerek re'y içtihadına daha fazla yer vermişlerdir. Irak'ta sahabelerin hemen hemen hepsi Arap olmasına karşılık tabiin âlimleri arasında çok sayıda mevâlî bulunmaktaydı. Kûfe'de yetişen bu önemli fıkıh âlimleri Alkame b. Kays, Şüreyh b. Hâris, Mesrûk b. Ecda, Abdurrahman b. Ebu Leylâ, İbrahim en-Nehai ve Hammâd b. Ebu Süleyman'dır.²¹⁶ Ayrıca Kûfeli Ebu Hanife'nin talebesi Ebu Yusuf'un yazmış olduğu “Kitabûl-Harac”, dönemin en önemli fıkıh kitabı olma özelliğini taşımaktadır.²¹⁷

Kûfe ekolü, başvuru kaynağı Kur'an-ı Kerim ve Hadis olmakla birlikte bunların muhteva ve delaletlerini dikkate alarak yeni karşılaşılan meselelere cevap arayan, dolayısıyla rey ve kıyas gibi akli muhakeme metotlarına başvuran bir düşünce sistemidir. Çünkü Kûfe, farklı unsurların bulunduğu sosyal, kültürel ve ilmî yaşantısıyla her gün farklı sorunlar üreten bir merkezdi. Bu yüzden ehl-i hadis'in çözüm sistemine göre yeni ve farklı olan bu düşünce tarzı, Medine'den sonra ikinci bir ilim merkezi olan Kûfe'de ortaya çıkmıştır. Özellikle Hz. Ömer, Hz. Ali ve Abdullah b. Mesud, Kûfe fıkıh ekolünün teşekkülüne zemin hazırlayanların başında gelmektedirler. Hz. Ömer tarafından Kûfe'ye gönderilen Abdullah b. Mesud, problemlere cevap ararken başvurduğu temel kaynaklar öncelikle Kur'an, Hadis ve bunlardan çıkardığı hüküm ve içtihatlar olmuştur. Abdullah b. Mesud'un bu çözüm tarzı, daha sonra Kûfe'ye “ekol” özelliği kazandıran iki temel prensip olan, “nassın bulunmadığı yerlerde rey'e başvurulması” ve “hadis olup olmadığı konusunda şüpheye düşürülen bilgiler yerine içtihadın tercih edilmesi” esasını teşkil etmiştir. Kûfe ekolünün tartışılmaz en önemli ismi olan Abdullah b. Mesud'un Kur'an, Hadis ve fıkıh ile ilgili görüşleri öğrencileri tarafından yazıya geçirilmiştir. Kûfe ekolünün oluşmasında oldukça önemli bir yeri olan Hz. Ömer ile birlikte verilecek olan kararlar hakkında sürekli istişareler yapmıştır. Hz. Ömer'in fıkhi düşüncesi Kur'an ve Hadis'e dayanıyordu. Bu iki kaynağın anlaşılması

²¹⁶ Hayrettin Karaman, “Fıkıh”, *D/İA*, XIII, İstanbul, 1996, s. 6.

²¹⁷ Hakkı Dursun Yıldız, Mustafa Fayda, Ramazan Şeşen ve diğerleri, “Abbasîler'de Kültürel Faaliyetler, III, s. 409.

için oldukça titiz davranan Hz. Ömer, cevabını bulunmayan meseleleri içtihat ile çözüme kavuşturmuştur. Kûfe ekolünün oluşmasında önemli rol oynayan bir diğer sahabe, fıkıh bilgisi çok iyi olan Hz. Ali'dir. Nitekim kendisi Hz. Peygamber döneminde içtihat edip fetva veren nadir sahabeler arasına girmiştir. Hz. Peygamber tarafından genç yaşta Yemen'e kadı olarak gönderilmiştir. Bu yüzden Hz. Ömer onu ashab içinde en iyi hüküm veren sahabe olarak dile getirmiştir.²¹⁸

3.3. Kûfe'de Tasavvuf Hareketleri

Müslüman ilim adamlarına göre kendine has bir düşünce sistemi olan İslâm tasavvufunun kaynağı öncelikle Kur'an-ı Kerim²¹⁹ ve Hadislerdir.²²⁰ Ayrıca insanların içinde yaşadığı kültürel, sosyal, psikolojik ve siyasî yapı da bu tasavvuf düşüncesinin oluşumunda etkili olmuştur. Özellikle kültürel etkenler, İslâmi zühd ve tasavvuf hayatının yabancı düşünceden etkilenip etkilenmediği tartışmasını ortaya çıkarmıştır.²²¹ Goldzhier İslâm tasavvufunda iki akımın olduğunu savunmaktadır. Birincisi her ne kadar Hristiyan ruhbanlığından büyük oranda etkilenmiş olsa da İslâm ruhuna ve Hz. Peygamber'den gelen geleneğe uygun olan zühd akımı ve ikincisinin ise marifet, haller, vecdler, zevkler hakkındaki sözlere bağlı kısım olan tasavvuf olduğunu belirtmiştir. Ayrıca İslâm tasavvufunun Yeni Eflatunculuk, Budizm ve Hinduizmin tesirinde de kaldığını iddia etmektedir. Ancak bu ifadelerin aksine Müslüman ilim adamlarının da belirtmiş olduğu gibi kendine has bir düşünce sistemi olan İslâm tasavvufunun kaynağı öncelikle Kur'an-ı Kerim ve Hadislerdir. Terminolojik anlamda Allah'tan başka her şeyi terk etmek anlamındaki zühd, Hz. Peygamber ve sahabelerinin yaşamalarına bakıldığında kendilerine özgü bir biçimde kendini göstermektedir. Nitekim yaşadıkları Kureyş toplumunda inanç ve değerlerini her türlü dünyevi karşılığın üstünde tutarak korumuş, aynı zamanda imkânlar çerçevesinde nimetlerden de faydalanmışlardır.

²¹⁸ Kahraman, *Kûfe'de Hadis (İlk Üç Asır)*, s. 202-204.

²¹⁹ Hadîd Suresi, 57/20: "Biliniz ki dünya hayatı bir oyun, bir eğlence, bir süs ve aranızda bir tefahür (övünme) ve mal ve evlatta çokluk yarışından ibarettir; bir yağmur misali gibi bitirdiği ot rençberlerini imrendirmiştir, sonra heyecana gelir, bir de görürsün sararmıştır, sonra da çerçöp! Ahirette ise şiddetli bir azap, bir de Allah'tan mağfiret ve rıza vardır. Dünya hayatı aldattıcı bir yararlanmadan başka bir şey değildir"; Yunus Suresi, 10/7-8: "Onlar ki bize kavuşmayı arzu veya ümit etmezler ve dünya hayatına razı olup, onunla rahat bulmuşlardır ve onlar ki bizim ayetlerimizden gafillerdir. İşte bunların kazandıkları sebebiyle varacakları yer ateştir"; Zariyat Suresi, 79/37-41: "Artık her kim azgınlık etmiş, onun varacağı yer muhakkak ki cehennemdir. Her kim Rabbinin makamından korkmuş ve nefsi, hevadan neyh eylemiş ise onun varacağı yer muhakkak ki cennettir."

²²⁰ İbnu'l-Esir el-Cezeri, *Câmiu'l Usûl*: "Dünyada zahidlik, helal olanı haram kılmakla ve malı zayi etmekle olmaz. Asıl zahidlik Allah'ın elinde olana, senin elinde bulunandan daha çok güvenmen ve bir belaya düştüğünde, getireceği sevabı düşünerek, 'keşke devam etse' diye arzu etmendir."; Kütüb-i Sitte: "Dünyaya rağbet gösterme Allah seni sevsin, insanların elinde bulunanlara göz dikme ki onlar da seni sevsin."

²²¹ Kahraman, *Kûfe'de Hadis (İlk Üç Asır)*, s. 168.

Onların bu zühd anlayışı ise hiçbir zaman Hristiyan ruhbanlarının veya Hindistan din adamlarının dünya nimetlerden uzaklaşmak anlayışına benzememiştir.²²² Başta Goldziher olmak üzere Richard Hartmann, Max Horten, Edward Browne gibi araştırmacılara göre²²³ Kûfe, Hîre’de bulunan Yeni Eflatuncu ve Platoncu Yunan düşüncesinin etkilediği Hristiyan ruhbanlığı ile bu bölgenin yerlileri olan İranlıların kendilerine has düşüncesinin ve ayrıca Hind mistisizmine ait olan düşüncelerin birleştiği bir yerdi. Bu nedenle bu düşünce yapılarından birinin İslâm zühd hayatına ve tasavvufuna etki ettiği, hatta bunlardan kaynakladığı görüşünü savunmuşlardır. Daha önce ele aldığımız “ubbâd” adıyla anılan Hristiyanlar, Yunan Yeni Platonculuğu etkisiyle zühd hayatını benimsemişlerdir. Hîre’nin en kültürlü unsurları arasında yer almakta olan bu Hristiyanların varlığından hareketle sözünü ettiğimiz ilim adamları, İslâm toplumunda ortaya çıkan zühd geleneğinin bu Hristiyanlardan etkilendiği sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca bazı bilim adamları,²²⁴ zühd ve tasavvuf hayatının oluşmasında Yahudilik dininin de etkili olduğunu iddia etmişlerdir. Bunların düşüncesine göre Kûfe’nin yakınında bulunan Bâbil, Talmud’un²²⁵ ortaya çıktığı Yahudi ilim dünyasının merkezi konumundaydı. Tasavvufun öne çıkardığı sıdk, velâyet, kâinatın kendileri sebebiyle ayakta durduğu veliler ve bunların hiyerarşisi gibi öğretiler ile Talmud geleneği arasında sıkı ilişki bulunduğunu ve böylece bu unsurların İslâm tasavvufuna Yahudi kökenli mühtediler aracılığıyla girmiş olduğunu savunmaktadırlar.²²⁶

Massignon’un, Hristiyanların Yeni Eflatuncu panteistik (vahdeti vücud) felsefesinin İslâm tasavvufuna Muhyiddin Arabi ile birlikte girdiği düşüncesi doğru kabul edilebilir.²²⁷ Ancak İslâm tasavvufunun birinci devresi olan zahidler zamanında mistik düşünce hareketlerine asla rastlanmamaktadır. Muhyiddin Arabi’ye gelinceye kadar

²²² Rıfat Okudan, “İslâm Toplumunda Zühd ve Zahitlik”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 2005, s. 169-170.

²²³ Bu isimlerin görüşlerinin ayrıntıları hakkında bkz. Louis Massignon, “Tasavvuf”, *İA*, XII, İstanbul, 1979, s. 26-31; Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1982, s. 49-65; İslâm tarihçilerinin görüşleri için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 2. Basım, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015, s. 198-200.

²²⁴ Bu isimlerin görüşlerinin ayrıntıları hakkında bkz. Paul Fenton, “Yahudilik ve Tasavvuf”, çev.: Salih Çiftçi, *UÜİFD*, Bursa 2004, cilt: 13, s. 245-260.

²²⁵ Talmud “l-m-d” kökünden gelen “çalışma, öğrenme, öğretim” manasında İbranice bir kelimedir. Aynı kökten türeyen talmid, “öğrenci” anlamındadır. Yahudi geleneğinde Tevrat’ın yorumu olarak görülen Talmud hukuki, etik, felsefi-teolojik ve tarihî konular üzerine “rabbi/rabban” diye anılan Yahudi din âlimleri tarafından yapılmış (M. S. II-VI. asırlar) tartışma ve yorumlardan meydana gelen öğretileri ifade etmektedir. Mişna ve Gemara adlı iki bölümden oluşan Talmud, Tanah’tan (Ahd-i Atfık) sonra en kutsal Yahudi metni olarak kabul edilmektedir. Bkz. Salime Leyla Gürkan, “Talmud”, *DİA*, XXXIX, İstanbul, 2010, s. 550-552.

²²⁶ Kahraman, *Kûfe’de Hadis*, s. 168-170.

²²⁷ Louis Massignon, “Tasavvuf”, *İA*, XII, İstanbul, 1979, s. 29.

İslâmiyet'in tamamıyla özümsemesi dolayısıyla orijinal bir İslâm tasavvufunun olduğunu söyleyebiliriz. Ancak Muhyiddin Arabi ve onu takip edenlere baktığımızda Massignon'un belirtmiş olduğu gibi bunlarda Yeni Eflatuncu tesirinin çok güçlü olduğunu söylemek mümkündür.²²⁸

“Suf”, “sûfi” ve “sûffîyye” tabirlerinde her birinin tekâmülü 4. asra kadar müstakil olarak takip edilebilmektedir. Yalnız “sûfi” tabiri Ebu Haşim'in giydiği hırkanın imal edildiği “sûf”dan alınmıştır. Aynı zamanda İbn Hayyân adında bir kimyagerin lakabı olduğundan, temizlik anlamına gelen “safâ”dan gelmiş olduğu ihtimali de bulunmaktadır. Bu konuda başka kaynaklardan da bahsedilmiştir. Örneğin; huzur-u ilâhîde “saff-ı evvel”de yer alma, Medine'deki “Suffe” ehli, “Benû Sûfe”, Yunanca “sofos” kelimelerinde olduğu gibi. Ancak bunların doğruluğu kesin değildir.²²⁹ 8. asrın sonlarına doğru ise sûfi kelimesiyle aynı kökten gelen tasavvuf kelimesinin kullanımı daha çok yaygınlık kazanmıştır. Bu yolun mensuplarına da genellikle “ehl-i tasavvuf” ya da “mutasavvıf” adı verilmiştir.²³⁰

İslâmiyet'te Ebu Zer el-Gıfari gibi ilk sûfiler zühd ve takvada dikkat çekecek kadar ileri gitmişlerdir. Nitekim bunlar Allah yolunda maddi hayatlarını hiçe sayarak bütün dünyevi varlıklarından kurtuldukları zaman Allah'a yakın olacaklarını düşünüyorlardı. Aslında zühd hayatının en iyi örneğini Hz. Peygamber göstermiştir. Çünkü Hz. Peygamber elindeki bütün imkânlarla rağmen maddi servete hiç kıymet vermemiş, hatta fakirliğiyle övünmüştür. Sahabeden Ebu Zer el-Gıfari, Huzejfetü'l Yemeni ve İmran İbn Hasan Huzai'yi ilk zahidler arasında saymak mümkündür. Mekke'de İslâmiyet öncesi sûfilerin olduğu ve bunların ilahi gazaptan korunmak amacıyla İslâm'dan önceki hayattan uzak yaşayarak zühd hayatını tercih eden kişiler olduğu bilinmektedir. Sûfi isminin kaynağı olan sûf (kaba yün kumaş) bunların giymiş olduğu elbiselerden gelmektedir. Hicretin ilk iki yüz yılında Medine ve özellikle Irak bölgesinde Zühhâd, Kurrâ, Bukaûn, Kussas, Nussak gibi isimlerle tanınan sûfilerin ortak gayesi halkı Allah'ın gazabı hususunda uyarmaktı. Bir çeşit halk vaizi gibi halkın toplu bulunduğu yerlerde heyecanla ağlayarak Kur'an-ı Kerim okur ve yine Kur'an'dan aldıkları hikâyeleri süsleyerek bunlar üzerine yaptıkları ahlaki vaazlarla halkın din anlayışı

²²⁸ Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1982, s. 60-61.

²²⁹ Louis Massignon, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, çev.: Osman Türer-Cengiz Gündoğdu, İstanbul: Ataç Yayınları, 2006, s. 36.

²³⁰ Süleyman Uludağ, “Mutasavvıf”, *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006, s. 379.

üzerinde büyük bir etkiler bırakıyorlardı. İşte bu din anlayışlarından dolayı ilk İslâm fıkıhçılarınin şekle önem veren anlayışlarıyla çatışmışlardır. Bu da ulema karşısında bir sûfi tabakanın ortaya çıkarak teşkilatlanmasına yol açmıştır. İlk sûfiler ise özellikle bu zühhâd yani zâhidler taifesinden çıkmıştır.²³¹

İslâmî tasavvuf hayatının ortaya çıkmasında etkili olan psikolojik, sosyal, siyasî, dinî, ekonomik ve kültürel unsurları barındıran yerlerin başında Kûfe gelmektedir. Ayrıca İslâm tasavvuf tarihinde bilinen ilk tekke ve medreseler de bu bölgede ortaya çıkmıştır. Zühd hayatını benimsemiş insanlar için kullanılan “sûfi” kelimesi de yine ilk kez Kûfeli Ebu Hâşim Osman b. Şüreyk (H. 150/M. 767) için kullanılmıştır.²³² Kûfe’de doğan ve daha sonra Şam’a yerleşen Ebu Hâşim’in ilk zaviyesini Suriye’nin Reml şehrinde kurduğu bilinmektedir.²³³ İsmâîli ve Caferiler tarafından on birinci imam olarak kabul edilen Hasan Askerî, beşinci imam olan Cafer Sâdık’ın Ebu Hâşim’in inancının bozuk biri olduğunu, tasavvuf denen kötü inançları toplayarak icat ettiği mezhebe birçok kişinin uyduğunu ve batıl inançlarına bu tasavvufî düşüncelerini kalkan yaptığını söylediğini rivayet etmişlerdir. Ayrıca Cafer Sâdık, Süfyân-ı Sevrî ve diğer sûfiler aleyhinde de sözler söylediği rivayet edilmektedir. İmam Ali Rıza ise kaba zahitliği öven ve gerekli olduğunu söyleyen sûfilere, Hz. Yusuf’un peygamber olduğu halde güzel elbiseler giyerek tahtına oturduğunu, imam için gerekli olanın adalet olduğunu ve Allah’ın giyimi haram etmediğini savunmuştur.²³⁴

Hicri 1. ve 2. asırlarda kültür merkezi Kûfe ve Basra şehirleri idi. Kûfelilerin çoğu itikatta Şîi veya Mürcii iken Basralıların çoğunluğu ise Sünni veya Mutezili idi. Bu dönemde Kûfe’de ve Basra’da yayılan zühd ve takva iki farklı şekilde temsil edilmekteydi. Bunlardan biri başını Hasan Basri’nin çektiği cehenneme girme korkusu ve cennete ulaşamama kaygısına dayanan zahidlik, diğeri ise Rabia el-Adeviyye şahsında temsil edilen ilahi aşk yani Allah’ı zatı ile sevme yoludur. Hasan Basri’nin korku yolu, kendisinden önceki Hâricîlerin din anlayışı ile benzerlik göstermektedir. Nitekim onların, tebşir (sevinmek) ve inzâr (uyarı) ayetlerini dinlediklerinde ağladıkları bilinmektedir. İlahi aşkı savunanların sergiledikleri hoşgörülü düşüncede ise Mürcie’nin

²³¹ Güngör, s. 68.

²³² Hüseyin Kahraman, “Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hadis Râvîlerinin Zühd Hayatına Yönelik İlgileri, Kûfe Örneği” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, cilt: 16, sayı 1, s. 42.

²³³ İlyas Çelebi, “Zühd ve Kuruluş Dönemlerinde Kelam-Tasavvuf İlişkisi”, *İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri ve Koordinasyonu Toplantısı II*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1998, s. 97.

²³⁴ Abdülbaki Gölpınarlı, *100 Soruda Tasavvuf*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969, s. 21-22.

etkisinin olduğu söylenebilir. Mürcie'nin kurtuluş için imanı yeterli gören anlayışı ile bunların ilahi aşkı yeterli gören anlayışı arasında benzerlikler bulunmaktadır. Aynı dönemde zühd ve takvaya yönelenlerin çok olduğu merkezlerden biri de Şam'dı. Ancak bu insanları zühd ve takvada birleştiren herhangi bir sistem veya tarikat bulunmamaktaydı.²³⁵

İlk mutasavvıf sayılan Hasan Basri'nin dinî fikirleri ile ehl-i sünnet akidesine sahip bir fakihin veya müfessirin fikirlerinden hiç farklı değildir. Bu nedenle sonraki zamanlarda tasavvuf adı altında yaygınlaşan birçok batini inançlara bakıldığında, Hasan Basri'yi sûfilerden ziyade ulema zümresinden saymak daha doğru olur. Zaten kendisi zamanının en tanınmış din âlimleri arasında yer almaktadır. Nitekim onun mutasavvıf olarak diğerlerinden ayıran en büyük özelliği kalbe önem vermesi, nefis muhasebesi yoluyla günahı kaçmayı öğütlemesi ve dünyaya aldanmama hususunda insanları devamlı olarak uyarmasıdır. Hasan Basri'ye göre dünya için ahiretini satan her iki dünyayı da kaybeder, ancak ahireti için dünyayı satan ikisini birden kazanır. Bütün bu fikirler Batılıların mistisizm dediği ve sonraki sûfilerde görülen tabiatüstü, duyular dışı bir âlemlerle temas veya tanrı ile bir olma gibi düşüncelerinden çok farklı olduğu açıkça ortadadır.²³⁶

Zühd hayatına yönelen Kûfeli hadisçiler, tasavvufu eserlerine de yansıtmışlardır. Nitekim bunlardan Süfyân Sevrî (161/778), Zâide b. Kudâme (161/778), Muhammed b. Fudayl (195/811), Veki b. el-Cerrâh (197/812), Hennâd b. Seriy (243/857) gibi tasavvuf ilminde şöhret bulmuş Kûfeli hadis âlimleri tarafından "Kitûbu'z-Zühd" isimli bir eser yazılmıştır. Böylece bu eser sayesinde tasavvufun özellikle İran bölgesi olmak üzere Irak'ın ilerisindeki bütün coğrafyalara yayılmasını sağlamışlardır.²³⁷

3.4. Kûfe'deki Mezhebî Yapılar

Emevîler döneminde ameli mezheplerden ziyade itikâdi mezheplerin teşekkül ettiği görülmektedir. Çeşitli kollara ayrılan bu mezhepler, imâmet (halifelik) meselesindeki ihtilaflar sonucu özellikle Irak'ta ortaya çıkmışlardır. Hz. Osman'ın halifeliği dönemindeki siyasî ihtilaflar sırasında Hz. Osman ve Hz. Ali taraftarlarının (Şiâ) itikâdi görüşleri birbirinden farklı değildi. Çünkü Hz. Ali taraftarları henüz Sünnilerden

²³⁵ Çelebi, s. 93.

²³⁶ Güngör, s. 67.

²³⁷ Kahraman, "Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hadis Râvîlerinin Zühd Hayatına Yönelik İlgileri, Kûfe Örneği" s. 62-63.

ayrılmamışlardı. Bilindiği üzere İslâm tarihinde geleneksel düzene bağlı kalan büyük çoğunluğa “Sünnî” denilmektedir. Bu yüzden her mezhep mensupları kendilerinin sünnet yolunu izlediklerini savunmaktadırlar.²³⁸

3.4.1. Şiâ

Arapça “ش, ع, ي” kökünden gelen Şiâ kelimesi sözlükte taraftar, yayılmak, peşinden gidenler, ayrılanlar, birisini destekleyenler ve dostlar gibi anlamlara sahiptir. Ayrıca Kur’an-ı Kerim’de de bunlara benzer ifadeler bulunmaktadır.²³⁹ Terim olarak ise Şiâ, Hz. Peygamber’in vefatından sonra Hz. Ali’yi diğer ashaptan üstün görerek Hz. Ali ve evladını halifelik için layık bulan, onu nas ve tayinle meşru halife kabul eden, imâmetin kıyamete kadar Hz. Ali’nin neslinden gelmesi gerektiğine inanan ve bu imamların masum olduğuna inananlar için kullanılmaktadır.²⁴⁰

Şiâ konusunu ele alırken dikkat etmemiz gereken önemli bir hususu belirtmekte fayda vardır. Bu da, Ehl-i Beyt ve Hz. Ali taraftarları manasına gelen “Şiâ” ile birçok gayrı İslâmi fikre dayanak yapılan ve İslâmiyet’i yıkmak için bir saldırı üssü olarak kullanılan “Şiâ” arasındaki farkın iyi belirlenmesidir. Yani Selmân-ı Fârisî, Ebu Zer el-Gıfârî, Mikdâd b. Esved ve Ammar b. Yasîr gibi sahabelerle başlayan Ehl-i Beyt sevgisi çıkışı içinde bütün Müslümanların birleştiği Şiâ ile İslâm dinî ile alakası olmayan fikirlerin kaynaştığı Şiâ arasında kesin bir çizgi ortaya konulmalıdır.²⁴¹

Hz. Peygamber’in vefat etmesinden sonra Medine’deki Müslümanlar imâmet konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Ensâr, Sa’d b. Ubâde el-Hazrecî’ye biat etmişlerdir. Fakat Kureyşlilerin, Ensâr’a Hz. Peygamber’in “İmamlar Kureyş’tendir” sözünü rivayet etmeleri üzerine imâmeti onlara bırakmışlardır. Ancak bu mesele

²³⁸ Şeşen, s. 72.

²³⁹ Nur Suresi, 24/19: “Müminler içinde edepsizce sözlerin şüyu bulmasını (yayılmasını) arzu edenler için muhakkak dünya ve ahirette acı bir azap vardır ve siz bilmediğiniz halde Allah bilir!”; Meryem Suresi, 19/69: “Sonra her zümreden Rahman’a karşı en ziyade asi olan hangileri ise muhakkak çekip alacağız.”; Kassas Suresi, 28/15: “Bir de şehre girdi, halkın habersiz bir anı idi. Derken orada iki adam buldu dövüşüyorlardı. Biri kendi kavminden biri de düşmanındandı. Kendi taraftarlarından olan düşmanından olana karşı yardım istedi. Musa’da ona bir yumruk indirdi, işini bitiriverdi. Musa: ‘Bu şeytanın işinden! O cidden şaşkıncı belli bir düşmandır.’; En’am Suresi, 6/159: “Dinlerini tefrikaya düşürüp de grup grup olanlar var ya senin onlarla hiçbir alakası yoktur. Onların işi Allah’a kalmıştır, sonra kendilerine ne ettiklerini haber verir.”

²⁴⁰ Mevlüt Koyuncu, “Aleviliğin Menşei Olan Şiâ’nın Ortaya Çıkışını Etkileyen Tarihsel Olaylar”, *SAÜ Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, sayı 1, 2015, s. 3.

²⁴¹ Hakkı Dursun Yıldız, Mustafa Fayda, Ramazan Şeşen ve diğerleri, “Emevîler Döneminde Fikir Hareketleri”, II, s. 441.

konusundaki anlaşmazlık günümüze kadar gelmiştir. Çünkü Dırâr ve Hâricîler, imâmetin Kureyş kabilesi dışından da olabileceğini savunmuşlardır.²⁴²

Kûfe’de ilk önce Araplar arasında başlayan Şiâ hareketinin ortaya çıkışı hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür.²⁴³ Şifilerin görüşlerine göre Hz. Peygamber Veda Haccı’ndan dönerken Gadir-i Hum denilen yerde Hz. Ali’yi kendisinden sonra halife tayin etmiştir. Hatta ölüm döşeğinde onu vasiyet etmek istemiş, fakat bazı sahabeler tarafından engellenmiştir. Bu yüzden halifelik Hz. Ali’nin, ondan sonra evladının hakkıydı. Onlara göre, bugün imâmet ve velayet Şiâ imamlarda devam etmektedir. Masumiyete sahip olan bu imamların, Allah tarafından peygamber gibi seçildiği ve mağfiret ile kurtuluşun rehberi olduğuna inanırlar.²⁴⁴ Şiâ müelliflerin bir kısmı Hz. Ali taraftarlığını Hz. Peygamber’den öncesine götürerek bütün peygamberlerin sahifelerinde Hz. Ali’nin velâyetine dair kayıtların bulunduğunu, iman ve ihlasın ancak bu suretle tamamlanacağını ileri sürerken Şiâ’nın büyük çoğunluğu bu taraftarlığın Hz. Peygamber devrinde onun vasıtasıyla ortaya çıkıp geliştiğini savunmuşlardır. Ayrıca Hz. Peygamber’in vefatından sonra Hz. Ali’nin imam olacağı düşüncesini benimseyen, başta Selmân-ı Fârisi, Ebu Zer el-Gıfâri, Mikdâd b. Esved ve Ammar b. Yasâr gibi sahabelerin “Şiâtü Ali” diye anıldığını belirtmektedirler. Daha çok nakle dayayan birinci düşünce, Hz. Ali sevgisini mitolojik boyutlara taşıdığı gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Hz. Peygamber’in sağlığında, Hz. Ali’yi halife olarak seçtiğini ve ona destekleyenlere Şiâ isminin verildiğini ifade eden ikinci görüş ise Şifiler tarafından beğenilip ileri sürülmüşse de, özellikle Şiâ olmayan müellifler tarafından kabul görmemiştir.²⁴⁵

Şiâ, Hz. Osman döneminde fitne hareketleriyle birlikte Kûfe’de ortaya çıkmış ve Hz. Ali döneminde kuvvetlenmiştir. Hz. Osman döneminde Abdullah b. Sebe adında Yemenli bir Yahudi dönmesi Kûfe, Basra ve Mısır’a giderek Hz. Osman aleyhinde propagandalar yapmıştır. Hz. Ali’nin Hz. Muhammed’in varisi olduğunu, Hz. Osman’ın yakınları olan Ümeyye ve Haşimi soyundan olanları devletin üst kademelerine getirdiğini ve onlara ihsanlarda bulunduğunu söyleyerek Müslümanları ona karşı

²⁴² el-İmâm Ebu Mansûr Abdulkaahir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l Fırak*, çev.: Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 16.

²⁴³ Daha geniş bilgi için bkz. Mevlüt Koyuncu, “Aleviliğin Menşei Olan Şiâ’nın Ortaya Çıkışını Etkileyen Tarihsel Olaylar”, *SAÜ Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, sayı 1, 2015, s. 3-12.

²⁴⁴ Yıldız, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 73.

²⁴⁵ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul: Ensar Yayınları, 2014, s. 116-117.

kışkırtıyordu. Abdullah b. Sebe'nin Şiâ'nın oluşmasına ortam hazırlamasına karşın, imâmet hakkında ortaya attığı görüşler, Şiâ'nın görüşleriyle büyük ölçüde benzerlikler gösterse de Şiâ'nın bu dönemde oluştuğunu söylemek zordur. Hz. Osman halifeliği döneminde çıkan isyanlar sebebiyle şehit edilmesinden sonra Müslümanlar arasında iki grup ortaya çıkmıştır. Bir kısmı Hz. Ali etrafında toplanıp onu halife olarak tanırken bir kısmı da Hz. Osman'ın kanını talep etmek üzere Mekke ve Şam'da bir araya gelmişlerdir. Hz. Aişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyir b. Avvam'ın başında olduğu bu grup Hz. Ali'ye karşı isyan etmişlerdir. Böylece Hicaz bölgesinde Hz. Ali'ye karşı büyük bir muhalefet oluşmuştur. Bu sırada Hz. Ali, Malik el-Eşter'in kendisine zemin hazırladığı Kûfe'ye giderek mücadelesini burada sürdürmeye karar vermiştir. Ardından Hz. Ali ile Hz. Aişe arasında İslâm tarihinde derin izler bırakan Cemel Vakası (36/656) meydana gelmiştir. Hz. Ali'nin galip geldiği bu savaşta, Talha ve Zübeyr şehit edilmiş, Hz. Aişe ise esir alındıktan sonra Medine'ye gönderilmiştir. Bu olaydan hemen sonra Hz. Osman'ın kanını talep etmek üzere ortaya çıkan Şam valisi Muaviye'nin, Hz. Ali'ye karşı isyan etmesi üzerine Siffin Savaşı ve bunun neticesinde Hakem Olayı gerçekleşmiştir. Burada meselenin hakemlere bırakılmasına karşı çıkarak Hz. Ali'den ayrılan Hâricîler diye adlandırılan grup, hem Hz. Ali'yi hem de Muaviye'yi kâfirlikle suçlayıp isyan etmişlerdir. Bundan sonra Muaviye ve Hâricîler de dâhil olmak üzere yapılan bütün savaşlarda Hz. Ali'nin saflarında bulunanlara “eş-Şiâtü'l-Ula”, yani Ali taraftarları denilmiştir. Ancak bu insanlar yalnız siyasî manada Hz. Ali'nin halifeliğini destekliyorlardı. Çünkü daha sonra ilke olarak kabul edilen Hz. Ali'nin imâmetinin nas yoluyla halifeliğinin sabit olduğu düşüncesi henüz ortaya çıkmamıştı. Fakat bu dönemden itibaren Şiâ'nın bir fırka olarak ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Bundan sonra pek çok isyanlarla birlikte Şiâ'nın mezhepleşme süreci başlayacaktır.²⁴⁶

Şiâ adı atında toplanan başka gruplar da ortaya çıkmıştır. Bunlardan bazıları Hz. Ali'yi ulûhiyet makamına çıkararak İslâm dininin dışına çıkarmışlardır. Bu itikâdi görüşün kurucusu Abdullah b. Sebe olarak kabul edilmektedir. Hz. Ali'yi ilahlaştıran bu gruba “Sebeiyye” denilmiştir. Bir diğer grup olan “Gurabbiye” ise, Cebrail'in Allah'tan getirdiği vahyi şaşırdığı için Hz. Ali'ye vereceği yerde Hz. Muhammed'e verdiğini öne sürmüşlerdir. Bunlara göre, Hz. Ali ile Hz. Muhammed birbirlerine bir karga kadar benzediği için Cebrail şaşırmıştır. Bu yüzden bu gruba kargacılar anlamına gelen

²⁴⁶ Koyuncu, s. 6-8.

“Gurabbiye” ismi verilmiştir. Hz. Ali, halifeliği döneminde ortaya çıkan bu iki fırkayı kâfir zümresinden saymış ve onlarla mücadele etmiştir.²⁴⁷

Hz. Ali şehit edilmesinden sonra Muaviye'nin minberlerde Hz. Ali ile taraftarlarına lanet etmesi sonucu ortaya çıkan Hucr b. Adiy isyanı, Kûfe'de M. 761 yılında Hucr ve arkadaşlarının Muaviye tarafından öldürülmesiyle son bulmuştur. Emevîler son derece çirkin tertiplerin sonucunda Hz. Ali taraftarlarının önde gelenlerini acımasızca ortadan kaldırmışlardır. Bunun sonucunda özellikle Kûfe'de, Hz. Ali taraftarları üzerinde Emevîlere karşı derin bir nefret duygusu meydana gelmiştir. Şiâ tarihinde bir dönüm noktası olan Kerbelâ olayından sonra, yaptıkları zulümler sebebiyle kuvvetle yayılan Emevî düşmanlığıyla birlikte Hz. Ali evladının mazlum olması ve haksız yere öldürülmeleri düşüncesiyle onlara karşı başlayan siyasî taraftarlık neticesinde Şiâ, mezhepleşme sürecine girmiştir. Artık Şiâ içinde ilahlık ve peygamberlik iddialarının yanı sıra bedâ, rec'at ve tenâsüh gibi inançları da bünyesine alan, ilk aşırı Şiî grupları görülmeye başlanmıştır. Nitekim Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra Hz. Ali'nin diğer hanımından olan hayatta kalan tek oğlu Muhammed b. el-Hanefîyye adına ortaya çıktığını iddia eden Muhtar es-Sekafî isyan ederek, kendisini yeryüzünde adaleti hâkim kılacak imam ve gelmesi beklenen mehdi olduğunu ilan etmiştir. Muhtar, M. 685 yılında Kûfe'yi ele geçirdikten sonra kuvvetleriyle birlikte Hâzir Irmağı yakınında Emevî ordusunu mağlup ederek Ubeydullah b. Ziyâd'ı öldürmüştür. Böylece Muhtar, Kûfe ve çevresi üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmiştir. Ancak Muhtar'ın hâkimiyetinden rahatsız olan Kûfe'deki bazı Arap kabile liderleri, Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Musab b. Zübeyr'i Muhtar'a karşı hareket etmesi için teşvik ettiler. Bunun üzerine M. 687 yılında yapılan savaşta Muhtar ile birlikte Kûfe'nin ileri gelenleri dâhil olmak üzere 6000-8000 civarında taraftarı öldürülmüştür. Genellikle Kûfe'nin aşağı sınıflarının katıldığı bu hareket, Muhtar'ın başka ismi olan Keysân'a veya Muhtar'ın muhafızlarından Ebu Amre Keysân'a nispetle, ilk aşırı Şiî fırkalarından biri olarak “Keysâniyye” ismiyle tanınmıştır.²⁴⁸

3.4.1.1. Zeydiyye

Kerbelâ olayından kurtulan bir diğer isim olan Ali b. Hüseyin Zeynülabidin, ailesini ve kendisini rahatsız edeceğine inandığı siyasî faaliyetlerden uzak durmuştur. Ancak onun

²⁴⁷ Muhammed Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, çev.: İsmail Dağ, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011, s. 74.

²⁴⁸ Öz, s. 122-125.

ölümünden sonra, oğulları Muhammed el-Bâkır ve Zeyd b. Ali'nin 8. asrın başlarında ilmî faaliyetlerin yanında siyasî faaliyetlerle de meşgul oldukları görülmektedir. Muhammed el-Bâkır, sistematik Şîî öğretisi ve fıkhnın kurulması konusunda çalışmalar yapmış, ayrıca ilahi bilgilerle donatılmış olduğuna inanılan imamların ruhani otoritesini ortaya koymaya çalışmıştır. Onun düşüncesine göre Peygamber tarafından getirilen ilahi hukuka herhangi bir şey eklenmesi düşünülmemekle birlikte, peygamberlerin yokluğunda toplum kendisine verilen ilahi otoriteyi muhafaza eden imamların rehberliğine de ihtiyaç duymaktadır. Muhammed el-Bâkır'ın başlıca fıkhi öğretisi ise, ezandaki hayye ala hayri'l-amel ifadesi, abdestte mestler üzerinde mesh etmenin men'i, müt'a nikâhının caiz olması gibi konulardı. Muhammed el-Bâkır, özellikle Kûfe'de Şiâ arasında büyük bir itibar kazanmış, ayrıca Şiâ dışındaki gruplar tarafından da bir hadisçi olarak büyük bir hürmet görmüştür. Zeyd b. Ali ise Muhammed el-Bâkır'ın aksine zalimlerle açıktan açığa mücadele etme yolunu seçmiştir. Bu mücadelesinde başarıya ulaşmamasına rağmen Hz. Hüseyin neslinin açıkça ortaya koyduğu ilk Şiî fırka "Zeydiyye" olmuştur.²⁴⁹

Zeydiler, büyük günah işleyen kimsenin eğer tevbe etmezse, ebedi olarak cehennem de kalacağına inanıyorlardı. Nitekim bu görüşleri Mutezile'nin görüşleriyle birebir örtüşmektedir. Çünkü Zeyd b. Ali'nin Mutezile'nin temsilcisi olan Vasıl b. Ata ile yakın ilişkisi vardı. Bu da Şiîlerin Zeyd'e karşı daha çok muhalefet etmesine sebep olmuştur. Bunun sebebi ise Vasıl b. Ata'nın Hz. Ali'nin Cemel Savaşı'nda ve Muaviye ile olan savaşında haklı olup olmadığının bilinmediği şeklinde söylemiş olduğu sözleridir. Bu duruma baktığımız zaman Şiâ'nın düşmanlığı aslında Mutezile'ye değil Vasıl b. Ata'nın şahsına olduğu görülmektedir.²⁵⁰

Zeydiyye, Zeyd b. Ali'nin Emevîlere karşı başlatmış olduğu kıyam sonucunda Şiâ bünyesinde ilk olarak Kûfe'de ortaya çıkmıştır. Bütün mensupları Zeyd b. Ali'nin imâmeti konusunda ittifak etmelerinden dolayı fırka "Zeydiyye" ismiyle anılmıştır. Zeyd b. Ali'ye göre Hz. Ali ile Fatıma'nın soyundan gelen âlim, zahit, cömert ve zulme karşı çıkan kim olursa olsun imam olabilir. Cihattan geri kalarak evinde oturanlar değil Allah yolunda gerçek anlamda cihad eden ve mensuplarını savunan kişi imamdır. Bu imam, Hz. Hasan veya Hz. Hüseyin soyundan da olabilir. Böylece Zeyd b. Ali bu

²⁴⁹ Öz, s. 125-126.

²⁵⁰ Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da İtikâdi-Siyasi Ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev.: Sıbğatullah Kaya, İstanbul: Şura Yayınları, 1993, s. 52.

düşüncesiyle imâmeti sadece Hz. Hüseyin soyunun hakkı olarak gören İsmâiliyye ve İmâmîyye'ye muhalefet etmiştir. Bu nedenle Hz. Hasan soyundan gelenler Zeydiyye'ye tabi olmuşlardır.²⁵¹

Zeyd b. Ali kendisinden daha layık biri olduğu halde halife olmasını caiz görmüştür. Onun imam için belirtmiş olduğu yukarıdaki özellikler, imâmetin sahih olmasının kesin şartları değil, kâmil manada bir imamın özellikleridir. Bu özelliklere sahip olan kişi, imâmete daha layıktır. Ancak eğer ümmetin söz sahipleri bu özelliklerin tümüne sahip olmayan birini seçer ve biat ederlerse imâmeti caiz olur. Bu yüzden Zeyd b. Ali, Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'in hilafetini kabul etmiş ve sahabeden kimseyi tekfir etmemiştir. Hz. Ali'nin sahabelerin en üstünü olduğunu ancak hilafet, uygun görülmesi ve dinî kaideye riayet edilmesi amacıyla Hz. Ebubekir'e verildiğini ifade etmiştir.²⁵² Ancak bu ifade, aşırı Şîîlerin hoşuna gitmediğinden Zeyd'ten ayrılmışlardır. Bunlar terk edenler anlamına gelen "Râfıza" ismi ile anılmışlardır. İlk önce Muhammed el-Bâkır'a biat etmek istemişler, ancak hayatta olmadığı için oğlu Cafer es-Sâdık'a biat etmişlerdir. Bu ayrılış sebebiyle Râfıza fırkası, Zeyd'in imâmetini kabul etmedikleri için onu imamlar arasında saymamışlardır.²⁵³

Zeyd b. Ali'nin ölümünden sonra yerine oğlu Yahya imam olmuştur. Ancak Emevîlerin son dönemlerinde öldürülmüş ve yerine Ebu Hanife'nin hocalarından Abdullah b. Hasan'ın iki oğlu Muhammed ve İbrahim imam olmuşlardır. İbrahim Irak'ta, Muhammed'in ise Medine'de isyan etmesi iki büyük imamdan Irak'ta bulunan Ebu Hanife ile Medine'de bulunan İmam Malik'i zor durumda bırakmıştır. Nitekim Ebu Hanife, Irak'ta İmam İbrahim lehine faaliyetlerde bulunmaktaydı. Bunun farkında olan dönemin Abbasî halifesi Mansur, Ebu Hanife'ye kadılık teklif etmiş, bunu kabul etmeyince de zindana atmıştır. Bu sırada İmam Malik'in "zor altında yemin olmaz" fetvası üzerine ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Ayrıca İmam Malik, bu ayaklanmaların Ömer b. Abdülaziz döneminde olsaydı caiz olmazdı, ancak halife Mansur gibi birine karşı gelmek için yapıyorsa caizdir, şeklinde bir fetva daha vermiştir. Bunun üzerine halife Mansur o dönemde Medine valisi olan İmam Malik'e de işkenceler yapmıştır. Bu olayların ardından Zeydiyye mezhebi taraftarlarını büyük ölçüde kaybederek

²⁵¹ Öz, s. 137.

²⁵² Ebu Zehra, *İslâm'da İtikâdi-Siyasi Ve Fıkıhî Mezhepler Tarihi*, s. 52.

²⁵³ Öz, s. 137-138.

zayıflamıştır.²⁵⁴ Bununla birlikte Zeydiyye mezhebi zaman içinde yanlış fikirlere maruz kalmıştır. Nitekim Zeydiler, üstün olanın imam olabilmesi fikrinden dönerek İmâmiyye gibi sahabeyi kötülemeğe başlamışlardır. Bu anlayışla birlikte Zeydiyye'nin bir kolu olarak Cârudiyye ortaya çıkmıştır. Cârudiyye, Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi kendisinden sonra ismen olmasa da vasfen tayin ettiğini, ancak bunun halk tarafından ihmal edilmesi sonucunda Hz. Ebubekir'i halife seçerek küfre girdiklerini savunmuştur. Bu mezhebin temsilcisi olan Ebu Cârud, bu fikirleri ile Zeyd b. Ali'ye muhalefet etmiştir.²⁵⁵

3.4.1.2. İmâmiyye

Şîlik adı altında ortaya çıkan bir başka fırka "İsnâ-i Aşeriyye" yani on iki imam telakisini kabul edenlerdir. Bu grup genellikle "İmâmiyye" olarak adlandırılmıştır. Bunlara göre imâmet sadece Hz. Fatıma'nın oğlu Hz. Hüseyin soyundan gelenlere aittir. Ayrıca imâmetin sadece on iki kişiye ait olduğunu iddia etmektedirler. Bu imamların on ikisinin de Allah tarafından tayin edildiklerine inanmışlardır. Bu imamlar sırasıyla şöyledir:

Ali b. Ebu Talib (M. 600-661)

Hüseyin b. Ali (M. 625-669)

Ali Zeynel Abidin b. Hüseyin (M. 659-712/713)

Muhammed Bâkır (M. 677-732)

Cafer Sâdık b. Muhammed Bâkır (M. 699-765)

Musa Kazım b. Cafer (M. 745-799)

Ali Rıza (M. 770-818)

Muhammed Cevad (M. 810-835)

Ali el-Hâdi (M. 829-868)

Hasan el-Askerî (M. 846-874)

²⁵⁴ Ebu Zehra, *İslâm'da İtikâdi-Siyasi Ve Fıkı Mezhepler Tarihi*, s. 53-54.

²⁵⁵ Hakkı Dursun Yıldız, Mustafa Fayda, Ramazan Şeşen ve diğerleri, "Emevîler Döneminde Fikri Hareketler", II, s. 461-462.

Muhammed b. Hasan el-Mehdi (M. 869)'dir. Bu mezhep mensuplarının inancına göre On İkinci İmam, Samarra'da bulunan evinde annesinin gözü önünde mahzene girmiş ve bir daha dönmemiştir. O kişinin de gelmesi için beklenen Mehdi Muntazır olduğuna inanmaktadırlar. İmâmiyye mezhebine mensup olanların sayısı en fazla İran ve Irak'tadır. Bu mezhebin fıkıh imamı Cafer Sâdık b. Muhammed Bâkır'dır.²⁵⁶

Bu mezhep mensuplarına göre Hz. Peygamber, "Sizin en güzel hükmedeniniz Ali'dir" sözü imâmet konusunda nas ve delildir. Ortaya çıkan her hadisede en iyi şekilde hükmedip, hasımlar arasında çıkan olaylarda bir hükme varmayınca imâmetin bir anlamı yoktur. "Allah'a itaat edin, Resule ve sizden emir sahiplerine itaat edin", ayetindeki "ulü'l emr" ifadesi hükmetme yetkisi kendisine verilmiş olan kimsedir. Ayrıca hilafet meselesinde Muhacirler ve Ensâr karşı karşıya geldiklerinde bu konudan hüküm veren kişi Ali'dir. Hatta Hz. Peygamber, onun için "En güzel hükmedeniniz Ali'dir" ifadelerini kullanmıştır. Bundan da ileri giden İmâmiyye, sahabenin ileri gelenlerini itham etmeye ve onşarı kâfir saymaya yönelmiştir. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim'de²⁵⁷ onların adaletli ve Allah'ın hepsinden hoşnut olduğu ifade edilmektedir.²⁵⁸

İmâmiyye'nin kurucusu sayılan Cafer Sâdık, babası Muhammed Bâkır'ın ortaya koyduğu sistemi daha da geliştirmiştir. İmamların hata ve günahlarından arınmış olmaları anlamına gelen masum doktrinini güçlendirdikten sonra imâmet Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den sonra Allah ve Peygamber tarafından kesin olarak atanmak anlamında olan nassa dayandırmıştır. Böylece imâmetin babadan oğula geçmesi sağlanması neticesinde imamı tanıma ve ona itaat etmeyi Şiâ için zorunlu hale gelmiştir. Ayrıca Hz. Ali'nin imâmetine rağmen Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'i destekleyenlerin mürted oldukları düşüncesi ortaya atılmış ve özellikle Cafer Sâdık'ın radikal düşünceleri mensupları tarafından kendi doktrinlerine muhalif olmasına rağmen Keysâniyye'den bedâ, rec'at ve mehdi düşünceleri kısmen değiştirilerek İmâmiyye'nin bünyesine alınmıştır. Cafer Sâdık, şahsı ve imâmeti konusunda aşırı iddialar ileri süren unsurlar ile mücadele etmesine rağmen başarıya ulaşamamıştır. Ölümünden sonra yerine geçen Musa Kazım b. Cafer'in ölümünün takiben ölüp ölmediği konusunda tereddüt eden ve onun mehdi olarak döneceğine inanan "Vâkife" ile kesin olarak öldüğüne inanan "Katiyye" grupları ortaya çıkmıştır. Çoğunluğu oluşturan Katiyye, bazı ihtilâflarla

²⁵⁶ Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 77.

²⁵⁷ "Andolsun ki o ağacın altında sana biat eden müminlerden Allah razı olmuştur."

²⁵⁸ Muhammed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev.: Mustafa Öz, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008, s. 148-149.

birlikte Ali Rıza'yı imam olarak kabul etmişlerdir. Onun döneminde Halife Mansur'un girişimleriyle Abbasî-Alevi ayırımına son verilmesi için bazı faaliyetler yapılmışsa da amacına ulaşamamıştır. Daha sonra yaşının küçük olmasından dolayı imâmeti tartışma konusu olan Muhammed Cevad, ardından sırasıyla Ali el-Hâdi, Hasan el-Askerî ve Muhammed b. Hasan el-Askerî imam olmuştur. Hasan el-Askerî'den sonra İmâmiyye veya geç dönem ismiyle İsna-i Aşeriyye olarak anılan mezhep varlığını günümüze kadar sürdürmüştür.²⁵⁹

3.4.1.3. İsmâiliyye

İmâmiyye'nin diğer kolu olan İsmâiliyye, on iki imamdan ilk altısında İmâmiyye ile aynı görüşü paylaşmışlardır. Ancak İmâmiyye'nin aksine Cafer Sâdık'tan sonra imâmetin oğlu Musa Kazım b. Cafer'e değil büyük oğlu İsmail b. Cafer'e geçtiğine inanmışlardır. Bu yüzden bu fırka "İsmâiliyye" olarak adlandırılmıştır. İsmâiliyye'nin görüşlerine göre imamlar İsmail'den sonra gizlenerek ortaya çıkmayacaklar ve onların adına dâileri, yani davetçileri ortaya çıkacaktır. Bu yüzden imamları "gizli imamlar" olarak da adlandırılmışlardır. Zamanla güçlenen İsmâiliyye mensupları Kuzey Afrika'da ortaya çıktıktan sonra M. 967 yılında Mısır'a gelerek Fâtîmi Devleti'nin kurmuşlardır. Özellikle imamların gizlenme inancı, İsmâiliyye'nin sapık düşüncelerin etkisinde kalmasına neden olmuştur. "Her zahirin batını, her ayetin tevili vardır", şeklindeki görüşlerinden dolayı onlara "Bâtiniyye" lakabı verilmiştir. Ancak lakapları bölgelere göre değişmiştir. Irak'ta Bâtiniyye, Karâmita ve Mazdekiyye, Horasan'da Talimiyye ve Mülhîde olarak isimlendirilmişlerdir.²⁶⁰ Ayrıca Fâtîmilik mensuplarına bağlı olarak daha sonra Dürzilik, Haşhaşilik ve Nusayrilik gibi aşırı batini mezhepler ortaya çıkmıştır. Bugün İslâm bölgelerinin çeşitli yerlerinde bulunmakta olan bu gruplar arasında Anadolu'daki Alevilerin bir kısmı da bulunmaktadır.²⁶¹

Gizli ve ihtilalci bir hareket olan İsmâiliyye'nin ortaya çıkmasında iktisadî sıkıntıların, eski kültürlerin ve iktidar çekişmelerinin etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü İsmâili hareketin içerisinde yer alan ilk şahsiyetlerin yeni fethedilen bölgelerde yaşamakta olan Zerdüş, Maniheizt, Yahudi ve Hristiyan kültürüne mensup olanlarla yakın ilişkileri bulunmaktaydı. Bunlar bir taraftan İslâmi nasları kendi mezhep ve dinî yöntemlerinde

²⁵⁹ Öz, s. 129-130.

²⁶⁰ Hakkı Dursun Yıldız, Mustafa Fayda, Ramazan Şeşen ve diğerleri, "Emevîler Döneminde Fikri Hareketler", II, s. 468.

²⁶¹ Şeşen, s. 74.

kullanırken diğerk taraftan da kadim gnostik düşünceleri İslâmi çerçevede siyasî ve mezhebi görüşlerine dayanak yapıyorlardı. Ancak sosyal ve fikri olayların meydana gelmesini sadece bu sebeplere bağlamak doğru değildir. İsmâili hareketinin ortaya çıkmasında siyasî faktörlerin yanı sıra ekonomik etkenlerin de olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Emevîler ile Abbasîler döneminde iktidar yöneticilerinin kendi taraftarlarına birtakım imtiyazlar tanınması ve başta Haşimiler olmak üzere ekonomik sıkıntılar çeken çiftçileri siyasî baskı altında tutması halk arasında büyük rahatsızlık uyandırmıştır. Bunun sonucunda özellikle Kûfe ve Basra’da Zenc ve Karmati isyanları gibi iktidarları devirmeye yönelik isyanlara zemin hazırlamıştır. Böylece İsmâiliyye, siyasî ve itikâdi bir mezhep olarak ortaya çıkmıştır.²⁶²

İsmail’in imâmetini kabul edenler, onun ölmediği konusunda ikiye ayrılmışlardır. Bunlardan sayıca az olan grup, İsmail’in ölmediğini bir süre sonra geri döneceğini (rec’at) yani mehdi olduğunu ileri sürmüşlerdir. İsmail b. Cafer’e bağlı olduklarından dolayı bu gruba “Halis İsmâililer” denilmiştir. Bunlar Cafer Sâdık’ın ölmesinden sonra diğerk Şiîlerden ayrılarak faaliyetlerini Kûfe’de sürdürmüşlerdir. Cafer Sâdık’ın ölmesinden sonra imâmetin İsmail’in en büyük oğlu Muhammed’e geçtiğini öne süren grup ise imâmetin kardeşten kardeşe geçmediğini iddia etmişlerdir. Asıl İsmâiliyye olarak kabul edilen bu grup, İsmail’in lakabı veya kölesi Mübarek’e nispetle “Mübârekiyye” adıyla tanınmışlardır. Bu mezhebin oluşması sürecinde önemli rol oynayan İsmail’in yakın dostu Ebu’l Hattâb Muhammed b. Ebi Zeyneb el-Esedi’ye tabi olanların oluşturduğu gruba ise “Hattâbiyye” ismi verilmiştir. Mübârekiyye ve Hattâbiyye grupları İsmail’in ölümünden sonra İsmâili çizginin ana bünyesini oluşturmuşlardır.²⁶³

3.4.1.4. Gâliye/Gulât

Arapça’da haddi aşmak, ifrata girmek, itidalden uzaklaşmak anlamındaki gulûv kökünden gelen gâliye veya gulât isimleri, belirli bir fırkanın ismi olmayıp, mensup olduklarını iddia ettikleri İslâm diniyle uzlaşmayan aşırı düşünceler taşıyan ve daha çok Şiâ bünyesindeki aşırı gruplar için kullanılan bir isimdir.²⁶⁴

²⁶² Halil İbrahim Bulut, *Dünden Bugüne Siyasi-İtikâdi İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011, s. 200-201.

²⁶³ Bulut, s. 201-202.

²⁶⁴ Öz, s. 295.

Aşırı Şîî gruplar genel olarak Kûfe’de ortaya çıkmış ve buradan İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine yayılmışlardır. Kûfe’de Arap ve Mevâli gibi Müslüman unsurların yanında Yahudi, Hristiyan ve eski İran dinlerine mensup iken bir kısmı Müslüman olmuş, bir kısmı ise eski din ve kültürlerini sürdüren çok sayıda unsurlar da bulunmaktaydı. Hicaz bölgesindeki bedevi kültürünün etkisiyle oluşan sert ve katı tutuma karşılık Irak ve çevresinde eski dönemlerden itibaren birbirinden farklı dinî ve felsefi ekoller ortaya çıkmıştır. Bu sebeple ilk Gâliyye’nin, Hz. Ali’nin uzun yıllar yaşadığı Medine’de değil daha çok Yahudi, Hristiyan, Zerdüştlük ve gnostik menşeli gruplar tarafından Kûfe’de ortaya çıkması çevrenin buna uygun olmasından kaynaklanmaktadır. Genel olarak ilk gali şahsın Abdullah b. Sebe olduğu kabul edilmektedir. Abdullah b. Sebe, Hz. Ali’nin Hz. Peygamber tarafından halife olarak belirlendiğini, onun ölmediğini, geri geleceğini söylemiş ve hatta Hz. Ali’nin ilah olduğunu iddia etmiştir. Gâliyye ismi Muhtar es-Sekafî’nin M. 686-687 yılında Emevîlere karşı isyanı sırasında kendisine bağlı olan Hind bint Mütakellife en-Nâtiyye, Leylâ bint Kumâme el-Müzeniyye, Ebü’l Ahrâs el-Murâdi, Ebü’l-Hâris el-Kindi, Butayn el-Leysi ve Abdullah b. Nevf adında bir grup Kûfeli Şîî için kullanılmıştır. Hind ve Leylâ’nın evinde toplantılar düzenleyen bu Keysâni Şîîler, Abdullah b. Nevf’in geleceği bildiğini iddia ediyorlardı. Ayrıca kehanet ve bedâya inanıyorlar, Kur’an-ı Kerim’in bazı ayetlerini çıkarlarına uygun bir şekilde yorumluyorlardı. Bu durumu öğrenen Muhammed b. Hanefîyye onlara karşı tepki göstererek taraftarlarının bu Kûfeli aşırılarla ilişkilerini kesmesini istemiş, bunlara yazdığı mektupta da aşırılığı terketmelerini, yalandan kaçınmalarını, mescitte ibadetlerine devam etmelerini tavsiye etmiştir. Buna rağmen aşırı Şîîlik çok geçmeden Keysâniyye tarafından belirlenen bir fırka haline gelmiştir. Muhammed b. Hanefîyye’nin gerçekte ölmediği, onun tekrar gelip dünyayı ıslah edecek mehdi olduğunu iddia etmişlerdir. Bu dönemde Muhtar es-Sekafî, Hamza b. Ammare (Umare) el-Berberi, Abdullah b. Harb, Abdullah b. Muaviye, Beyân b. Sem’ân ve mensupları Keysâniyye bünyesindeki aşırıları temsil etmişlerdir.²⁶⁵ Ayrıca Gâliyye, bazı bölgelerde farklı isimlerle tanınmıştır. İsfahan’da Huremiyye, Kûziyye, Rey’de Mazdekiyye, Sunbâziyye, Azerbaycan’da Mübeyyiza adlarıyla anılmışlardır.²⁶⁶

Gâli fırkaların ileri sürdükleri aşırı fikirlerin belli başlıları şunlardır:

²⁶⁵ Mustafa Öz, “Gâliyye”, *DİA*, XIII, İstanbul, 1996, s. 334.

²⁶⁶ eş-Şehristânî, s. 159.

Ulûhiyet ve hulûl: İlahi ruhun Hz. Peygamber'e, ardından Hz. Ali'ye intikal ettiği ve onun ilah olduğunu savunan görüştür. Abdullah b. Sebe ile başlayan bu düşünce aşırı Şiîler tarafından ortaya atılmıştır.

Teşbih: Allah'ın kula veya kulun Allah'a benzemesi demektir. Bu düşüncenin yabancı menşeli olduğu kabul edilmektedir.

Bedâ: Allah'ın bir şeyi bilmezken daha sonra bir vesileyle bilmesi veya bir şeyin iyi veya kötü sonuçlanacağını söylemesine rağmen aksinin meydana gelmesi manasına gelmektedir. Bedâ, genellikle İslâm dünyasında Keysâniyye'nin düşüncesi olarak kabul edilmektedir.

Peygamberlik İddiası: Peygamberliği sona ermeyeceği, zaman içinde imâmetin nübüvveteye dönüşeceği, böylece imamların peygamber olacağını iddia eden düşüncedir.

İmâmet: İmamların peygamberlerin vasisi ve nübüvvet otoritesine sahip oldukları, bazılarının ölmeyip gözden kayboldukları ve bir süre sonra geri döneceklerini savunmuşlardır. Bu düşüncelerin Yahudi ve Hristiyanlığın tesiriyle ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

Tenâsüh: Ruhun kişinin ölümüyle bir bedenden başka bir bedene geçerek hayatını devam ettirmesi, son bedendeki durumunun daha önceki bedende iken işlediği amellere bağlı bulunduğu ve buna göre nimet ve azapla karşılaşacağı şeklindeki bu düşünce Hint dinlerinden Maniheizm aracılığıyla intikal etmiştir.

Bâtını Te'vil: Miladi 1. asırda eski Yunan felsefesinden Yahudiliğe geçen ve Tevrat'ın zâhiri ve bâtını anlamı bulunduğu şeklinde yayılan düşüncedir. Daha çok ihtidalar ve kültür değişimleri sebebiyle İslâm dünyasına taşınmış, özellikle İsmâiliyye mezhebinin mensupları tarafından benimsenmiştir. 9. asırdan itibaren Gâliyye arasında Kur'an-ı Kerim'in sembolik ve bâtını tefsiri geliştirilmeye başlandığı görülmektedir.

Ali Evlatlarının Kutsallığı: Hz. Ali ve oğulları Hasan, Hüseyin ve Muhammed b. Hanefîyye'nin kutsallığı, belirli bir dereceye ulaşıldığında dinî yükümlülüklerinin ortadan kalkacağı, dinin emir ve yasaklarının insan hürriyetini ihlal ettiği için bunların

kabul edilmemesi, mal ve kadınlarda ortaklık gibi hususlar bunların aşırı düşünceleri arasındadır.²⁶⁷

3.4.2. Hâricîler

Toplumun görüş birliğiyle aralarından seçtiği devlet başkanına karşı ayaklanan her insana “Hâricî” denilmektedir. Sözü edilen ayaklanmaların, raşid yani ilk imamlara, onları takip eden tabiun dönemindeki veya herhangi devirdeki imamlara karşı olması arasında fark bulunmamaktadır. Nitekim müminlerin halifesi Hz. Ali’ye karşı ilk ayaklananlar, Sıffin Savaşı’nda taraftarları arasından bir gruptur. Hz. Ali’ye çıkma ve dinden uzaklaşma konusunda en ileri gidenler Eş’as b. Kays el-Kindî, Mis’ar b. Fedekî et-Temîmî ile Zeyd b. Huseyn et-Tâî olmuştur.²⁶⁸ Bunlar savaş esnasında Şamlıların Mushafı mızrakların ucuna takması üzerine Hz. Ali’ye, Allah’ın kitabının hakemliğini kabul etmesini ve Malik el-Eşter’i Şamlılarla savaşmaktan vazgeçirip yanına gelmesini istemişlerdir. Bu nedenle Hz. Ali, Malik el-Eşter’in itirazlarına rağmen savaşmayı bırakmasını emretmiş, o da kabul etmek zorunda kalmıştır.²⁶⁹

Hâricîler, Hz. Ali’ye zorla tahkim konusunu kabul ettirmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ali hakem olarak Abdullah b. Abbas’ı görevlendirmek istemiş, ancak onun yakını olduğunu ileri sürerek Musa el-Eşâri’yi görevlendirmişlerdir. Nihayetinde olay Hz. Ali lehine sonuçlanınca Hâricîler, kişileri hakem tayin etmesine karşı çıkarak Nehrevân’da toplanmışlardır. Zamanla dinden uzaklaşan bu gruba Mârîka ismi verilmiştir.²⁷⁰

Hâricîlerin büyük fırkaları Muhakkime, Ezârîka, Necedât, Beyhesiyye, Acârîde, Seâlibe ve İbâziyye olup diğerleri bunlardan ayrılan alt fırkalardır. Bu fırkaların ortak özelliği, Hz. Osman ile Hz. Ali’ye teberrî etmeleridir. Bu özelliği ise bütün ibadet ve iyi amellerin üzerinde görmüşlerdir. Ancak bunun kabul edilmesi durumunda nikâhlarının geçerli olabileceğini belirtmişlerdir. Ayrıca büyük günah işleyenleri kâfir saymak ve imam (devlet başkanı) sünnete aykırı uygulamalarda bulunduğu zaman ona karşı isyanı gerekli bir hak olduğunu savunmuşlardır.²⁷¹

Hâricîler, Hakem hadisesinden sonra tarih sahnesine çıktıkları için kaynakların birçoğu bu olayı Hâricîlik mezhebinin doğuş sebebi olarak göstermektedir. Ancak genel olarak

²⁶⁷ Öz, s. 296-297.

²⁶⁸ eş-Şehristânî, s. 109.

²⁶⁹ Dineverî, s. 243-245.

²⁷⁰ eş-Şehristânî, s. 109.

²⁷¹ eş-Şehristânî, s. 110.

bakıldığında Hz. Osman'ın hilafet döneminde ortaya çıktığını gösteren önemli deliller bulunmaktadır. Öncelikle Hz. Osman'a isyan edenlerin gerekçesi devletin, Allah'ın göndermiş olduğu hükümlere göre yönetilmediği konusundadır. Onlara göre, Hz. Osman pekçok konuda dinin hükümlerini uygulamadığı için ona karşı isyan meşrulaşmıştı. Bu dönemde “Hüküm ancak Allah'ındır”, sloganını kullanmamış olsalar da görüşleri pek farklı değildi. Hâricîler bu görüşlerini Hz. Osman'ı şehit edilmesinden sonra da savunmuşlardır. Çünkü onlar için Hz. Osman'a isyan etmekle Hz. Ali'ye karşı çıkmak arasında bir fark yoktu. Hâricîlerin önemli liderlerinden biri olan Hukûs b. Zuheyr es-Sa'dî, Hz. Osman'a isyan eden kişiler arasında bulunmaktadır. Ancak Hz. Osman'a isyan edenlerin tümünü Hâricî olarak değerlendirmemek gerekir. Çünkü Hz. Osman'ın ölümüyle biten ayaklanmaya, Hz. Ali taraftarlarının yanı sıra farklı amaçlarla katılan insanlar da bulunmaktaydı.²⁷²

Hâricîlerin görüşlerine göre hiçbir aile veya kabile hilafet konusunda bir diğerinden üstün değildir. Halife, bütün Müslümanlar tarafından özgürce seçilmelidir. Eğer halife Allah yolundan ve adaletten ayrılırsa, Müslümanlar onu makamından indirebilir, hatta gerekirse öldürebilirdi. Bu yüzden halifenin yaptığı adaletsizliklerde, onu makamından indirecek başka bir makam olmalıdır. En aşırı grup olan “Ezraki” fırkası Beni-i Hanif kabilesinden Nâfi b. Ezrak'a bağlıdırlar. Bunların görüşlerine göre, kendilerine karşı olduğu sürece aciz, çocuk, yaşlı demeden kanlarının akıtılması haktır. Aşırılık bakımından Ezrakilerden sonra gelen grup, Ziyad b. el-Asfar'a bağlı olan “Sufriyye”, bunlardan sonra da “Necadat” gelmektedir. Bu grupta Neced b. Ümeyre isimdeki bir kişiye bağlıdırlar. Ehl-i sünnette en yakın olan ise tabiinden Abdullah b. İbâz'nin yolunu takip eden “İbâziyye” adı ile bilinen gruptur. İbâziyye grubuna göre kendilerine muhalefet edenler, imam bakımdan kâfir olmazlar ancak nimeti inkâr etmeleri bakımından küfre girmişlerdir. Ayrıca muhalefet edenlerin kanları helal değildir ve onların şahitlikleri de geçerlidir.²⁷³ Günümüzde Uman, Kuzey Afrika, bazı Orta Afrika ülkelerinde İbâziler yaşamaktadırlar. Hatta kendilerine ait fıkıh ve kelam kitapları da bulunmaktadır. İbâzilerin, kendilerine Hâricî denmesini hoş karşılamadıkları bilinmektedir.²⁷⁴

²⁷² Adnan Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2000, s. 43-44.

²⁷³ Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 79.

²⁷⁴ Şeşen, s. 73.

Aralarında bu şekilde farklı gruplara ayrılan Hâricîler, askerî bir birlik meydana getiremedikleri gibi, günümüze ulaşan tek fırka olan İbâziyye dışında, itikâdi ve siyasî fikirleri konusunda da önemli bir sistem kuramamışlardır. Bunun sebebi Hâricî zümrelerin toplumdaki kanun ve nizama itaatkâr olmayan, bağlı buldukları gelenek ve değerleri esas alan bedevi kabilelere mensup olmalarıdır. Böylece zamanla aralarında birbiriyle çelişen görüşlere sahip fırkalar ortaya çıkmıştır. Sadece el-Muhakkimetü'l-ûlâ diye anılan ilk Hâricîler, Sıffin Savaşı'ndan sonra yirmi yıllık bir süre içinde aynı fikirler etrafında toplanabilmişlerdir. Bu dönemdeki Hâricîlere nispet edilen en önemli görüşler ise tahkim ve imâmet konusudur. Onlara göre Hz. Ali tahkim konusunda hatalıdır, zira ortaya çıkan ihtilaflarda Kur'an'ın hakem kılınması gerekirken, kişilerin hakemliğini kabul edip, onların hükmüne göre hareket etmiştir. Ayrıca imâmet hakkının Kureyş dışında başka bir kabileye de verilebileceğini ve başta Hz. Ali olmak üzere Cemel ile Sıffin Savaşı'na katılanların kâfir olduklarını savunmuşlardır. Özellikle Halife Yezid'in ölümünden sonra çeşitli gruplara ayrılan Hâricîlerden Ezârika, Necedât ve Beyhessiye gibi grupların liderlerinin isimleriyle anılan fırkalara göre değişiklik gösterdiğini yukarıda ifade etmiştik. Bu fırkalardan Ezârika'nın en kuvvetli olduğu Nâfi b. el-Ezrak (ö. 65/685) döneminin sonlarına doğru artık Hâricî kelimesi askerî ve siyasî anlamdan çok itikâdi anlamda kendi liderlerinin ismine izafeten kurulan tâli fırkaların başlığı altında zikredilmekteydi.²⁷⁵

Hâricîlerin itikâdi görüşlerine genel olarak baktığımızda onlara göre iman ve İslâm birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Yani inanan birisi, Müslüman olabilmesi için inancı yanında gerekli ibadetleri de yerine getirmek zorundadır. Bu nedenle büyük günah işleyenler, Allah'ın hükmünü yerine getirmediği için imandan uzaklaşmış ve İslâmiyet'in dışına çıkmış kimseler olarak kabul edilmektedirler. Bu tür insanlar ebedi olarak cehennemde kalacaklardır ve kâfir oldukları için de öldürülmeleri konusunda herhangi bir engel bulunmamaktadır. Hâricîlerin ahlaki hareket noktasını takva ve şecaat oluşturmaktadır. İbadete düşkünlük, namazda secdeleri uzatma, dünya nimetlerine karşı zâhidane davranma ve sürekli Kur'an-ı Kerim okuma bunlardan bazılarıdır. Hz. Ali tarafından onlara temsilci olarak gönderilen Abdullah b. Abbas, alınlarının uzun uzun secde etmekten dolayı nasırlaşmış olduğuna şahit olmuştur. Bu cesaret, inançlarına bağlılık, âbit ve zâhitlik konusunda kadınlar da erkeklerden geri

²⁷⁵ Öz, s. 91-92.

kalmamışlardır. Erkeklerle beraber savaşa katılıyor, onların hamaset duygularını tahrik ederek, inançlarının hâkimiyetini sağlamak için mücadele ediyorlardı.²⁷⁶

3.4.3. Hanefî Mezhebi

Bu mezhebin kurucusu Ebu Hanife, asıl adıyla Numan b. Sabit et-Teymi'dir. Hicri 80 senesinde Kûfe'de doğmuştur. Kûfeli Irak fakihlerinden olup bilinen en önemli İslâm âlimlerindedir. Dört mezhep imamlarından biridir ve diğerlerinden önce vefat etmiştir. Onun sahabeden Enes b. Malik'i ve başka sahabeleri gördüğü rivayet edilmektedir. Aralarında oğlu Hammad, İbrahim b. Tahman, İshak b. Yusuf el-Ezrak, Esed b. Amr el-Kadi, Hasan b. Ziyad el-Lülü, Hamza ez-Zeyyad, Davut et-Tai, Züfer, Abdürezzak, Ebu Nuaym, Muhammed b. Hasan eş-Şeybani, Haşim, Veki ve Kadı Yusuf'un bulunduğu âlimler, kendisinden rivayette bulunmuşlardır. Ebu Hanife Hicri 150 senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁷⁷

Bilindiği gibi fıkhi ve itikâdi mezheplerin çoğunluğu kurucusu sayılan kişilerin isimleriyle adlandırılmıştır. Hicri ilk iki asırda Kûfe merkezli olarak Irak bölgesinde başlayan ve daha sonraki asırlarda giderek gelişip yaygınlaşan Irak fikhının yöntem ve sistematığının oluşmasında büyük katkısı olan Ebu Hanife'ye nispetle "Hanefî mezhebi" (Hanefîyye) olarak adlandırılmış ve bu mezhebe mensup olanlara da "Hanefî" denilmiştir. Hanefî mezhebinin Ebu Hanife'den önce Irak bölgesinde ortaya çıkan re'y ekolüyle sıkı bir bağlantısı bulunmaktadır. Kûfe'nin Hz. Ömer devrinden itibaren bir ilim ve kültür merkezi olma özelliği kazanmasında en büyük rolün şüphesiz başta Abdullah b. Mesud ve Hz. Ali olmak üzere buraya yerleşen sahabelere aittir. Bölgede sahabenin öğretimini başlattığı Kur'an-ı Kerim ve Hadis bilgisi, giderek genişleyen ilim halkalarıyla sonraki nesillere aktarılmış ve yeni nesiller tarafından da re'y ve içtihatlarla zenginleştirilerek devam ettirilmiştir. Hanefî fikhının oluşmasında bu geleneğin etkisi olduğu kadar bölgenin kendine has şartlarının da etkisi olmuştur. Nitekim farklı millet ve din mensuplarının bir arada yaşadığı Irak bölgesi, birçok siyasî ve fikri hareketin de yoğunlaştığı bir merkez olma özelliğine sahipti. Ayrıca Kûfe'nin Fars, Yunan ve Süryani kültürüne aşina olan ve akli ilimlerde bir hayli birikimi bulunan Hîre bölgesine yakınlığının da etkisi olmuştur. Bundan dolayı tabii döneminden itibaren bölgede bir ilim ve kültür hareketi olan re'y faaliyetlerinin bulunduğu görülmektedir. Ancak Irak

²⁷⁶ Öz, s. 94.

²⁷⁷ İbn Kesir, X, s. 181-182.

fikhının tabiin neslinden ziyade 8. asrın ortalarında Ebu Hanife ve öğrencilerinin döneminde sistemleşip ekolleşmesinin neticesinde Ebu Hanife'ye nispet edilen bir mezhep olarak Hanefî mezhebinin ortaya çıktığı görülmektedir.²⁷⁸

Ebu Hanife, her çeşit inanç, düşünce ve kültürün merkezi olan Kûfe'de yetişmiştir. Akaid, fıkıh ve hadis halkalarından daha çok fıkıh meclislerine ilgi duymuştur. Bu yüzden hocası Hammad'ın halkasına girmiş ve on sekiz sene süreyle ondan ders almıştır. Hammad'a bağlanmış olmakla birlikte Kur'an'ı yedi kıraat imamından biri olan Kûfeli Asım'dan alarak ezberlemiş, Irak'ta bulunan diğer âlimlerden ve eş-Şa'bi gibi hadisçi yönü ağır basan âlimlerden ders almıştır.²⁷⁹ Ayrıca Kûfe Camisi'nde hocası Hammad b. Süleyman'ın derslerini takip ettiği gibi Ehl-i Beyt'in önde gelen imamlarından Ali b. Zeynü'l-Abidin'in oğulları Muhammed Bâkır ile Zeyd b. Ali'den de ders almıştır. Siyasete de ilgi duyan Ebu Hanife, Hz. Ali evladından Zeyd b. Ali'yi destekleyerek Zeydilerden yana tavır koymuştur. Ancak İmâmiyye Şiâ'sının görüşlerini hiçbir zaman benimsememiştir.²⁸⁰ Ebu Hanife, bu görüşlerinden dolayı iktidarla mücadele etmiştir. Emevîlere karşı isyan eden Zeyd b. Ali'ye parasal destek verdiğini öğrenen Emevîlerin Irak valisi İbn Hübeyre (ö.133/750), onu sınamak için kadılık teklif etmiş, kabul etmeyince de hapse atmıştır. Bir ara serbest bırakılınca Mekke'ye gitmiş ve Abbasîler iktidara gelinceye kadar en az altı sene Mekke'de kalmıştır. Ebu Hanife Abbasîlerin ilk zamanlarında iktidara olumlu bakmış, ancak zamanla Hz. Ali taraftarlığını yine sürdürmüştür. Bunun üzerine durumu bir şekilde halletmek isteyen Halife Mansur, onu sınamak için yeni kurduğu Bağdat şehrine başkadı olması teklifinde bulunmuştur. Ancak Ebu Hanife isteğinin kabul etmemiş ve bu yüzden halife tarafından işkenceler yapılarak tekrar hapse atılmıştır. Hapiste vefat etmiş ve cenaze namazına 50000 kişinin katıldığı Bağdat'ta defnedilmiştir.²⁸¹

Ebu Hanife'nin fıkıh alanındaki ilmî yetkisi tartışılmazdır. Nitekim hiçbir fıkıhçı bu konuda şüpheye düşmemiş, aksine onun bu alandaki büyüklüğünü kabul etmiş ve övmüşlerdir. Dört büyük mezhepten Şafiliğin kurucusu İmam Şafii, Ebu Hanife'nin bütün insanların ve özellikle fıkıhçıların besleyici kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Onun bu alandaki büyüklüğü, fıkıh ilmine getirdiği yepyeni bir metot ve değişik

²⁷⁸ Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *DİA*, XVI, İstanbul, 1997, s. 1.

²⁷⁹ Erdoğan, s. 331-332.

²⁸⁰ Muammer Esen, *Ehl-i Sünnet Kavramının Doğuşu Ve Gelişim Süreci*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009, s. 150.

²⁸¹ Erdoğan, s. 332-333.

üslubudur. Tavrı hür düşünceye dayanıyor ve kendi çağın etkilerinden sıyrılarak meselelere objektif bakabiliyordu. Kimsenin etkisinde kalarak hüküm vermediği için art niyetli insanların önünü kapatarak etkilerini azaltıyordu. Fıkıh ustasının bu metoduna “Usulü Fıkıh” denilmiştir. Onun bu metodu yedi bölümden oluşmaktaydı. Bunlar başta Kur’an-ı Kerim, Sünnet, Ashap sözleri, kıyas, istinsah yani en güzeli ve doğruyu arama eylemi, icmâ ve örftür. Ebu Hanife’nin tüccar bir aileden gelmesi ve kendisinin de tüccar olması ona büyük bir avantaj sağlamıştır. Çünkü ticaret hayatını iyi bilen bir kişi olmasından dolayı sosyal yapının büyük bir bölümüne de vakıf olmuştur. Zaten onun devrinde önemli faaliyetlerin büyük bir bölümünü ticaret oluşturmaktaydı. Bu yüzden fikhinin gelişmesini sağlayan en büyük etken ticaret hayatında elde ettiği tecrübeler olmuştur. Ebu Hanife için fikhinin iki belirgin özelliği vardır. Birincisi ticari bilgiye ve tecrübeye sahip olması, ikincisi de insan hak ve hürriyetlere saygı duyup himaye etmesidir.²⁸²

Ebu Hanife döneminde karşılaşılan meseleler ve kendisine yöneltilen sorularla ilgili olarak hayatı boyunca birçok içtihadta bulunmakla birlikte bunları yazmadığı gibi metodunu açıkladığı herhangi bir kitapta yazmamıştır. Ona nispet edilen eserler genellikle akaid ile ilgili olup doğrudan fıkhi konulara yer verilmemiştir.²⁸³ Kaderiyye’nin görüşlerini reddeden ve talebesi Osman el-Betti’ye yazmış olduğu vasiyetnamelerden olan “el-Fıkıhı Ekber” ve “el-Âlim ve’l-Müteallim” adlı iki küçük risale ona nispet edilmektedir. Ebu Hanife fıkıh ile ilgili kitap yazmamıştır. Onun fikhini bir araya getirip kitap haline getiren öğrencileri olmuştur. Bu öğrencileri arasında onun fikhini muhafaza eden ve zamanımıza kadar getiren Ebu Yusuf ile Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybani’dir. Ebu Yusuf’un hocasının rivayetlerini ve içtihatlarını içine alan en önemli kitapları Kitabü’l Asâr, İtilâfü’l İbn-i Ebi Leylâ, er-Reddü’l-Ala Siyerü’l Evzaî ve Kitabu’l Haraç’tır. Ebu Yusuf’un en büyük eseri olan Kitabu’l Haraç’ta İslâm devletinin mali yapısı için sağlam bir düzen ortaya koymaktadır. Bu kitapta hocasıyla bazı konularda ihtilafa düşmekle birlikte genellikle hocasıyla aynı görüşleri paylaşmıştır. Diğer öğrencisi Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybani ise hocasının derslerine diğer öğrencileri nazaran daha az iştirak etmiştir. Ancak Ebu Hanife ile irtibatının hiçbir zaman kesmemiş, onun vefatından sonra öğrencisi Ebu Yusuf’tan ders almaya başlamış ve böylece Irak fikhinin en büyük

²⁸² Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 304-309.

²⁸³ Karaman, s. 15.

temsilcilerinden biri olmuştur. İkinci hocası diyebileceğimiz Ebu Yusuf'un da yardımıyla bütün fıkıh dallarını içine alan ilmî eserler yazmıştır. Fıkıh konusunda temel sayılabilecek kitapları el-Asl (el-Mebcut), el-Ziyadâd, el-Camiü-s Sağır, el-Camiü-s Kebir, es-Siyerü's Sagir ve es-Siyerü'l Kebir'dir. Bu altı kitaba, İmam Muhammed'den açıkça rivayet edildiği için "Zahirî Rivaye" denilmiştir. Hanefîlerin, Hanefî mezhebinin temeli sayılan bu kitapları, tercih sebebi bulunmadıkça kitapta bulunan fetva ve görüşleri terk etmeleri mümkün değildir.²⁸⁴

Abbasî halifesi Harun Reşid'in Ebu Yusuf'u baş kadı olarak tayin etmesi ve bütün kadı tayinlerinde onu yetkili kılması Hanefî mezhebinin tanınmasını ve yayılmasını sağlamıştır.²⁸⁵ Abbasîlerin resmi mezhebi Hanefîlik olduğu için dolayısıyla hâkimiyet altına aldıkları bölgelere de yayılmıştır. Çünkü karşılaştıkları yeni meseleleri Hanefî mezhebinin esaslarına göre çözüyorlardı. Abbasîler döneminde başlayan Hanefî mezhebinin yayılma süreci Osmanlılara kadar devam etmiştir. Irak, Horasan, Sicistan, Türkistan, Mâveraünnehir, Kafkasya, Azerbaycan, Kırım, Kazan, Çin, Afganistan, Hindistan, Pakistan, Suriye, Yemen, Habeşistan, Anadolu, Balkanlar ve Osmanlılar vasıtasıyla fethedilip İslâm hâkimiyeti altına alınan yerlerdeki Müslümanların çoğunluğu Hanefî mezhebine bağlıdır. Dünyanın yaklaşık üçte ikisi Hanefî olduğu tahmin edilen bu mezhep için ayrıca "Türklerin Mezhebi" tabiri de kullanılmaktadır.²⁸⁶

3.4.4. Zâhiriye Mezhebi

Zâhiriye mezhebinin kurucusu olan Davud ez-Zâhiri, aslen İsfahanlı olup M. 817/818 yılında Kûfe'de doğmuştur. Basra ve Bağdat'ta tahsil gören Davud ez-Zâhiri, başta Ebu Sevr el-Kelbi, Süleyman b. Harb, Amr b. Merzük, Ka'nebi, Muhammed b. Kesir el-Abdi, Müsedded b. Müserhed olmak üzere devrin ileri gelen âlimlerinden ders almıştır. Daha sonra muhaddis ve fakih İshak b. Rahuye'nin derslerine devam etmek için gittiği Nişabur'da ilim tahsilini tamamlayarak öğretim ve telif faaliyetlerinde bulunacağı ve fikirlerini yayacağı Bağdat'a gelmiştir. Davud ez-Zâhiri'nin fıkıhta derin bilgi sahibi olmasında hocası Ebu Sevr el-Kelbi'nin büyük katkısı olmuştur. İmam Şafii'yi ise onun hocaları arasında saymak mümkün değildir. Çünkü İmam Şafii'nin vefatında Davud ez-Zâhiri'nin henüz dört yaşlarında olduğu tahmin edilmektedir. Ancak hocası Ebu Sevr

²⁸⁴ Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 317-318.

²⁸⁵ Bardakoğlu, s. 5.

²⁸⁶ Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 320-323.

el-Kelbi'nin de tesiriyle babasının mensup olduğu Hanefî mezhebini benimsemeyerek Şafii mezhebini seçmiştir. Ayrıca kendisi İmam Şafii'nin hayatı ve faziletleri hakkında kitap yazan ilk müelliftir. Davud ez-Zâhiri'nin yetişmesinde katkısı olan diğer hocası İbn Râhûye'dir. Onun etkisiyle müstakil içtihatla yönelmiştir. İmam Şafii'nin sünnet karşısında re'y ve istihsana hücumlarından dolayı Kitap ve Sünnet'in zahirine dayanan ve bu sebeple "Zâhiriyye" diye anılan mezhebini ortaya koymuştur. M. 884 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁸⁷

Sahabe döneminden başlamak üzere re'y konusunda en belirgin ayrışma tabiin döneminden itibaren ortaya çıkan ehl-i re'y ile ehl-i hadis ayrışmasıdır. Ehl-i hadisin re'y konusunda takındığı mesafeli tavır, Davud ez-Zâhiri'nin öncülüğünü yaptığı Zâhirlik mezhebiyle birlikte en yüksek noktaya varmıştır. Bu nedenle Zâhiriliği, ehl-i hadisin aşırılığa varan bir devamı olarak görmek mümkündür. İslâm hukuk ekolünde ilk kurulan mezhep olan Hanefiliğin ve ardından Malikiliğin re'ye daha çok önem verdiği, ardından gelen Şafiliğin re'y alanını daraltmaya başladığı, Ahmed b. Hanbel'in re'yin kullanım alanını iyice sınırladığı ve nihayet Davud ez-Zahiri'nin re'y kapısını büsbütün kapattığı görülmektedir. Ancak insanların re'ye başvurmayı bir yöntem olarak gören anlayışı bırakarak zahirci bir anlayışa döndüğü de söylenemez. Zaten her dönem marjinal bir mezhep olarak görülen Zâhirilik etkisini sürdürememiştir. Zâhiri düşüncesinin kökleri ehl-i hadisin yanı sıra Hâricîlik hareketine de dayandırılmaktadır. Nitekim konuşanın neyi kastettiğini hiç düşünmeden sözün sadece zahirine, ifadeleri harfi harfine anlama eğiliminde Hâricîliğin izleri çok belirgindir.²⁸⁸ Sadece fıkıh alanında değil, kelim alanında da diğer mezheplerden ayrı görüşler ortaya koyan Davud ez-Zâhiri, Kur'an'ı Kerim'in mahlûk olduğunu, abdestsiz ve cünüp olarak da Kur'an'a dokunulabileceğini söylemiştir.²⁸⁹

Zâhiri mezhebi, Doğu ülkelerinden ziyade Endülüs'te daha çok yer edinmiştir. Bunun başlıca nedeni İbn Hazm el-Endülüsî'nin çalışmaları olmuştur. Çok güçlü bir hitabet ve ikna kabiliyetine sahip olan İbn Hazm (ö. 458), Zâhiri mezhebinin Endülüs'te yayılmasına öncülük etmiştir. Zâhiriliğin az da olsa Mağrib'te yer edindikten sonra oradan Endülüs'e geçtiği tahmin edilmektedir. Hicri 3. asırda Kurtubalı âlimlerden bir

²⁸⁷ Nureddin İtr, "Davud ez-Zahiri" *DİA*, IX, İstanbul, 1994, s. 49.

²⁸⁸ H. Yunus Apaydın, "Zâhiriyye", *DİA*, XLIV, 2013, İstanbul, s. 94.

²⁸⁹ Ali Yüksek, "İslâm Hukuk Tarihinde Kûfe'nin Yeri", *Turkish Studies: International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Ankara, 2014, cilt: 9/5, s. 2175.

kısmı doğuya gelerek Ahmed b. Hanbel ve çağdaşı Davud ez-Zâhiri gibi âlimlerle görüşmüşlerdir. İşte bu âlimler Endülüs'e döndükleri zaman tanışmış oldukları âlimlerin fikir ve görüşlerini de beraberinde getirmişlerdir. Ardından Zâhiri mezhebine bağlanan Endülüs kadısı Münzi b. Said el-Ballüti (ö. 355) sayesinde Zâhiriyye mezhebi Endülüs'te Hanefî, Şafii ve Hanbeli mezhebinden daha hızlı yayılmaya başlamıştır. Davud ez-Zâhiri'yi ondan sonra yaşatan ve ebedileştiren kişi ise İbn Hazm olmuştur. Bu nedenle Zahiri mezhebinin kurucusu olan büyük imam olarak kabul edilmektedir.²⁹⁰

3.4.5. Sevrî Mezhebi

Mezhebin kurucusu Ebu Abdullah b. Süfyân b. Said b. Mesruk b. Habib es-Sevrî el-Kûfi'dir. M. 716 yılında Kûfe'de doğan Süfyân es-Sevrî, babası İbn Ebi Leylâ ile Kûfe ulemasından ilim tahsil etmiştir. Mezhebi uzun soluklu olmayan Süfyân es-Sevrî'nin görüşlerini daha çok Hilaf kitapları, Ahkamu'l-Kur'an ve Sünen kitaplarından öğreniyoruz. Yunus b. Ubeyd ve Süfyân b. Uyeyne onun için "Kûfe'de ondan daha âlim birisini görmedik" ifadesinde bulunmuştur. Kendisinin el-Camiu'l-Kebir, el-Camiu'l-Sağir ve Feraiz adı üç tane kitabı vardır.²⁹¹

Emevîler döneminde, ilmî bir otorite olan Süfyân es-Sevrî, Abbasîler döneminde muhalif bir siyasî kişilik olarak ön plana çıkmıştır. Ancak onun bir Emevî taraftarı olduğu ve Abbasîlerin iktidara gelmesiyle birlikte muhalefete başladığı şeklindeki değerlendirmeler doğru değildir. Ehl-i Beyt'e yakınlığıyla bilinen Süfyân es-Sevrî'nin genel tavrının hocası İmam Cafer Sâdık gibi siyasetten uzak durma yönünde olmuştur. Ancak Halife Mansur'un onun da muhalefetini açığa çıkarmak için Ebu Hanife gibi huzuruna çağırıp kadılık teklif etmesi bu tavrı sürdürmesini imkânsız hale getirmiştir. Böylece meşru görmediği Abbasî yönetimine karşı muhalefetini açıkça ortaya koymak zorunda kalmıştır. Zamanının bütün ilim merkezlerini dolaşıp önde gelen âlimlerin birçoğundan ders almıştır. Bu sayede oldukça zengin bir ilmî birikim elde eden Süfyân es-Sevrî, tabiin devrinin en büyük tefsir, hadis ve fıkıh âlimlerinden biri olmuştur. Ata b. Ebu Rebah, Katade b. Diame ve İbn Şihfîb ez-Zühri gibi tabiin dönemi müfessirlerinin rivayet ve eserlerinin sonraki nesillere aktarılmasının yanı sıra 8. asırda rivayet tefsirinin gelişiminde önemli bir yere sahip olmuştur. Hadis ilim yolculukları sayesinde Kûfe'nin yanı sıra Mekke, Medine, Basra ve Dmaşk'ın Hadis ve Sünnet

²⁹⁰ Ebu Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 543-544.

²⁹¹ Yüksek, s. 2175.

birikimini şahsında toplayan Süfyân es-Sevrî 8. asırda bu birikimi konularına göre tasnif eden ilk muhaddislerden biri olmuştur.²⁹²

Süfyân es-Sevrî'nin rivayet ettiği hadisler gibi fıkhi görüşleri de kısa zamanda bütün İslâm dünyasına yayılmış ve onun adıyla anılan mezhep yaklaşık beş asır boyunca meşhur fıkıh mezheplerinden biri halinde varlığını sürdürmüştür. Süfyân es-Sevrî'yi fıkıhta da bir imam olarak kabul eden öğrencilerinin bu gelişmede çok önemli bir payı vardır. Bunlardan Yahya b. Said el-Kattan Basra'da, Yahya b. Ebu Zaide Kûfe'de, Ubeydullah b. Abdurrahman el-Eşcal Bağdat'ta, Muafa b. İmran ile Ebu İshak el-Fezari Şam'da, Sa'd (Sa'deveyh) b. Said el-Cürcani Cürcan'da, Ebü'l-Münzir Nu'man b. Abdüsselam, İsâm (Cebr) b. Yezid b. Aclân ve Hüseyin b. Hafs İsfahan'da derlemiş oldukları Süfyân es-Sevrî'nin fıkhi görüşlerini öğrencilerine aktarmışlardır. Böylece Sevrî mezhebi 11. asra kadar Bağdat ve çevresiyle Şam'da, 13. asrın sonlarına kadar da Dinever, Kazvin, Cürcan, İsfahan ve Horasan bölgesinde varlığını sürdürmüş, özellikle Dinever ve çevresinde etkili olmuştur. Bişr el-Hâfi, Hamdûn el-Kassâr, Muhammed b. İsa b. Amraveyh el-Cülûdi, Ebu İshak el-Belûti ve Ebu Hafs ed-Dûni gibi sufilerin Sevrî mezhebine mensup olması onun aynı zamanda zühd hareketinin ilk temsilcilerinden olduğu anlaşılmaktadır. Bağdat Mansur Camii'nde Sevrî mezhebine göre fetva veren son fakih M. 1014 yılında vefat eden Ebu Bekir Abdülgaffar b. Abdurrahman ed-Dineveri olmuştur.²⁹³

İlk dönem zahid ve sûfilerindenden olan Süfyân es-Sevrî, İmam Cafer Sâdık'ın yanı sıra Ebu Hâşim el-Kûfi, İbrahim b. Edhem, Rabia el-Adeviyye, Ebu İshak el-Fezârî, Fudayl b. İyâz, Süfyân b. Uyeyne, Şeyban er-Râi, Yusuf b. Esbât, Abdullah b. Mübârek, Hâtim el-Esam, Abdullah el-Mehdi, Amr b. Kays el-Mülai gibi sûfilerle sohbet etmiştir. Süfyân es-Sevrî, Cafer Sâdık'tan dünya ve nimetleriyle ilgili önemli nasihatler dinlediğini söylerken, riyanın inceliklerini Ebu Hâşim el-Kûfi'den öğrendiğini söylemiştir. Ancak Rabia el-Adeviyye ve İbrahim b. Edhem gibi sûfiler Süfyân es-Sevrî'nin zamanının çoğunu hadis rivayetine harcayıp zühd ve tasavvuftan uzak kaldığını düşündükleri için onu uyarılmışlardır. Süfyân es-Sevrî'nin tasavvuf anlayışı insan-Allah ilişkisinde ihlas ve samimiyetle ibadet, insan-dünya ilişkisinde zühd, insan toplum ilişkisinde iyi niyetli davranış gibi üç esasa dayanmaktaydı. İlk dönem sûfiler

²⁹² Recep Özdilek-Hakan Çavuşoğlu, "Süfyân es-Sevri", *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 23, 25.

²⁹³ Recep Özdilek-Hakan Çavuşoğlu, s. 26.

gibi o da amel ve ibadete büyük önem vermiş, fakat daha çok ameldeki ihlas ve ibadetlerdeki haz üzerinde durmuştur. Beş büyük müctehidden biri olarak kabul eden Attar, onun vera ve takvada en üst mertebeye ulaştığını ifade etmektedir. Süfyân es-Sevrî de yamalı yün aba giymekle birlikte zahidliğin aba giymek ve kuru ekmek yemekten ibaret olmadığını vurgulamış ve zühdün dünyaya gönül bağlamamak, makam ve mevkiye meyletmemek, tamahkâr olmamak anlamına geldiğini belirtmiştir. Onun anlayışında zühd hayatında kendinî bütünüyle halktan tecrit etme diye bir şey olmadığı için vaktinin çoğunu ilim meclislerinde geçirmiş, çevresindekilere ilim öğrenmelerini, namazı cemaatle kılmalarını, hacca gitmelerini, cihada katılmalarını ve nefsin isteklerine karşı koymayı ihmal etmemelerini tavsiye etmiştir.²⁹⁴

3.4.6. Abdurrahman b. Ebi Leylâ Mezhebi

Ebu İsa Abdurrahman b. Ebi Leylâ Yesar b. Bilal el-Ensari, M. 638 veya 639 yılında Medine’de doğmuştur. Hz. Peygamber ile birçok savaşa katıldığı bilinen babası Ebu Leylâ, Evs kabilesine mensuptur. Hadis kitaplarında yer alan bilgilere göre Sıffin’da ölmüştür. İbn Ebu Leylâ, babasıyla birlikte Medine’den göç ederek Kûfe’ye yerleşmiştir. Ensardan 120 sahabi ile görüşüp onların çoğundan hadis öğrenen İbn Ebu Leylâ’nın hocaları arasında Hz. Ali, Abdullah b. Mesud, Sehl b. Huneyf, Enes b. Malik, Sera b. Azib, Ebu Said el-Hudri, Sa’d b. Ebi Vakkâs, Bilal Habeşi, Ebu Zer el-Gıfari, İbn Abbas, İbn Ömer ve Ebu Eyyub el-Ensari gibi sahabeler bulunmaktadır. Hadisleri müzakere etmeye büyük önem veren İbn Ebu Leylâ’nın rivayetleri Kütüb-i Sitte’de yer almaktadır. Sıffin ve Nahrevân savaşlarında Hz. Ali’nin yanında yer almış, Cemel Vakası’nda Hz. Ali’nin bayraktarlığını yapmıştır. Aynı zamanda Hz. Osman taraftarlarıyla da iyi münasebetler kurmuş ve bu yüzden Muaviye’ye elçi olarak gönderilmiştir. Haccâc b. Yusuf zamanında kısa bir süre Kûfe kadılığı yapan İbn Ebu Leylâ, Hz. Ali ile taraftarlarına kötü söz söylemesi için Haccâc b. Yusuf tarafından yapılan işkencelere rağmen istediğini yapmamıştır. M. 701 yılında Kûfeli Abdurrahman İbnü’I Eşas’ın Haccâc’a karşı yaptığı mücadelede birçok kurra ve âlim gibi İbn Ebu Leylâ da Abdurrahman İbnü’I Eşas’ın yanında yer almıştır. Deyrülcemacim denilen yerde yapılan savaş öncesinde askerleri teşvik etmek için konuşmalar yapmıştır. İbn Ebu Leylâ bu savaşta veya daha sonra yine İbnü’I Eşas ile Haccâc arasında meydana gelen bir başka savaşta öldürüldüğü bilgisi olmakla birlikte, M. 699/700 yıllarında

²⁹⁴ Abdurrezzak Tek, “Süfyân es-Sevrî”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 28.

Basra, Düceyl veya Fırat nehrinde atından düşerek öldüğü yönünde bilgilerde mevcuttur.²⁹⁵

Mezhebinin önderi olan Ebu İbn Leylâ, Kûfe'nin büyük âlimleri arasında yer almıştır. Kendisi müctehid ve muhaddis olup Şa'bî, Atıyye el-Avfî, Atâ b. Ebu Rebâh, Amr b. Mürre, Nâff, Davûd b. Ali, ağabeyi İsa ve A'meş gibi ilim adamlarından fıkıh, hadis ve kıraat tahsil etmiştir. Tabiinin âlimleri arasında yer alan babası Abdurrahman'ı küçük yaşta kaybetmesi nedeniyle ondan istifade edememiştir.²⁹⁶

3.4.7. Yahya b. Âdem Mezhebi

Ebu Zekerriyya Yahya b. Âdem b. Süleyman el-Kureşî el-Ümevi el-Kûfî, M. 750 veya 751 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Fars asıllı bir muhaddis olan babası Kureyşli Hâlid b. Hâlid b. Ukbe el-Ümevi'nin kölesidir. Kaynaklarda hayatının erken dönemleri pek fazla bilgi bulunmayan Yahya b. Âdem'in, Ebu Bekir b. Ayyâş ve Ali b. Hamza el-Kisâi'den kıraat, Zeydiyye'nin Sâlihiyye kolunun kurucusu Hasan b. Sâlih'ten hadis dersleri almıştır. Ayrıca Süfyân es-Sevrî, İbn Râhûye, İsrâil b. Yunus es-Sebii, Abdullah b. Mübârek, Hammâd b. Seleme, Fudayl b. İyâz, Vekî b. Cerrâh gibi âlimlerden de hadis dinlemiştir. Böylece kendisi de hadis ilminin önde gelen temsilcileri arasında yer almıştır. Yahya b. Âdem, Ebu Hanife'nin talebesi Ebu Yusuf'tan fıkıh dersleri alması sebebiyle Hanefîlik mezhebine yakınlık duyduğu izlenimi verse de herhangi bir mezhebe mensup olmamıştır. Ebu Hanife, İmam Malik, İmam Şafii ve Ahmed b. Hanbel'in mezheplerinin doğuşuna şahit olmuştur. Hadis halkalarına katılan Ahmed b. Hanbel ile müzakereler yapmış ve "Kitâbü'l Harâc" adlı eserinde İmam Malik, Ebu Hanife ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin bazı icihad ve rivayetlerine yer vermiş, ismini söylemeden Ebu Hanife'nin bazı fikirlerine karşı çıkmış, bir defasında ise İmam Malik'in görüşüne açıkça muhalefet etmiştir.²⁹⁷

Yahya b. Âdem'in günümüze kadar ulaşan tek eseri Kitâbü'l-Harâc'dır. 8. asırda İslâm kamu maliyesi düşüncesinin ortaya koyulmasında önemli bir yeri olan eser, iktisat düşüncesindeki hadisçi geleneğin de ilk örneğidir. Eserin asırlar boyunca güçlü vezirler ve aralarında kadıların da bulunduğu ulemâ tarafından okunduğunu gösteren icâzetnâmeler bulunmaktadır. Büveyhî Veziri Ebu'l-Kasım Ali b. Tırâd ez-Zeynebî el-

²⁹⁵ Abdullah Aydınlı, "İbn Ebu Leylâ, Abdurrahman", *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, s. 435-436.

²⁹⁶ Yüksek, s. 2175.

²⁹⁷ Cengiz Kallek, "Yahya b. Âdem", *DİA*, XLIII, İstanbul, 2013, s. 234.

Abbâsi, Kadiriyye tarikatının kurucusunun oğlu Abdürrezzâk b. Abdülkadir el-Geylânî ve Hanbeli fakihî Takıyyüddin İbn Teymiyye bu icâzetnâmelerde ismi geçenler arasındadır. Eserde toprak vergisinin yanı sıra genellikle fetihler sonrası toprak hukuku, tarımsal yapı, vergi düzeni, devlet gelirleri, kamu harcamaları, zimmilerin hukuki durumu ve kamu maliyesine ilişkin konulara dair hadisler yeniden derlenerek özgün bir biçimde anlatılmıştır.²⁹⁸

3.4.8. Süfyân b. Uyeyne Mezhebi

M. 725/726 Kûfe’de doğan Ebu Muhammed Süfyân b. Uyeyne b. Meymun el-Hilali, “Hilali” olarak da tanınmaktadır. İpekçilik veya kuyumculuk yapan babası veya dedesi Mekke ve Irak valisi Halid b. Abdullah el-Kasri’nin yanında çalışıyordu. Ancak Halid’in yerine Yemen valisi Yusuf b. Ömer es-Sekafî tayin edilince onun zulmünden kaçmak için veya bazı bilgilere göre kuyumculuk yaparken borçlanması sebebiyle Mekke’ye gitmiştir. Babası dokuz çocuğunu da ilim tahsiline yönlendirmesi neticesinde Süfyân b. Uyeyne henüz küçük yaşta hadis meclislerine katılmaya başlamıştır. İbn Uyeyne, öncelikle muhaddislerden faydalanmaya çalışarak onların rivayetlerinin kaybolmasını önlemiştir. Hicaz muhaddisi diye şöhret bulmakla birlikte daha çok Irak bölgesinde tanınmıştır. Seksenden fazla hocasının büyük çoğunluğu tabiin neslindedir. Bunlardan bazıları Amr b. Dinâr, Atâ b. Sâib, Hammâd b. Zeyd, Ma’mer b. Râşid, Abdülkerim b. Mâlik el-Cezeri, Hişam b. Urve ve İbn Ebu Leylâ’dır. Hocalarının birçoğundan sadece kendisi rivayetlerde bulunmuştur. Kendisinin önde gelen talebeleri ise Buhari’nin hocalarından Abdullah b. Zübeyr el-Humeydi, Halife b. Hayyât, İmam Şafii, Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. Mübarek, Abdurrahman b. Mehdi, İbn Sa’d, Ali b. Medinî, Yahya b. Main, Ebu Bekir b. Ebu Şeybe ve İbn Nümeyr gibi âlimlerdir. İstanbul’un Mesleme tarafından kuşatılması sırasında Süfyân b. Uyeyne’nin orduda bulunduğu, şehrin önünde iken şehit olduğu ve buraya gömülüp kabrinin gizlendiği nakledilmektedir. Nitekim İstanbul’da Yeraltı Camii’nde dehliz içerisinde kubbeli mahzen şeklinde bir makam ona izafe edilmekteyse de kaynakların belirtmiş olduğu müttelik görüşüne göre M. 814 yılında Mekke’de vefat etmiştir.²⁹⁹

²⁹⁸ Kallek, s. 234-235.

²⁹⁹ İbrahim Hatiboğlu, “Süfyân b. Uyeyne”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 28-29.

Ölümünden önce Mekke'ye yerleşmiş olan Süfyân b. Uyeyne, zamanla mezhep takipçilerinin azalmasıyla unutulmuştur. Kendisinin Tefsir ve Camî isimli iki kitabı bulunmaktadır.³⁰⁰

3.4.9. Hafs b. Gayyâs Mezhebi

Ebu Ömer Hafs b. Gıyâs b. Talk en-Nehai el-Ezdi, Ebu Hanife'nin talebelerinden olup M. 735 yılında Kûfe'de doğmuştur. Kûfe ve Bağdat kadılığı yapan Hafs b. Gayyâs, Yahya b. Said el-Ensâri, Süfyân es-Sevrî, Hişâm b. Urve, Süleyman el-A'meş, İbn Cüreyc, Ebu İshak eş-Şeybânî ve dedesi Talk başta olmak üzere birçok âlimden hadis, Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve Süfyân es-Sevrî gibi âlimlerden de fıkıh dersleri almıştır. Kendisinden hadis dersi alanlar ise başta oğlu Ömer b. Hafs, Ahmed b. Hanbel, Yahya b. Said el-Kattân, İshak b. Râhûye, Yahya b. Main, Ali b. Medinî ve Ebu Hayseme Züheyr b. Harb'dır. Hafs Gayyâs, hadis münekkithlerince tedliste bulunmakla itham edilmiştir. Ömrünün sonlarına doğru hafızasının zayıflamasından dolayı rivayet ettiği hadislerin ihtiyatla karşılanmasını istemiştir. İmâmiyye mezhebi mensupları tarafından muteber hadis ravilerinden biri olarak kabul edilen Hafs b. Gayyâs'ın, 3000 veya 4000 civarında hadis rivayeti bulunmakla birlikte 170 hadis içeren bir cüzü bulunmaktadır. M. 810 yılında Kûfe'de vefat etmiştir.³⁰¹

3.4.10. Şerik en-Nehâî Mezhebi

Ebu Abdullah Şerik b. Abdullah b. Hâris en-Nehâî M. 713 yılında Buhara'da doğmuştur. Yemen asıllı olup soyu Mezhic kabilesinin Neha koluna dayanmaktadır. Henüz küçük yaşta iken Buhara'dan Bağdat'a giderek burada Kur'an-ı Kerim dersleri ile ilim tahsiline başlamıştır. Gençlik yıllarına birçok akrabasının Kûfe'de yaşadığını öğrenince onların yanına gitmiş ve burada ders halkalarına katılmıştır. Ayrıca kerpiç hazırlayıp satma işiyle uğraşmıştır. Başta Kur'an-ı Kerim, tefsir, hadis ve fıkıh başta olmak üzere çeşitli ilimler tahsil eden Şerik en-Nehâî, Irak'ın önde gelen âlimleri arasında yer almıştır. Zübeyd b. Hâris, Simâk b. Harb, Asım b. Behdele, Ziyâd b. İlâka, Atâ b. Sâib, Âsım el-Ahvel, Hişâm b. Urve ve A'meş âlimlerden ders almıştır. Kendisinden Leys b. Sa'd, Abdullah b. Mübârek, Veki b. Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdi, Yahya b. Âdem, Yezid b. Hârûn, Ali b. Ca'd ve Ebu Bekir b. Ebu Şeybe gibi birçok kişi ilim tahsil etmiştir. Şerik b. Abdullah'ın Şîliğe meylettiği ve ilk dört

³⁰⁰ Yüksek, s. 2176.

³⁰¹ Saffet Köse, "Hafs b. Gıyâs", *DİA*, XV, İstanbul, 1997, s. 118.

halifenin fazileti konusunda bazen Hz. Ali'yi, bazen Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'i öne çıkardığı görülmüş, ancak onun Şîliğe meylinin hadis rivayetini etkileyecek özellikte olmadığı anlaşılmaktadır. Hulefâyi Râşidin konusunda kendisine nisbet edilen rivayetleri değerlendiren Zehebi, Şîliğinin bir sakınca oluşturmadığı sonucuna varmıştır.³⁰² Halife Mansur ve Mehdi döneminde Kûfe kadılığı yapmıştır. Süfyân es-Sevrî ile yakın dostluk kurmuş ve onunla ilim ve fikir alışverişinde bulunmuştur. Âlim ve cesur bir kadı olan Şerik b. Abdullah, M. 806 yılında Kûfe'de vefat etmiştir.³⁰³

³⁰² Mehmet Ali Sönmez, "Şerik b. Abdullah", *DİA*, XXXIX, İstanbul, 2010, s. 5-6.

³⁰³ Yüksek, s. 2176.

SONUÇ

İncelediğimiz dönem İslâm şehirlerinin oluşumu ve gelişimini anlamak bakımından önemlidir. Çünkü tarihte kimi şehirler bulunduğu bölgedeki insanların ve şehirlerin önüne geçerek onlardan daha fazla şöhrete sahip olmuştur. Bunlar arasında sayabileceğimiz en önemli şehirlerden birisi Kûfe'dir. Kendine özgü siyasî, sosyal ve kültürel yapısı ile İslâm medeniyetine önemli katkılarda bulunmuştur. Kûfe'de Müslüman Arapların yanı sıra Yahudi, Hristiyan ve eski İran dinlerine mensup iken bir kısmı Müslüman olmuş (Mevâli), bir kısmı ise eski din ve kültürlerini sürdürmeye devam eden unsurlar da bulunmaktaydı. Mevâliler çeşitli alanlarda gösterdikleri üstün başarıları nedeniyle Müslüman Araplar ile ekonomik bakımdan eşit olmak istemişlerdir. Ancak hazine gelirlerinin azalacağı endişesiyle Müslüman Araplar bu hususa olumlu bakmamışlar ve onlara ikinci sınıf muamelesi yapmışlardır. Bunun üzerine Mevâli, iktidar muhalifi olan Şiâ'nın yanında yer almışlardır. Bunlar kadim gnostik düşünceleri İslâmi çerçevede siyasî ve mezhebi görüşlerine dayanak yaparak Şiâ inancına eski dinlerinden kalan yeni dinî kavramlar taşımışlardır. Böylece Şiâ, Hz. Ali döneminde siyasî bir fırka iken zamanla dinî bir mezhep haline gelmiştir.

Kûfe çeşitli mezheplerin ortaya çıktığı bir merkez olmasının yanı sıra İslâm tasavvufun da ilk doğduğu yerler arasındadır. İslâm tasavvuf tarihinde zühd ve takva hareketlerinin başladığı ilk tekke ve medreseler de Kûfe ve çevresinde ortaya çıkmıştır. Zühd hayatını benimsemiş insanlar için kullanılan sûfi kelimesi ilk kez Kûfeli olan Ebu Hâşim Osman b. Şüreyk için kullanılmıştır.

Kûfe, Yeni Eflatuncu ve Platoncu Yunan felsefesi gibi çeşitli düşüncelerin birleştiği bir şehirdi. Bu nedenle kimi araştırmacılar bu düşüncelerin İslâm zühd tasavvufuna etki ettiği, hatta bunlardan kaynakladığı görüşünü savunmuşlardır. Ancak İslâm tasavvufunun kaynağı öncelikle Kur'an-ı Kerim ve Hadislerdir. Hz. Peygamber ve sahabelerinin yaşamlarında bunu açıkça görmek mümkündür. Nitekim kendileri inanç ve değerlerini her şeyden üstün tutarken hiçbir zaman Hristiyan ruhbanlarının veya Hindistan din adamları gibi dünya nimetlerden uzak durmamışlardır. Bu araştırmacıların düşüncelerinin aksine Hristiyanların Yeni Eflatuncu felsefesinin İslâm tasavvufuna ancak Muhyiddin Arabi ile birlikte girdiği, onun öncesinde İslâm tasavvufunda zühd hayatının temel alındığı bilinmektedir.

Araplar, Mevâli ve gayr-i Müslim halktan oluşan Kûfe, çeşitli din, dil ve etnik kökenden insanların bir arada hoşgörüyü yaşadığı bir kültür merkezi olma özelliği göstermiştir. Bu etnik unsurların sahip olduğu farklı din, düşünce ve geleneklerin etkileşimi sonucunda Kûfe'ye özgü gramer, kıraat, fıkıh, hadis ve tefsir ekollerinin oluştuğunu söylemek mümkündür. Hz. Ömer tarafından buraya gönderilen başta Abdullah b. Mesud ve yüzlerce sahabenin gayretleri sonucunda Kûfe ekolü veya Ehli rey olarak bilinen fıkıh ekolünün temelleri atılmıştır. Sahabeler gittikleri şehirlerde Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'e göre hüküm veriyorlardı. Ancak Kûfe gibi yeni kurulan şehirlerde sosyal, kültürel çevre, ihtiyaçlar ve problemler farklıydı. Bu yüzden sahabeler buralarda hükmünü bulamadıkları konularda kendi görüş (rey) ve içtihatlarıyla hüküm vermişlerdir. Böylece bu çalışmalar neticesinde Kûfe'de başta Ebu Hanife olmak üzere binlerce âlim yetişmiştir. Ebu Hanife bu ekolden yetişmiş ve kurucusu olduğu Hanefî Mezhebi de bu ekolün mezhebi olarak kabul edilmiştir. Bununla ilgili genel bir değerlendirme yapacak olursak bu karışık yapı sayesinde oluşan çeşitli fikir ve elbette ki İslâm dininin getirmiş olduğu hoşgörü ortamı sayesinde Kûfe'de Mekke ve Medine şehirlerinden daha zengin bir medeni bir yapı ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Kûfe İslâm medeniyetini oluşturmakla kalmamış aynı zamanda bu medeniyetin gelişip büyümesinde de önemli bir rol oynamıştır.

Kûfe ile ilgili elde ettiğimiz bir diğer önemli sonuç, İslâm şehirlerinin oluşumu ve gelişimi hakkındadır. İslâm öncesi kurulan şehirlerin büyük bir kısmı belli bir planlama olmadan oluşurken Kûfe'de kuruluşundan itibaren cami ve dârü'l-imâranın merkezî konumu, şehir içi yollar ve mahallelerin tanzimi ve çarşıların konumunun planlandığı görülmektedir. Kûfe, ilim ve kültür merkezi olmasının yanında sahip olduğu stratejik konum ve verimli araziler sayesinde bölgenin ekonomik olarak da gelişmesini sağlamıştır. Özellikle çeşitli meslek ve ticaret faaliyetlerinin yapıldığı Kûfe pazarları iktisadî hayatın canlanmasında önemli bir rol oynamışlardır. Ortaçağ İslâm şehirlerinin en belirgin özelliği olan ticari faaliyetlerde, aynı cins malın ticaretiyle uğraşanların çarşılarda bir arada buldukları görülmektedir. Çarşılar, camiden çıkan cemaatin alışveriş yapması amacıyla genellikle cami etrafında toplanmıştır. Aynı zamanda bu çarşı ve pazarlar, ticari faaliyetlerin yanında ilmî faaliyetlerinde yapıldığı yerler arasında yer almışlardır. Bu pazarlardan Künase ve kapalı çarşılar daha sonra kurulan Bağdat gibi şehirlere örnek teşkil etmişlerdir.

Çalışmamızda değindiğimiz bir diğer önemli konu etnik yapıdır. Çünkü Kûfe'ye yerleşen Müslüman ve gayr-i Müslim kabilelerin dinî düşünceleri, kültürel-sosyal durumları Kûfe'nin tarihini belirlemiştir. Özellikle bunların kültürel birikimleri Kûfe'de ilmî çalışmaların ilerlemesine büyük katkı sağlamıştır. Nitekim Kûfe stratejik konumu ve ticari faaliyetler sayesinde civar bölgelerden göç alarak nüfusu yüz bini geçen bir şehir haline gelmiştir. İşte Kûfe'de Süryaniler, Farslar ile diğer yerel dilleri konuşanlar tarafından Arapça'nın bozulması, Kur'an okumayı öğrenmek ve devlet işlerinde görev almak amacıyla Arapça dili ve grameri çalışmaları başlamıştır. Hatta bu alanlarındaki çalışmalar oldukça gelişmiş ve zamanla müstakil birer bilim dalı olmuştur. Nahiv ilminin temelleri Ebü'l Esved ed-Düeli tarafından atılmış ve Abbasîlerin ilk dönemlerinde Kûfe ve Basra ekolleri şeklinde meydana gelmiştir. Bu alanda Kûfe ekolünün temsilcileri Kisai, "Ma'ani'l-Kur'an" adlı kitabın müellifi el-Ferra ve Sa'leb olmuştur.

Her ne kadar Kûfeliler bazen İslâm devletinin varlığını tehdit eden bazı siyasî hadiselerle neden olmuşlarsa da sosyal yönden bir hoşgörü ortamı sağlamışlardır. Kûfe'de Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler dinî düşüncelerini ve geleneklerini özgürce yaşamışlardır. Ancak buna rağmen Kûfe'nin sahip olduğu bu zenginliği ve ihtişamı Bağdat gibi şehirler kadar uzun süre sürdürememiştir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Aksu, Ali, *Emevî Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009.
- Altınay, Ramazan, *Emevîlerde Gündelik Yaşam*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, II/IV, 2. Baskı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.
- *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, İstanbul: Düşünce Yayınları, 2004.
- Arslantaş, Nuh, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, İstanbul: Gökkuşbuğumu Yayınları, 2005.
- Aycan, İrfan, M. Mahfuz Söylemez ve diğerleri, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara: Avrasya Yayınları, 2003.
- Azimli, Mehmet, *Hz. Ali Nesli İsyanları*, Konya: Çizgi Yayınları, 2006.
- Baltacı, Cahid, *İslâm Medeniyetleri Tarihi*, İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2005.
- Belâzuri, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütuhu'l Büldan*, çev.: Mustafa Fayda, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev.: Neşet Çağatay, Ankara: TTK Yayınları, 1992.
- Bulut, Halil İbrahim, *Dünden Bugüne Siyasî-İtikâdi İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Cahen, Claude, *Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, çev.: Esat Mermi Erendor, İstanbul: Bilgi Yayınları, 1990.
- Chokr, Melhem, *İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev.: Ayşe Meral, İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Çağatay, Neşet, *Başlangıçtan Abbasîlere Kadar İslâm Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1993.
- *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- Demircan, Adnan, *Ali-Muaviye Kavgası*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.
- *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.

- *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Ebû Mihnef Lut b. Yahyâ b. Saîd b. Mihnef el-Ezdi, *Vak'atu't-Taff*, çev.: Nuri Dönmez, İstanbul: Kevser Yayıncılık, 2010.
- Ebu Zehra, Muhammed, *İslâm'da İtikâdi-Siyasî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, çev.: Sıbgatullah Kaya, İstanbul: Şura Yayınları, 1993.
- Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, çev.: İsmail Dağ, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- el-Bağdâdî, el-İmâm Ebu Mansûr Abdulkaahir b. Tâhir b. Muhammed, *el-Fark Beyne'l Fırak*, çev.: Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- ed-Dineveri, Ebu Hanife Ahmed b. Davud, *el-Ahbâr et-Tivâl*, çev.: Nusrettin Boilelli-İbrahim Tüfekçi, İstanbul: Hivda İletişim, 2007.
- el-Hamevî, Yakut Şihabuddin Ebi Abdullah b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut, 1979.
- el-Mukaddesi, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-Takâsim*, çev.: Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- el-Yakubî, İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Cafer, *Kitabü'l-Büldân*, çev.: Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002.
- eş-Şehristânî, Muhammed, *el-Milel ve'n-Nihal*, çev.: Mustafa Öz, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Esen, Muammer, *Ehl-i Sünnet Kavramının Doğuşu Ve Gelişim Süreci*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2009.
- Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidin Devri*, 2. Baskı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2015.
- Furat, Ahmet Hamdi, *Haneîfî Mezhebinin İlk Oluşum Dönemi Kûfe Ekolü*, İstanbul: Yalın Yayıncılık, 2009.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *100 Soruda Tasavvuf*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969.
- Güngör, Erol, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1982.
- Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, çev.: Abdulhalik Bakır, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm'ın Doğuşu*, çev.: Murat Çiftkaya, İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Hasan, İbrahim Hasan, "Kûfe'nin Kuruluşu", *İslâm Tarihi Ansiklopedisi*, I/II, çev.: İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985.

- Hitti, Philip K., *History Of The Arabs*, London: The Macmillan, 1986.
- Hourani, Albert, *A History Of The Arab People*, New York: Warner Books, 1991.
- İbn Battûta Tanci, Ebu Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 4. Baskı, çev.: A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, I, çev.: Zakir Kadirî Ugan, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII/VIII/X, çev.: Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil Fi't Târih*, II/IV, çev.: M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Bahar Yayınları, 1989.
- Kahraman, Hüseyin, *Kûfe'de Hadis (İlk Üç Asır)*, Bursa: Emin Yayınları, 2006.
- Koyuncu, Mevlüt, *Emevîler Döneminde Saray Hayatı*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Lewis, Bernard, *Ortadoğu*, 11. Baskı, çev.: Selen Y. Kölay, Ankara: Arkadaş Yayınları, 2015.
- *Tarihte Araplar*, 5. Baskı, İstanbul: Anka Yayınları, 2003.
- Massignon, Louis, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, çev.: Osman Türer-Cengiz Gündoğdu, İstanbul: Ataç Yayınları, 2006.
- Nedvî, Şah Muînüddîn Ahmed-Said Sahib Ansarî, *Asrı Saadet Peygamberimiz'in Ashabı*, II, çev.: Ali Genceli, haz.: Eşref Edib, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1985.
- Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şîh Hareketleri ve Günümüz Şîhliği*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- Özkan, Mustafa, *Emevîler Döneminde İktidar-Ulemâ İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an ve Aşırı Yorum*, Ankara: Avrasya Yayınları, 2003.
- Sallâbi, Muhammed Ali, *Müminlerin Emiri Hz. Ömer*, çev.: Mehmet Akbaş, İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.
- Sarıçam, İbrahim-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 5. Baskı, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Sırma, İhsan Süreyya, *Emevîler Dönemi Hilafetten Saltanata*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1990.

- *Müslümanların Tarihi*, III, İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, 2. Basım, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- *Güç ve İktidar: Kûfe’de İktidar Mücadelesi*, 2. Baskı, İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: İSAR Yayınları, 1990.
- Tabari, Abu Jafar Muḥammad İbn Jarir, *The History of al-Tabari (Ta’riḫ al-rusul wa’l-muluk): The conquest of Iraq, Southwestern Persia, and Egypt*, translated and annotated by: Hautier H. A. Juynboll, editorial board: Ihsan Abbas and others, Albany: State University of New York, 1989.
- Veccia, Laura, “Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri”, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, ed.: P. M. Holt, Ann. K. S. Lambton, Bernard Lewis, İstanbul: Hikmet Yayınları, 1988.
- Yakut el-Hamevî, *Mu’cem el-Buldân*, I-V, Beyrut, 1957.
- Yıldız, Hakkı Dursun, Mustafa Fayda, Ramazan Şeşen ve diğerleri, “Kûfe’nin Kuruluşu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, ed.: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Zeydan, Corci, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, çev.: Necdet Gök, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Makaleler

- Can, Yılmaz, “Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme”, *İSTEM*, Konya, 2005, sayı 6.
- Çelebi, İlyas, “Zühd ve Kuruluş Dönemlerinde Kelam-Tasavvuf İlişkisi”, İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri ve Koordinasyonu Toplantısı II, İstanbul: İFAV Yayınları, 1998.
- Erdoğan, Mehmet, “İbn Mesud’dan Ebu Hanife’ye Rey Mektebi”, *İmâm-ı A’zam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Bursa: Kurav Yayınları, 2005.
- Fenton, Paul, “Yahudilik ve Tasavvuf”, çev.: Salih Çiftçi, *UÜİFD*, Bursa 2004, cilt 13.
- Kahraman, Hüseyin, “Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hadis Râvîlerinin Zühd Hayatına Yönelik İlgileri, Kûfe Örneği” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 16, sayı 1, 2007.
- Kelpetin, Mahmut, *Hulefâ-yi Râşidin Dönemi Tarihi Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, İstanbul: Siyer Yayınları, 2012.
- Koyuncu, Mevlüt, “Aleviliğin Menşei Olan Şiâ’nın Ortaya Çıkışını Etkileyen Tarihsel Olaylar”, *SAÜ Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2015, sayı 1

Okudan, Rifat, “İslâm Toplumunda Zühd ve Zahitlik”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, 14.

Söylemez, Mehmet Mahfuz, “Ebu Hanife’nin Yaşadığı Şehir Kûfe”, *İmâm-ı A’zam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Bursa: Kurav Yayınları, 2005.

Yüksek, Ali, “İslâm Hukuk Tarihinde Kûfe’nin Yeri”, *Turkish Studies: International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Ankara, 2014, cilt: 9/5.

Tezler

Aytekin, Ülker, *H. Osman Zamanında Kûfe*, (basılmamış yüksek lisans tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Can, Yılmaz, *İslâm Şehirlerinin H. I-III. (M. VII-IX) Y. Y. Fiziki Yapısı*, (basılmamış doktora tezi, 1991), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ansiklopedi Maddeleri

Apaydın, H. Yunus, “Zâhiriyye”, *DİA*, XLIV, İstanbul, 2013, s. 93-100.

Ateş, Ahmed, “Deylem”, *İA*, III, İstanbul, 1979, s. 567-573.

Avcı, Casim, “Kûfe”, *DİA*, XXVI, İstanbul, 2002, s. 339-342.

Aycan, İrfan, “Muâviye b. Ebû Süfyân”, *DİA*, XXX, İstanbul, 2005, s. 332-334.

----- “Mugîre b. Şu’be”, *DİA*, XXX, İstanbul, 2005, s. 376-377.

Aydınlı, Abdullah, “İbn Ebu Leylâ, Abdurrahman”, *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, s. 435-436.

Bardakoğlu, Ali, “Hanefî Mezhebi”, *DİA*, XVI, İstanbul, 1997, s. 1-21.

Bozkurt, Nahide, “Me’mun”, *DİA*, XXIX, İstanbul, 2004, s. 101-104.

ed-Daküki, Hüseyin Ali, “Hîre”, *DİA*, XVIII, İstanbul, 1998, s. 122-124.

----- “Hüseyin”, *DİA*, XVIII, İstanbul, 1998, s. 518-521.

Gölcük, Şerafettin, “Cehmiyye”, *DİA*, VII, İstanbul, 1993, s. 234-236.

Gündüz, Şinasi, “Mecûsilik”, *DİA*, XXVIII, İstanbul, 2003, s. 279-284.

Gürkan, Salime Leyla, “Talmud”, *DİA*, XXXIX, İstanbul, 2010, s. 550-552.

Hatiboğlu, İbrahim, “Süfyân b. Uyeyne”, *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 28-29.

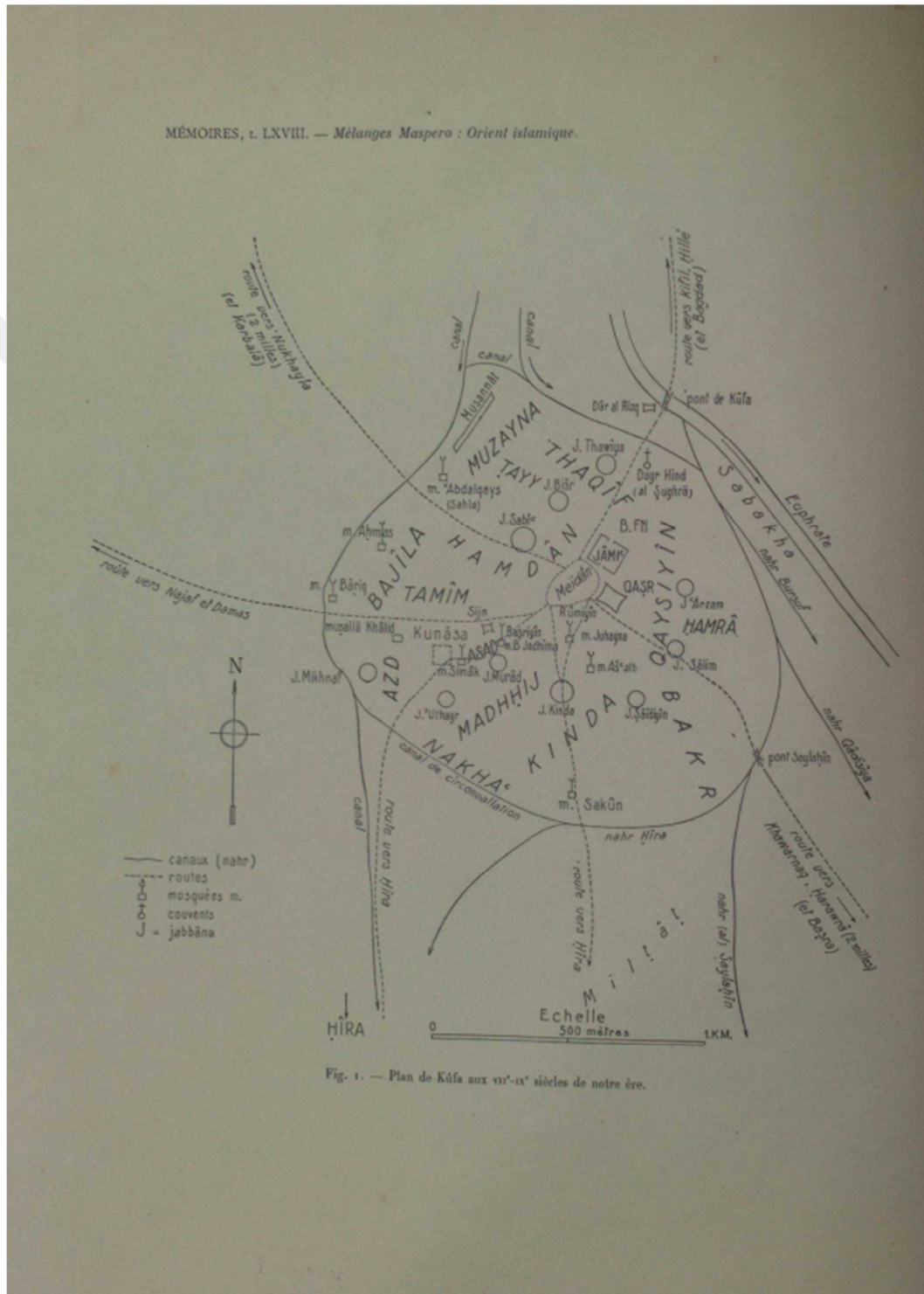
Hey’et, Cevad , “Fars”, *DİA*, XII, İstanbul, 1995, s. 174-176.

Hizmetli, Sabri, “Karmatiler”, *DİA*, XXIV, İstanbul, 2000, s. 510-514.

- Itr, Nureddin, "Davud ez-Zahiri" *DİA*, IX, İstanbul, 1994, s. 49-50.
- Kallek, Cengiz, "Yahya b. Âdem", *DİA*, XLIII, İstanbul, 2013, s. 234-237.
- Kapar, Mehmet Ali, "Lahmiler", *DİA*, XXVII, İstanbul, 2003, s. 54-55.
- Karaman, Hayrettin, "Fıkıh", *DİA*, XIII, İstanbul, 1996, s. 1-14.
- M. Esad Kılıçer, "Ehl-i Rey", *DİA*, X, İstanbul, 1994, s. 520-524.
- Köse, Saffet, "Hafs b. Gıyâs", *DİA*, XV, İstanbul, 1997, s. 118.
- Lammens, H., " Muğira b. Şu'be", *İA*, VIII, İstanbul, 1979, s. 450-451.
- "Hucr b. Adi", *İA*, V, İstanbul, 1987, s. 576-577.
- Lee Hee-Soo, Cemil, "Çin", *DİA*, VIII, İstanbul, 1993, s. 323-329.
- Massignon, Louis, "Tasavvuf", *İA*, XII, İstanbul, 1979, s. 26-31.
- Moberg, A., "Necrân", *İA*, IX, İstanbul, 1964, s. 165-167.
- Öz, Mustafa, "İbn Tabataba, Ebu Abdullah," *DİA*, XX, İstanbul, 1999, s. 383-384.
- "Gâliyye", *DİA*, XIII, İstanbul, 1996, s. 333-337.
- Özdilek, Recep-Hakan Çavuşoğlu, "Süfyân es-Sevrî ", *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 23-28.
- Sönmez, Mehmet Ali, "Şerik b. Abdullah", *DİA*, XXXIX, İstanbul, 2010, s. 5-6.
- Sümer, Faruk, "Dihkan", *DİA*, IX, İstanbul, 1994, s. 289-290.
- Tek, Abdurrezzak, "Süfyân es-Sevrî ", *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 28.
- Uludağ, Süleyman, "Mutasavvıf", *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006, s. 379.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasîler", *DİA*, I, İstanbul, 1988, s. 31-48.
- "Yezid b. Muaviye", *İA*, XIII, İstanbul, 1986, s. 411-412.
- Yiğit, İsmail, "Emevîler", *DİA*, XI, İstanbul, 1995, s. 87-104.
- "Mevâli", *DİA*, XXIX, İstanbul, 2004, s. 424-426.
- Zettersteeyn, K. V., "Sa'd b. Ebi Vakkâs", *İA*, X, İstanbul, 1977, s. 18-21.
- "Kûfe", *İA*, VI, Ankara, 1977, s. 964-967.

EKLER

EK 1: Louis Massignon, Explication du Plan de Kufa (Iraq), s. 336.

ÖZGEÇMİŞ

Sevgi Badur 1989 yılında Mardin'in Midyat ilçesinde doğdu. 2009'da girdiği Karatekin Üniversitesi Tarih Bölümü'nden 2010 yılında Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü'ne geçiş yaptı. 2013 yılında buradan mezun oldu. 2014 yılında Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi anabilim dalında yüksek lisansa başladı.

